COLLECTION DE TEXTES INÉDITS
RELATIFS À LA MYSTIQUE MUSULMANE, TOME Ier

RECUEIL
DE
TEXTES INÉDITS
CONCERNANT L'HISTOIRE DE LA MYSTIQUE
EN PAYS D'ISLAM

RÉUNIS, CLASSÉS, ANNOTÉS ET PUBLIÉS

PAR

LOUIS MASSIGNON

PARIS
LIBRAIRIE ORIENTALISTE PAUL GEUTHNER
13, RUE JACOB, VIe

1929

RECUEIL DE TEXTES INÉDITS
CONCERNANT L'HISTOIRE DE LA MYSTIQUE
EN PAYS D'ISLAM

COLLECTION DE TEXTES INEDITS
RELATIFS A LA MYSTIQUE MUSULMANE, TOME Ier

RECUEIL

DE

TEXTES INÉDITS

CONCERNANT L'HISTOIRE DE LA MYSTIQUE EN PAYS D'ISLAM

RÉUNIS, CLASSÉS, ANNOTÉS ET PUBLIÉS

PAR

LOUIS MASSIGNON

PARIS
LIBRAIRIE ORIENTALISTE PAUL GEUTHNER
13, RUE JACOB, VIe

1929

À

GEORGES FAVEREAUX [1]

qui me montra le premier la route d'Alger
et de l'Orient

En hommage de reconnaissance

L M

[1] Né à Mézières le 23 octobre 1856, mort à Paris le 5 avril 1929 ses amis conduisirent son corps au cimetière de Soissons, — pendant la mise en pages de ce livre, à lui destiné

PRÉFACE

Le présent recueil de documents contient en premier lieu les *excerpta* de manuscrits inédits, dont la traduction française servit à composer l'*Essai sur les origines du lexique technique de la mystique musulmane* (1) et la *Passion d'al Hallāj* (2). Ces textes ont pu être revisés et améliorés (3), — grâce à leur collation avec de nouveaux manuscrits (4), — et aux précieuses corrections communiquées par Ign. Kratchkovskij, W. Marçais et R. A. Nicholson, durant la lecture des épreuves.

Elargissant le cadre proprement « hallagien » du fonds primitif, j'ai inséré ici, à leur place chronologique, nombre d'inédits importants (5), — le présent recueil n'est donc, ni une chrestomathie, ni une suite de miscellanées, ni un spicilège de textes hallagiens inédits, — mais un ensemble d'*analecta*, méthodiquement présentés aux islamisants, et permettant d'envisager d'un seul coup d'œil, au moyen de textes originaux et caractéristiques, dont quelques uns furent empruntés aux domaines connexes de la dogmatique, de la philosophie et de la littérature (6), l'histoire générale du mysticisme musulman.

---

(1) cité sous le sigle E. — (2) citée sous le sigle P.

(3) sans entreprendre, bien entendu, l'édition critique des 102 auteurs utilisés, ce qui impliquerait la consultation exhaustive de milliers de mss.

(4) voir aux *addenda*, note à la p. 57, et les corrections importantes données en *note*, pp. 261-263, à un article d'Ivanow, *Nouveaux documents persans concernant al Hallādj*, ap. *RMM*, vol. LVIII (1924).

(5) spécialement d'Ibn Sab'īn, Shoshtarī, Murīdī, Dārā Shikoūh, Sanoūsī, Warrāq et Nābolosī.

(6) notamment la *zohrah* d'Ibn Dāwoūd, et le *tafsīr* de Moqātil.

Ces textes contiennent des définitions techniques (Tirmidhī, Tawhīdī et Dārānī, Sahlajī) et des confessions psychologiques (Anṭākī, Muḥāsibī, Qoshayrī), des essais critiques d'histoire philosophique et religieuse (Ibn Sab'īn, Warrāq) et des sermons moraux — des consultations de casuistique à côté d'outrances enthousiastes, — des proses assonancées et des poèmes, dont certains en arabe dialectal (Shoshtarī).

La lecture de ce recueil fait suivre, sous les variations de présentation rédactionnelle dues aux différents instruments linguistiques employés, arabe, persan, turc, urdu[1], un même travail de pensée continu, spécial au monde islamique, tantôt méditation collective, et tantôt réflexion individuelle. Ce recueillement de la pensée, qui fait proprement notre dignité humaine, et toute la valeur d'une civilisation, apparaît ici, soit introspections rétrospectives de poètes[2] repensant la genèse de leur inspiration — soit considérations de philosophes justifiant leurs variations doctrinales[3], — soit aveux de contemplatifs épiant au dedans le jaillissement de la grâce divine[4]. Elle trahit aussi, à travers les méditations successives sur tel ou tel type légendaire[5], l'humain reflux de cet effort de pensée, accablé sous son croissant outillage, casuistique verbale, érudition étymologique, académisme puéril des citations, mots significatifs abâtardis en clauses de style[6].

L'impression de ce recueil ayant duré près de quatre années, des textes y sont signalés comme inédits qui ne le sont plus

---

(1) cfr *Pro psalmis* (ap « *Revue juive* », 1925, pp 164-173)

(2) cfr *Introspection et rétrospection* (ap *Oostersch Genootsch in Nederland*, IVe Congrès, Leyde, 1925, pp 22-25)

(3) cfr *Ibn Sab'īn et la critique psychologique dans l'histoire de la philosophie musulmane* (ap *Mémorial Henri Basset*, 1929, II, 123-130)

(4) cfr *l'expérience mystique et les modes de stylisation littéraire* (ap « *Roseau d'Or* », t XX (1927), pp 142-176), et *Documents de psychologie différentielle musulmane* (ap « *Journal de Psychologie* », 1927, 163-168)

(5) cfr *le folklore chez les mystiques musulmans* (*Mélanges René Basset*, 1923, I, 259-270)

(6) cfr *Passion d'al Ḥallāj*, p 932-934

aujourd'hui [1], d'ailleurs j'y avais introduit sans hésitation plusieurs fragments de textes déjà imprimés [2], quand il le fallait, pour les besoins de la comparaison, ce volume inaugure, en effet, une collection d'ordre général, de « textes relatifs à la mystique musulmane », que mes collègues et amis Miguel Asín Palacios, de l'Université de Madrid, et Johs Pedersen, de l'Université de Copenhague, veulent bien m'aider à fonder

31 mars 1929 — Louis Massignon

---

(1) notamment le *nâmoûs* d'Ibn al Jawzî La *shakwâ* d'A Q Hamadhânî va être éditée par J M Abdeljalil

(2) Mais j'ai exclu systématiquement les œuvres classiques, déjà imprimées, de Makkî (*qoût*), Baghdâdî (*farq*) Tanoukhî (*nishwâr*), 'Attâr (*tadhkirah*), Ibn 'Arabî, Ibn al Fârid, Jalâl Roûmî (*mathnawî*), Ibn Taymiyah, Ibn Hajar, Sha'râwî

TABLE DES MATIÈRES

1re Section (jusqu'à l'année 290 de l'hégire)

2e Section (années 290 à 570 de l'hégire)

1re SECTION

(JUSQU'A L'ANNÉE 290 DE L'HÉGIRE)

1 — HASAN BASRÎ († 110/728)

Ascèse, exégèse, théologie, grammaire, — en toutes ces disciplines naissantes, Hasan avait été, pour la seconde génération islamique, un maître. Son action posthume fut encore plus considérable : sa conversion à la mystique, provoquée par l'angoissant conflit qui divisa les Compagnons du Prophète, conduisit à une doctrine politique équilibrée, aussi éloignée des khâridjites que des shî'ites : et c'est la première esquisse de l'orthodoxie sunnite. Les fragments conservés de ses *prônes*, prononcés à Basra (Mésopotamie), attestent une dialectique persuasive et sobre, invitant l'auditeur, par une mise en demeure tout intellectuelle, à « rentrer en soi-même ».

A. — (aboû No'aym Isfahânî, *Hilyah*, ms. Damas Zah. tar. 71, s. v.)

1. (trad. E, 160). *Hadîth al riddah*

[الحديث] امرتُ ان اقاتل الناس حتى يقولوا « لا اله الّا الله » و يقيموا الصّلاة و يوتوا الزكاة فاذا فعلوا ذلك عصموا منّى دماهم و اموالهم الّا بحقّها و حسابهم على الله (1) —

2. (trad. E, 160).

من راى محمداً صلعم فقد راه غادياً رايحا لم يضع لبنةً على لبنة و لا قصبةً على قصبة رفع له عَلَم فشمّر به السحاء النجاء الوحا الوحا (2) على م

(1) Le texte primitif, d''Omar, le seul admis par les khâridjites, est : امرت ان اقاتل الناس حتى يقولوا « لا اله الّا الله » فاذا قالوها حقنوا دماهم و اموالهم الّا بحقها و حسابهم على الله — (Tmâouti *dalîl*).

(2) pour السحاك — pour الوحى (cf. *Tâj-al 'arous* X, 359, 385 I. K.)

تعرحو ن و قد اسرع بحيارکم و دهب سيکم صلّعم و انتم کل يوم تردلون العيان العيان

3 (trad E, 163)

ويحك يا اں ادم ما يصرّك ما اصابك مں شدائد الديا ادا حلص لك حىر الاحرة «الهاكم التكاثر حتّى ررتم المقابر» (CII, 1)
هدا فصح القوم «الهاكم التكاثر» عں الحىة عىد دعوة الله تعا الى كرامته والله لقد صحىا اقواماً كانوا يقولوں ليس لىا ى الديا حاحة

4 (trad E, 164, n 2)

الىية ابلع مں العمل —

5 (trad E, 166)

انّ المؤمں احسں الطںّ برىه فاحسں العمل، و انّ المىافق اساء الطںّ فاساء العمل

6 (trad E, 169)

(عں يوىس ں عىيد) كاں الحسں محروىا —
طول الحرں ى الديا تلقيح العمل الصالح

7 (*hilyah*, ms Zah tas 118 s v Foḍayl) = (trad E, 170)

الفكرة مرآة تُريك حسىاتك و سيئاتك

8 (id, ms tar 71) = (id)

يا اىن ادم ديىك ديىك فاىّما هو لحمك و دمك يا اىں ادم شَرَطاً شُرَطاً جمعاً ى وعآء و شدّاً ى وكاء ركوب الدلول و لىوس اللين رحم الله رحلا لم يغرّه ما يرى مں كثرة الناس اىن ادم اىّك تموت

وحدك و تدحل القبر وحدك و تبعث وحدك و تحاسب وحدك
ان ادم انت المعنّى و ايّاك [أن] تراد (1)

9 (id.)

حادثوا هذه القلوب فانّها سريعة الدثور ، و اقدعوا هذه النفوس فانّها
طلَعة

10 (trad. E, 171, n. 5)

الحكيم لا يمارى و لا يدارى حكمته نشرها ان قبلت حمد الله
و ان ردّت حمد الله

11 (ms. Zah. tas. 115 = trad. E. 173)

اذا كان الغالب على عبدى (2) الاشتغال بى جعلتُ نعيمه و لذّته فى
ذكرى فاذا جعلت نعيمه و لذّته فى ذكرى عَشِقَنِى و عَشِقْتُهُ فاذا
عشقنى و عشقته رفعت الحجاب فيما بينى و بينه و صرتُ معالماً بين
عينيه لا يسهوا اذا سها الناس اولئك كلامهم كلام الانبيا اولئك الابطال
حقّاً اولئك الذين اذا اردتُ باهل الارض عقوبةً وعذابا ذكرتُهم
فصرفتُ ذلك عنهم —

12 (ms. Zah. tar. 71) = (trad. E. 174)

ان لله تعالى عباداً كمن راى اهل الجنّة فى الجنّة مخلدين ، و كمن راى
اهل النار فى النار معذبين ، قلوبهم محزونة وسرورهم مامونة حوائجهم
خفيفة و انفسهم عفيفة صبروا اياما قصار لعقب راحة طويلة اما الليل
فصافّة اقدامهم ، تسيل دموعهم على خدودهم يجأرون الى ربّهم ربّنا
ربّنا و امّا النهار فحكماء علماء اتقياء كانّهم القداح ينظر اليهم الناظر

(1) corr. X., ms. يراد — (2) corr. X., ms. عبيدى

فيحسبهم مرضى و ما بالقوم من مرض او حولطوا و قد خالط القوم
من ذكر الآخرة امرٌ عظيم

B — (Tabarsi, *ihtijâj*, lith Teheran 1302)

13 (trad E, 168)

[عن ابى حمزة الثمالى عن الباقر]
[قال الحسن] انّ الله خلق العباد فوّض اليهم امورهم

14 (trad E 170 = P, 501)

[عن الباقر عن عثمان الاعمى البصرى]
ان الحسن البصرى يزعم ان الذين يكتمون العلم تؤذى ريح
بطونهم من يدخل النار

15 (trad E, 172)

[عن عيسى بن يونس]
قد كان ابن ابى العوجاء من تلامذة الحسن البصرى فانحرف عن
التوحيد فقيل له تركت مذهب صاحبك و دخلت فيما لا اصل له
و لا حقيقة قال ان صاحبى كان مخلّطا يقول طورا بالقدر و طورا
بالجبر فما اعلمه اعتقد مذهباً دام عليه

C — (Jâhiz, *bayân*, éd Caire, 1332, III, 69)

16 (trad E, 167)

الايمان ليس بالتحلّى ولا بالتمنّى و لكنّه ما وقر فى القلب
و صدّقه العمل

17 (id III, 72) (trad E, 167)

قال الحسن أ يا فلان أ ترضى هذه الحال التى انت عليها للموت اذا
نزل بك قال لا قال أفتحدث نفسك بالانتقال عنها الى حال ترضاها
للموت اذا نزل بك قال حديثا غير حقيقة قال أفبعد الموت دار فيها
مستعتب قال لا قال فهل رايت عاقلا رضى لنفسه بمثل الذى رضيت
به نفسك

II — 'ABD AL WÂHID IBN ZAYD († 177/793)

Fondateur d'une des premières agglomérations monastiques, à 'Abbadan près Basra, ce fut surtout un directeur d'âmes. Ses *sermons*, comme ceux de Sâlih Morrî et d'Ibn 'Ammar, sont des mises en scène eschatologiques, visant à émouvoir plutôt qu'à convaincre. Mais l'école de Basra, sous son impulsion, répudiera les anomalies (*shawâdhdh*) sentimentales, si recherchées par l'école de Koûfa, — pour une méthode rationnelle d'introspection.

1 (Ibn al Jawzi, *Safwah*, ms Zah tar 67 s v) = (trad E, 192)

يا اخوتاه الا تبكون شوقاً الى الله عزوجل الا انه من بكى شوقاً
الى سيّده لم يحرمه النظر اليه ، يا اخوتاه الا تبكون خوفاً من النار ،
الا انه من بكى خوفاً من النار اعاذه الله منها ، يا اخوتاه الا تبكون
خوفاً من شدّة العطش يوم القيامة ، يا اخوتاه الا تبكون ؟ بلى
فابكوا على الماء البارد ايام الدنيا لعلّه ان يسقيكموه فى حظائر
القدس مع خير الندماء و الاصحاب من النبيين و الصدّيقين و الشهداء
و الصالحين «و حسن اولئك رفيقا»

III. — RĀBIʻAH (✝ 185/801) ET RABĀḤ QAYSĪ (✝ vers 195/810)

Chez ces deux ascètes, tous deux de l'école de Basra, l'essor de la vie ascétique mène à des états mystiques déjà différenciés, pose des problèmes de casuistique et de dogme délicats. Rabiʻah est la sainte par excellence de l'hagiographie sunnite.

1. (Makki, *qout*, II, 57) = (trad. E, 194) (*motaqârib*)

[عن رابعة]

احبك حبين حب الهوى ، و حبا لانك اهل لذاكا

فاما الذى هو حب الهوى ، فشغلى بذكرك عمن سواكا

و اما الذى انت اهل له ، فكشفك للحجب حتى اراكا

فلا الحمد فى ذا ولا ذاك لى ، و لكن لك الحمد فى ذا و ذاكا

2. (Aboû Noʻaym Isfahânî, *hilyah*, ms. Damas Zah. tas. 115, s. v. Rabah) = (trad. E, 196)

[قيل لرباح] هل طالت بك الليالى و الايام — بم ؟ — بالشوق الى لقاء الله فسكت. [قالت رابعة] لكنّى نعم

قال ابو معمر عبد الله بن عمرو قال نظرت رابعة الى رباح هو يقبّل صبيا من اهله و يضمّه اليه فقالت أتحبّه قال نعم قالت ما كنت احسب ان فى قلبك موضعا فارغا لمحبّة غيره تبارك اسمه قال فصرخ رباح و سقط مغشيا عليه ثم افاق و هو يمسح العرق من عند وجهه و هو يقول رحمة منه تعالى ذكره القاها فى قلوب العباد للاطفال —

3. (id.) = (trad. E, 195, n. 3)

قال [رباح] سمعت مالك بن دينار يقول لا يبلغ الرجل منزلة الصدّيقين حتى يترك زوجته كانها ارملة و ياوى الى مزابل الكلاب

4 (Khashīsh Nasā'ī, *istiqāmah* ap Malaṭī, *tanbīh*, f 164) = (trad P, 750)

و منهم صنف من الروحانية زعموا ان حبّ الله يغلب على قلوبهم و اهوائهم و ارادتهم حتى يكون حبّه اغلب الاشياء عليهم فاذا كان كذلك عندهم كانوا عنده بهذه المنزلة وقعت عليهم الخلّة من الله فجعل لهم السرقة و الزنا وشرب الخمر و الفواحش كلها على وجه الخلّة التى بينهم و بين الله لا على وجه الحلال و لكن على وجه الخلّة كما يحل للخليل الاخذ من مال خليله بغير اذنه ، منهم رَباح و كليب كانا يقولان بهذه (f 165) المقالة و يدعون اليها

5 (Khashīsh, *istiqāmah* ap Malaṭī, *tanbīh*, f 166) = (trad E, 196)

و منهم صنف يقولون ان ترك الدنيا اشتغال للقلوب و تعظيم للدنيا و محبّة لها لما عظمت عندهم تركوا طيب طعامها ولذيذ شرابها و لين لباسها و طيب رائحتها فاشغلوا قلوبهم بالتعلق بتركها و كان من اهانتها مواتاة الشهوات عند اعتراضها حتى لا يشتغل القلب بذكرها و يعظم عنده ما ترك منها (　　　)[1] كانا يقولان هذه المقالة —

6 ('Ayn al qoḍât Hamadhânî, *shakwa*, ms Berlin, f 37ᵇ)

[رابعة]　و خطبها عبد الواحد بن زيد مع علوّ شانه فهجرته اياما حتّى شفع له اليها اخوانه فلمّا دخل عليها قالت له «يا شهوانيّ اطلب شهوانيّة مثلك» —

[1] Les deux noms laissés en blanc dans le ms sont sans doute, comme auparavant, « Rabâḥ et Kolayb »

7 (Ibn al 'Imad, *shadharat* ap. Alousi, *jala*, 50)

(عن رابعة) « و عزّتك ما عبدتك رغبةً فى جنّتك بل لمحبّتك و ليس هذا (اى الجنّة) ما قطعت عمرى فى السلوك اليه » —

8 (Ibn Taimiyah, *radd 'ala l Haririyah*, f. 65, 91) = (trad. P, 276)

قال (على الحريرى) قيل عن رابعة انها حجّت فقالت هذا [اى البيت] الصنم المعبود فى الارض و انّه ما ولجه الله و لا خلا منه

9 (Aflâki, *manâqib al 'ârifîn*, ms. Paris af. persan 114, f. 114[a]) = (Huart, *Saints* 310)

روزى جماعتى صاحب دلان ديدند كه رابعة بدستى آتش كرفته بود ، و بدستى آب ، و با استعجال مى دويد ، سوال كردند كه اى بانوى آخرت كجا مى رَوِى ، و در چيستى ، كفت مى روم آتش در بهشت زنم و آب در دوزخ ريزم ، تا اين هر دو حجاب ره روان از ميانه بر خيزند ، و مقصد مُعيّن شود ، و بندكان خدا خدا را بى غرض رجا و علّت خوف خدمت كنند ، چه اكر رجاى جنّت و خوف جحيم نبودى ، يكى حق را پرستيدى ، و مطاوعت نمودى ؟

10 (abou No'aym, *h.* *a.*, ms. Damas Zah. tas. 115 s. v. Rabah) = (E 195, n. 2)

— عن رباح — قال (الله تعا للموحدين يوم الدين) فهل تعرفون ربكم اذا رايتموه قالوا ان ما عرفنا نعسَهُ قال فيتجلّى لهم تعالى فيخرّون له سجدا .

11. (abou Țâlib Makkî, *qout*, éd. Caire, I, 183) = (P. 45)

احتلف اهل العلم ايضا فى عبد ترك دىيا و عمل فى الاستقامة و نفسه
تنازعه اليه و هو يجاهدها و فى آخر ترك الدنيا و انكمش فى الاصلاح
فلم تكن نفسه تطالبه فلا تنازعه الى الدنيا و لم يكن على قلبه منه ثقل
و لا مجاهدة اى هذين افضل ؟ فقال بعض علماء الشام (= احمد بن ابى
الحوارى و اصحاب ابى سليمان الدارانى) الذى تنازعه نفسه و هو يجاهدها
افضل   و قال علماء البصرة (= رباح بن عمرو القيسى) الذى سكنت
نفسه عن المنازعة شاهد من شواهد اليقين و الطمأنينة   افضل —

IV — ABOÛ SOFYÂN WAKÎʿ IBN AL JARRÂḤ AL KOUFÎ († 197/812)

Jurisconsulte hanéfite de Koûfa, ses études théologiques l'amenèrent à adhérer tardivement au mouvement mystique de l'école de Basra, plus satisfaisante pour un théologien que celle de Koûfa.

1. (Thaʿlabī, *kitab qatlâ al Qorân*, f. 4^a) = (trad. P, 750, n. 1; E, 199, n. 5)

قال احمد بن ابرهيم الدورقى قال وكيع بن الجرّاح [فى الحديث]
« عند ذكر الصالحين تنزل الرحمة » و ليعلم الناظر فيه ان لله عباداً
اصطفاهم على خلقه و اختصّهم بفضله و هذّبهم بنوره فقتلهم بسيفه
و اماتهم بخوفه و اهّلهم للشهادة العظمى فهم عند ربّهم لهم اجرهم و نورهم
[قال المصنف] فكن ايها الناظر فى كتابنا هذا من متبعيهم .

V — SHAQÎQ BALKHÎ († 194/809)

Khorasanien, de Balkh, comme Ibn Adham dont il codifia l'enseignement il préconisait, par réaction contre le mo'tazilisme, une règle de vie, de renoncement plénier, d'abandon passif permanent, que ses disciples durent atténuer

1 (Baqlî, *tafsîr*, II, 143) = (trad E, 228)

قال شقيق كما لا تستطيع ان تريد فى خلقك و لا فى حياتك كذلك لا
تستطيع ان تريد فى رزقك فلا تتعب نفسك فى طلب الرزق

2 (Mohasibi, *makâsib*, f 74) = (trad E, 228)

(عن شقيق) ان الحركة فى الكسب معصية —

VI — MOSLIM KHAWWÂS († vers 200/815)

Soucieux d'orthodoxie stricte, autant qu'Ibn 'Iyaḍ, son maître, et que Bishr Hafi, son disciple, — nous n'avons de cet ascète de Koûfa que quelques fragments dont celui-ci, significatif([1])

1 (Sha'râwi, *tab kob* I, 61) = (trad E, 28 n)

كنتُ اقرأ القرآن فلا اجد له حلاوة فقلت لنفسى اقرئيه كأنّك تسمعيه
من رسول الله صلّعم فجاءت حلاوته ثم اردت زيادة فقلت اقرئيه
كأنّك تسمعيه من جبريل عمّ ينزل به الى النبى صلّعم فزادت حلاوته
ثم قلت اقرئيه كأنّك تسمعيه من ربّ العالمين فجاءت الحلاوة كلها

([1]) Repris par Kharrâz (Sarrâj, *loma*, 80)

VII. — 'ABDAK AL SŪFĪ († vers 210/825)

Solitaire bagdadien, le premier qui ait reçu ce surnom de « soûfi », désignant alors quelques ascètes shî'ites à Koûfa, et un groupe d'insurgés à Alexandrie. Son végétarianisme le fit classer parfois comme hérétique.

1 (Khashīsh, *l. c.*, ap. Malaṭī, *tanbīh*, f. 162) = (trad. P. 727)

[الزنادقة] و منهم العبدكية زعموا ان الدنيا كلها حرام محرم لا يحل
الاحد منها الّا القوت من حيث ذهب ائمّة العدل و لا تحل الدنيا
الا بامام عادل و الّا فهي حرام و معاملة اهلها حرام فحل لك ان
تاخذ القوت من الحرام من حيث كان و انّما سمّوا العبدكية لان عبدك
وضع لهم هذا و دعاهم اليه و امرهم بتصديقه

2 (Mohâsibī, *makāsib*, f. 86-87)

و اكثر العلماء و الاعلم فى جميع الامصار يرون الغزو و الحجّ و الشراء
و البيع و المعاملات و الوكالات و الصنائع ماضية ابداً منذ كان اوّل
الاسلام الى آخر عصابة و لا ينكر ذلك احد من علماء الّا
رجلين هما عند الائمّة مخطئين عبد الله بن يزيد [بن قطاش]
و عبدك الصوفيين فانهما افسدا وحرما الكسب و ابت الائمّة الا خلاف
ما قالا —

3 ('A. Q. Hamadhānī, *shakwa*, ms. Berlin, f° 34b)

و لم يكن السالكون لطريق الله فى الاعصار السالفة و القرون الاول
يعرفون باسم التصوّف و انّما الصوفى لفظ اشتهر فى القرن الثالث و اوّل

من سمّى ببغداد بهذا الاسم غيرَك الصوفى و هو من كبار المشا يخ
و قدما ئهم و كان قبل بشر بن الحارث الحافى و السرى بن المغلّس
السقطى .

VIII — AHMAD-IBN-ĀSIM ANṬĀKĪ († vers 220/835)

Habitant d'Antioche (Syrie), c'est l'auteur d'un des premiers traités connus d'*'oloūm al mo'āmalāt,* ou « règles de discipline intérieure pour nos actions » Ce traité fut fort attaqué Les fragments conservés témoignent d'une pénétration psychologique intéressante, et d'une rare pureté de conscience

1 (Aboû No'aym Isfahani, *hilyah* ms Leyde 892, ff 172a-177b, s v) = (trad E, 202)

(f 172b) ما اعطى احداً الّا من عرف مولاه و اشتهى ان لا اموت حتّى
اعرفه معرفة العارفين الذين يستحيونه لا معرفة التصديق

(f 173a) انفع المعاصى ما جعلتها نصب عينيك فاطلت البكاء عليها الى
مفارقتك الدنيا ثم لم تعد فى مثلها و ذلك التوبة النصوح

(id) اضرّ الطاعات لك ما نسيت لها مساويك و جعلتها نصب عينيك
ادلالا بها و اغترارا منك من خوف ما قد جنيت وذلك العُجْب

(f 173b) قلّ مع المخلوقين كلامهم و تلذذوا بمناجاة خالقهم قلوبهم بملكوت
السموات متعلقة و فكرهم باهوال القيامة مقبلة و مدبرة ابدانهم بين
المخلو قين عارية فعموا عن الدنيا و صمّوا عنها و عن اهلها و ما
فيها لهم وصحّ أمر الآخرة حتى كاّنهم ينظرون اليها فتخلص الى
ذلك قوم من طريق الاجتهاد و رياضة الانفس .

(f 174a) انى ادركت من الازمنة زمانا عاد فيه الاسلام غريباً كما بدا
و عاد وصف الحقّ فيه غريباً كما بدا

(f 174b) لا اله الّا الذى خلق للخير اسبابا لا يستطيع العباد ان يصلوا
الى شئٍ من اعمال الخير الّا بتلك الاسباب و هى حاجزة
عن المعاصى اذا سكنها الله قلب من احبّه و استعمله به

2 *qasīdah yā'iyah* (Abou No'aym Isfahani, *Hilyah*, f° 177a-b, 37 vers) — (trad. E 203) (*tawīl*)

1 ألم تر ان النفس يُرْديك شرّها ، و انّك ماخوذ بما كنت ساعيا
فمن ذا يريد اليوم للنفس حكمةً ، و علماً يريد العقل للصدر شافيا
هلم الىّ الان ان كنت طالباً ، سبيل هدى او كنت للحقّ باغيا
فعندى من الانبا علم مخبَّرٌ ، فمنه بالهام و منه سماعيا

5 احبّرُ اخباراً تقادَم عهدها ، و كيف بدا الاسلام اذ كان باديا
وكيف نمى حتّى استتمّ كماله ، و كيف دوى اذ صار كالثوب باليا

10 فاصبحت بالتوفيق للحقّ واضحاً ، و ذلك بالهامٍ من الله ماضيا
لانّى فى دهر تغرّبَ وصفه ، فصار غريباً موحش الاهل قاصيا

14 . قد بدَتَ الاسلام احمدُ بدئةً ، كما بدت الاموات ذو الشخوِ شاخيا
فاوّل ما نبدا فالحمد للذى ، برانى للاسلام اذ كان باريا
و صيّرنى اذ شاء من نسل آدم ، و لم الكُ شيطانا من الجنّ عاتيا

19 .. وصيّرنى من بعد فى دَين[1] احمد ، وعلمنى ما غاب عنه سؤاليا
و فهّمنى نوراً و علماً و حكمة ، فشكرى له فى الشاكرين مواريا

(1) Kratchkovsky propose la correction دِين

فمن احل دا ارجوه اد كان ناظراً ، لضعفی و جهلی و البلاء و حاليا

و من احل دا ارجوه اد كان عافراً ، ومن احل دا قد صحّ منّی رجائیا

34 و نفسك جاهدها و انی لمآیل ، اليها فما ارداد ُ الّا تَشاییا

35 و کیف اطیق الیوم ان اهجر الهوی ، وقد ملّکتْه النفس منّی زمامیا

تقودنی الایام فی کل محنةٍ ، لدی طمع یبدوا یُهیّج دآئیا

37 فاصبحت مأسورًا لدی النفس والهوی ، یشدّان منّی ما استطاعا وثاقیا

3 (Aboû No'aym Isfahânî, *Hilyah,* f 175b) = (trad E, 204)

قال احمد بن عاصم کتب رجل الی اخیه امّا بعد فانّه الله اسمع احدثك عنه انه لم یرفع المتواضعین بقدر تواضعهم و لکن بقدر کرمه و جوده ، و لم یفرح المحزونین بقدر حزنهم و لکن بقدر رأفته ورحمته فما ظنك بالرحمن الرحیم الذی یتودّد الی مَن یُؤدیه فکیف عمن یؤدی فیه ، و ما ظنك بالتواب الرحیم الکریم الذی یتوب علی من یعادیه فکیف عمن یعادی فیه ، والذی یتفضّل علی من یسخطه و یؤدیه فکیف عمن یعادی برضاه و یختار سخط العباد فیه

IX — MOHAMMAD-IBN-AL HOSAYN BORJOLÂNÎ † (238/852)

Compilateur bagdadien, éditeur, entre autres traditions, de maintes anecdotes édifiantes, incitant à une vie d'oraison, il a été très lu à Bagdad, pendant deux siècles au moins

1 Epigraphe à son *Kitâb al Rohbân* (Aboû No'aym Isfahani, *hilyah,* ms Zah tas 117, s v Mohammad b Faraj al 'Âbid — (trad, E, 54, cfr P, 764, n 5) (*tawîl*)

مواعظ رهبان و دكر فعالهم ، و احبار صدق عن نفوس كواور
مواعظ تشفيا فحى نحورها ، و ان كانت الاسآء عن كل كافر
مواعظ بِرّ تورث النفس عبرة ، و تتركها ولهاء حول المقابر
مواعظ ماإن تَسْأم النّفسُ دكرها ، تُهَيّجُ احزانا من القلب تأثر [1]
فدونك يا دا الفهم ان كنت دا نهى ، فبادرْ فان الموت اوّل زائر

X — DHOŪLNOŪN MISRĪ († 245/859)

Né, persécuté, mort et vénéré en Égypte, — Misrī est surtout célèbre pour avoir enseigné une « classification » des états mystiques, et décrit un « itinéraire » de l'âme (suivant la même méthode formelle dont l'« Échelle Sainte » de Jean Climaque avait fourni l'exemple, en Chrétienté orientale). C'est un véritable écrivain, un peu trop conscient de ses moyens ; quelques unes de ses paraboles, somptueusement parées, subsistent.

1. Son inscription tombale (*B. I. F. A. O.*, t. XI, 1911, pp. 11-15) = (E, 185), cfr Wiet *C. I. A.* (Égypte).

(1) بسملة (2) كلّ نفس دائقة (3) الموت ثم الينا (4) تُرْجَعون [سبحان]
(5) من تفرّد بالبقاء (6) وكتب على جميع (7) الخلق الفناء هدا (8) قبر
ابى الفيض (9) دى النون بن (10) ابرهيم المصرى (11) الصالح الزاهد
(12) توفّى فى سنه خمسة (13) و اربعين و مائتين (14) و كان من الأتقيا
(15) العابدين و أوصى (16) فى وصيته المسندة (17) عنه ان لا يُبَنّا قبره
(18) ولا يعقد عليه (19) قبة رحمة الله (20) عليه و على جمعة (21) المسلمين

(1) ms. — P. Anastase propose الثائر

2 (ʿAbdal Rahman-b. Ahmad, ms. Hamah, n. p.) = (trad. E, 187)

و تمنّيت ان اراك فلما رايتك ، علت دهشة السرور فلم املك البكاء

3 (Mohâsibī, *mahabbah*, ap. abou Noʿaym Isfahani, *hilyah*, ms. (, s. v. Mohasibī) = (trad. E, 187)

قرأتُ فى التوراة ان الابرار الذين يؤمنون و الذين فى سبيل خالقهم يمشون و على طاعته يُقتصون اوليك الى وجه الجبار ينظرون فغاية امل الآمل المحبّ الصادق النظر الى وجه الله فلا يعدلهم فى مجلسهم شىء اكبر عندهم من النظر الى وجهه ، و بلغنى انه يعجبهم بعد النظر باصوات الروحانيين و تلاوة داود عمّ الزبور فلو رايت داود و قد اتى بمنبر رفيع من منابر الجنّة ثم اذن له ان يرقا و يُسمع حمده و ثناه و قد انصت له جميع من فى الجنة من الانبياء و الاولياء و الروحانيين و المقرّبين ثم ابتدأ داود بتلاوة الزبور على سكون القلب عند حسن حفظه و ترجيعه و تسكينه الصوت و حسن تقطيعه قد وكّل بها رفعها و باح منها طربها و قد بدت التواجد من الضاحكين لحيرة السرور و اجاب داود هو الملكوت و سبّحه مقاصير القصور ثم رفع داود من صوته ليتمّ سرورهم فلما اسمعهم الرفيع من صوته زر اهل علّيين من غرف الجنّة و اجابته الحور من وراء سترات الخدور بمفتنات النغم و اطّت رحال المنبر و اصطفقت الرياح فزعزعت الاشجار فتراسلت و تجاوبت النغم و زادهم المليك فى الفهم ليتمّ ما لهم من النعم فلولا ان الله كتب لهم فيها البقاء لماتوا فرحا —

4 (Yafi'î, *nashr*, II, 334-335) = (trad. E, 190)

ان لله عباداً نصبوا اشجار الخطايا نصب أعينهم و سقوها بماء التوبة فأثمرت
ندما و حزنا فجنوا من غير جنون و تبلدوا من غير عيّ و لا بكم
و انهم لهم البلغاء الفصحاء العارفون بالله و رسوله صلّعم ثم شربوا بكاس
الصفا فورثوا الصبر على طول البلا ثم تولّهت قلوبهم فى الملكوت وجالت
فكرهم بين سرايا حجب الجبروت و استظلوا تحت رواق الندم و قرؤوا
صحيفة الخطايا فاورثوا انفسهم الجزع حتّى وصلوا الى علو الزهد بسُلّم
الورع فاستعذبوا مرارة الترك للدنيا و استلانوا خشونة المضجع حتّى
ظفروا بحبل النجاة و عروة السلامة وسرحت ارواحهم فى العلى حتى
اناخوا فى رياض النعيم و خاضوا فى بحر الحياة وردموا خنادق الجزع
وعبروا جسور الهوى حتّى نزلوا بفناء العلم و استقوا من غدير الحكمة
وركبوا فى سفينة الفطنة واقلعوا بريح النجاة فى بحر السلامة حتّى وصلوا
الى رياض الراحة و معدن العزّ و الكرامة —

VI — ḤÂRITH-IBN-ASAD MOḤÂSIBÎ († 243/857)

C'est ici le vrai maître du mysticisme musulman primitif. Il enseigna à Bagdad, et mourut, à demi-banni, à Koufa. Ses œuvres d'une lucidité de style persuasive, associent de façon inattendue le souci aigu de définitions philosophiques exactes, au respect fervent des plus naïves traditions, à la recherche implacable d'une purification intérieure. Il est à souhaiter qu'on les édite ; sa « Ri'âya », entre autres, est sans doute le plus beau manuel de vie intérieure que l'Islam ait produit.

1 (Moḥâsibî, *ri'âyah*, f. 6a, ms. Oxford) = (trad. E, 126-127)

و كل حقّ اوجبه الله جلّ و عزّ على عباده او فيما اوجبه لبعضهم

على بعض فقد امرهم بحفظه و القيام به و ذلك رعاية حقّه الذى فرضه عليهم و القيام به و لقد ذمّ الله جلّ و عزّ قوما من بنى اسرائيل ابتدعوا رهبانيةً لم يؤمروا بها فلم يرعوها حقّ رعايتها فقال جلّ وعزّ « و رهبانيةً ابتدعوها ما كتبناها عليهم » (LVII, 27) وقد اختلف فى هذا الحرف فقال مجاهد « ماكتبناها عليهم الا ابتغاء رضوان الله عليهم » اى كتبناها عليهم ابتغاء رضوان الله وقال ابو امامة و غيره « ما كتبناها عليهم » اى لم نكتبها عليهم و لم يبتدعوها الّا ابتغاء رضوان الله فعابهم الله عزوجل بتركها و هذا اولى التفسيرين بالحقّ و عليه اكثر علماء الامّة قال الله عزوجل « فما رعوها حق رعايتها » فذمّهم الله بترك رعاية ما لم يفترض عليهم و ما لم يوجب عليهم فكيف بمن منع حقوقه الواجبة التى اوجب فى تضييعها عصيَهُ و عقابه و جعل القيام بها مفتاحاً لكل خير فى الدنيا والآخرة وهى التقوى و لاهلها اعدّ الجنّة و لاهلها جعل الامن فى الاخرة واياهم وعد قبول الاعمال و اياهم تَسمَّى بالولاية.

2 (Mohâsibî, *wuṣāyā*, f 1b, ms Londres) = (trad E, 216)

و رايتُ اختلافهم بحراً عميقا غرق فيه ناس كثيرة و سلم منه عصابة قليلة ورايت كل صنف منهم يزعم ان النجاة فى مذهبهم و الهلاك لمن خالفهم ثم رايت الناس اصنافا فمنهم العالم المؤثر للآخرة و لقاوه عسير وجوده عزيز و منهم الجاهل فالبُعد منه غنيمة و منهم المتشبّه بالعلماء مشغوف بِدُنْيَاه موثر لها و منهم حامل علمٍ غير مأمون على الدين ملتمس بعلمه التعظيم و العلوّ و ينال بالدين عرض الدنيا و منهم حامل لا يعلم

تاويل ما حمل و مهم متشبّه السـّالك متحرّى الخير لا عنا عده و لا فائدة نعلمه و لا تثبيت على رايه و مهم منسوب الى العقل و انه مفقود الورع و التقى ومهم مترددّون على الاهواء و مهم شياطين الا نس

استرشدتُ العلم و اعملتُ الفكر و اطلتُ النظر فتبيّن لى فى كتاب الله تعاَ واجماع الامّة ان اتّباع الهوى يعمى عن الرشد و يضل عن الحقّ ثم وجدت باجماع الامّة فى كتاب الله تعاَ المنزّل على رسول الله صلّعم ان سبيل النجاة فى التمسّك بتقوى الله و اداء فرايضه والورع حلاله و حرامه و جميع حدوده و الاخلاص لله باعماله و التأ سّى برسول الله صلّعم فطلبت معرفة الفرائض و الحدود و السنن والورع عند العلماء و فى الاثار فرايت اجماعا و اختلافا قال رسول الله بدا الاسلام غريباً و سيعود غريباً كما بدا فطوبَى للغرباء من امّة محمد صلّعم فهم المنفردون بدينهم فعظمت مصيبتى لفقد الادلّاء الاتقياء وخشيتُ بغتة الموت ان تعاجلنى على اضطراب من امرى من اختلاف الامّة فانكمشتُ فى طلب ما لم اجد لى عن معرفته بدّا لم اقصر فى قوماً وجدتُ فيهم دلائل التقوى و الورع و ايثار الآخرة على الدنيا و وجدتُ ارشادهم و وصاياهم موافقة لائمّة الهدى مجتمعين على نصح الامّة لا يرخصون لاحد فى معصية و لا يقنطون امرأ من رحمة يؤمرون بالصبر على البأسا و الضرّا و الرضا بالقضا و الشكر على النعماء يحبّبون الله الى العباد يذكرونهم اياديه و احسانه و يحثّون العباد على الانابة الى الله تعاَ عُلمآء بعظمة الله و عظيم قدرته و عُلمآء بكتابه و سنته

فقهآء فى دينه عُلماء بما يحب و يكره ورعين على البدع و الاهواء علمآء باخبار الآخرة و اهاويل القيامة و جزيل الثواب و اليم العقاب اورثهم الحزن الدائم و الهَمّ المُعنّيِ فشغلوا عن سرور الدنيا راغباً فى مذهبهم مقتبسا من فوائدهم ورايت المحبّة العظمى علىّ من فهمه و رايت انتحاله و العمل بحدوده واجباً علىّ فاعتقدته فى سريرتى و انطويت عليه بِبَصيرتى و جعلته اساس دينى و بنيتُ اليه اعمالى و تقلبت فيه باحوالى و سئلت الله ان يورعنى شكر ما انعم به علىّ و ان يقوينى على القيام بحدوده و ما عرفنى من معرفتى بتقصيرى و انى لا أُؤَدِّى شكر مولاى على ما اولانى ماكتبه بفضله يهدينى و يعصمنى

3 (Mohâsıbî, *mahabbah*, ap aboû No'aym Isfahânî, *hılyah*, t XI, ms Damas Zah tas 117, s v Mohasıbî) = (trad E 218)

اخبرنى ابو بكر محمد بن حمد فى كتابه قبل ان لقيته و حدثنى بهذا عنه عثمان بن محمد العثمانى حدثنى ابو عبد الله احمد بن عبد الله بن ميمون قال سمعت الحارث بن اسد يقول ان اوّل المحبّة للطاعات منتزعة من حبّ السيّد تعالى اذ كان هو المبتدى بها و ذلك انه عرّفهم نفسه ودلّهم على طاعته و تحبّب اليهم على غناه عنهم فجعل المحبّة له ودائع فى قلوب محبيّه ثم البسهم النور الساطع فى الفاظهم من شدّة [نور] (1) محبّته فى قلوبهم فلما فعل ذلك بهم عرضهم سروراً بهم على ملائكته حتى اذا حبّهم للّذين ارتضاهم اسُكنى اطباق سماواته نشر لهم الذكر الرفيع عند خليقته، قبل ان يخلقهم مدحهم وقبل ان يحمدوه شكرهم لعلمهِ السابق فيهم انه يلهمهم ما كتب لهم و اخبر به عنهم ثم

(1) ms Leyde (N)

احرحهم الى حليقته وقد استأثر نقلوبهم عليهم ، رد ابدان العلماء الى الحليقة و قد اودع قلوبهم حرائں العيوب و هى معلقة عواصلة المحبوب فلما اراد ان يحييهم و يحيي الخليقة بهم اسلم لهم هممهم ثم احلسهم على كراسى اهل المعرفة فاستحرحوا من المعرفة بالادواء و نطروا سور معرفته الى منابت الدواء ثم عرّفهم من اين يهيج الداء وبما يستعيبون على علاج قلوبهم ثم امرهم باصلاح اهل الاوحاع و اوعز اليهم فى الرفق عند المطالبات و صمن لهم احابة دعائهم عند طلب الحاحات ثم نادى بمحطرات التنبه[1] من عقولهم فى أسماع قلوبهم انه تبارك و تعالى يقول يا معشر الأدلّاء من اتاكم عليلاً من فقدى فداووه و فارًّا من حدمتى فردّوه او ناسيا لاياديّ و نعمائى فذكّروه فانّى لكم حير طبيب لانّى حليم و الحليم لا يستحدم الّا الحلماء و لا يُبيح المحبّة للبطّالين صنّاً بما استأثر منها اذ كانت منه و به تكون —

4 (Mohasibi, *fragment*) = (trad E, 219)
(le texte resume, traduit d'apres Yafi'i [*nashr*, II, 382] doit etre revise d'apres celui que Ghazalī a commente et que Ibn al Jawzī a discute dans son *namous*, éd Caire, p 187, et dont voici un fragment

ايّها المفتون متى زعمت ان جمع المال الحلال اعلى و افضل من تركه فقد ازريت بمحمد صلّعم و المرسلين و زعمت ان محمدا صلّعم لم ينصح الامّة اذ نهاهم عن جمع المال و قد علم ان جمعه حير لهم و زعمت ان الله لم ينظر لعباده حين نهاهم عن جمع المال و قد علم ان جمعه حير لهم و ما ينفعك الاحتجاج بمال الصحابة ودّ ابن عوف فى القيامة ان لن يؤتى من الدنيا الّا قوتاً

[1] ms Leyde بمحطرات التنبيه (N)

5 (Baqlı, t. II, p. 144) = (trad. E, 221)

الصبر التهدّف سهام البلاء

6 (Mohasibi, ri'ayah, f. 31[b]) = (trad. E. 221)

الموت معيار المؤمنين

7 (Mohasibi, *mahabbah*, ap. abou No'aym Isfahâni, *l. c.*) = (trad. E, 226)

قال ابرهيم بن ادهم لاخ له فى الله ان كنت تحبّ ان تكون لله وليّاً وهو لك محبّاً فدع الدنيا و الآخرة ولا ترغبنّ فيهما و فرّغ نفسك عنهما و اقبل بوجهك على الله يقبل الله بوجهه عليك و يلطف بك فانه بلغنى ان الله اوحى الى يحيى بن زكريا يا يحيى انّى قضيتُ على نفسى أن لا يحبّنى[1] عبد من عبادى أعلَمُ ذلك من نيّته إلّا كنتُ سَمعَهُ الذى يسمع به و بصرَهُ الذى يبصر به و لسانه الذى يتكلّم به و قلبه الذى يفهم به فاذا كان ذلك بغّضتُ اليه الاشتغال بغيرى و ادمت فكرته و اسهدت ليله واظمأت نهاره يا يحيى انا جليس قلبه و غاية أُمنيته و امله اهب له كل يوم و ساعة فيقرب منّى و اقترب منه اسمع كلامه و أُجيب تضرّعه فوعزّتى و جلالى لأَبعثنّه مبعثاً يغبطه به النبيون و المرسلون ثم آمر مناديا ينادى هذا فلان بن فلان ولى الله و صفيه و خيرتُهُ من خلقه دعاه الى زيارته ليشفى صدره من النظر الى وجهه الكريم فاذا جاءنى رفعت الحجاب بينى و بينه فينظر الىّ كيف يشاء و اقول أَبشر فوعزّتى

[1] Collat. Nicholson

و حلالى لأسقينّ صدرك من النطر الىّ و لأحددنّ كرامتك فى كل
يوم و ليلة و ساعة فادا توحهت الوفود اليه اقبل عليهم فقال ايّها
المتوحّهون الىّ ما ضرّكم ما فاتكم من الدنيا ادا كنت لكم حصنًا [1]
و ما صرّكم من عاداكم ادا كنتُ لكم سِلما —

8 (Mohâsibi, *ma'iyat al 'aql* ms Feizie) = (trad P 543)

فالعقل عريزة حعلها الله عز و حل فى الممتحنين من عباده اقام به على
البالغين للحلم الحجّة و اتاهم حاطب من قِبَل عقولهم و وعد و توعدّ و امر
و نهى وحدّ و ندب —

9 ('Abd al Rahīm Irāqī, *ba'ith*, ms Londres Or 4275) = (trad E, 224)

(قال ابو زرعة الرازى فى كتب المحاسبى) هذه كتب بدع و صلالات
وعليك بالاثر فانّك تحد فيه ما يعنيك قيل له فى هده الكتب عِبرَة فقال من
لم يكن له فى كتاب الله عبرة فليس له فى هده الكتب عبرة —

10 (abou Bakr Khallâl, *Kitab al sonnah* extr ap Ibn al Jawzi, *namous*, ed Caire, p 178) = (E, 212, n 1)

(عن احمد بن حنبل انه) قال احدروا من الحارث اشد التحدير، الحارث
اصل البلية يعنى فى حوادث كلام جهم داك حالسه فلان و فلان و اخرجهم
الى رأى جهم ما زال مأوى اصحاب الكلام ، حارث بمنزلة الاسد المرابط
انظُرْ اى يوم يثب على الناس

(1) mss D et Leyde حفظا.

XII — IBN KARRÂM († 255/868)

Docteur hanéfite, et fondateur d'une école théologique renommée qui porta son nom, Ibn Karrâm a basé ses thèses et son apostolat de missionnaire, sur les principes de l'école mystique du Khorassân, où il s'était formé. Né en Afghanistan, il mourut à Jérusalem.

1. (Dhahabî, *ta'rîkh*, ms. Leiden 1721, f. 73b) = (trad. E 230, n. 5 ; 238 n. 6).

قال ابن كرّام (حياة القلب من ٥ اشياء) الجوع ، وقراءة القرآن ، وقيام الليل، و التضرع عند الصبح ، و مجالسة الصالحين

2. (Moqaddasî, *ahsan al taqâsîm*, ap. « Moqtabas » VII, 173) = (trad. E, 235).

فعند الكرّامية « الجبر» جعل الاستطاعة مع الفعل و عند المعتزلة جعل الشرّ بقدر الله (او الاستطاعة قبل الفعل عند اهل الحديث)

(الارجاء) « المرجئة» عند اهل الحديث من اخّر العمل عن الايمان و عند الكرّامية من نفى فرض العمل و عند اصحاب الكلام من وقف فى اصحاب الكبائر

(الشكّ) «الشكاك» عند اصحاب الكلام من وقف فى القرآن وعند الكرّامية من استثنى فى الايمان (اوالجدال او الفكرة فى الرّيب يقدح الشك فى القلب [1])

3. (aboû Shakoûr Sâlimî, *tamhîd*, ms. India Office 1033, ch. II).

« الجسم » المستغنى من المحلّ (كرامية) او ماله عرض و طول و عمق (معتزلة) او ماله تركيب و تأليف (اهل السنّة)

[1] Cfr. Gholâm Khalîl, ici, section IV.

4. (Ibn Taimiyah, *rasāïl kobra*, Caire 1323, I, 120)

(ى مدهب الكرّامية) ان الحوادث التىتقوم به لا تحلو منه و لا يرول
عنها و الحدوث عدهم عير الاحداث و القرأن عدهم حادث لا محدث
لان المحدث يعتقر الى الاحداث بحلاف الحدوث و هم ادا قالوا كان حاليا
منها ى الازل و كان ساكنا لم يقولوا انه حادث بل يقولون السكون امر
« عدمى » كما يقوله الفلاسفة (« الوجودى » هو الاحداث و الافناء)
ان البارى يقوم به احداث المخلوقات و افناؤها

5. (Aboû Moṭiʿ Makhoûl-b. Fadl Nasafi, ms. A. S. 4801, de 610 heg., table des *abwāb*) = (trad. E, 241)

١ باب الاخاء ى الله — باب دكر المعروف و اصطناعه — الانبساط
الى الاخوان — باب — باب دكر الضيافة — ترك الاجابة ى التعمّق
ى ما ايدى الناس — دكر الصلة و الصدقة و فضلها — دكر السالكين
و سيرهم — دكر اتّحاد الاخوان — ١٠ دكر العزلة — دكر ترك
المعاداة و فضل المداراة — كتب الاخيار بعضهم الى بعض — باب
— التواضع (١) — باب التواضع (٢) — كلام الاتقيا عند حضور الموت
الفضائل و الرغائب — التوبة و الاستغفار — الامر بالمعروف —
ترك العجب و الادلال — ٢٠ الموت و سكراته — الحكم الوجيزة
المتقنة — كلام الاخيار ى المرض — ٢٣ دكر النساء — الجهاد
— ابراز المال للورثة — القبور و اهلها — فصل ى دكر الله —
بكا من خشية الله — ٣٠ القيامة — الشتات المتفرقات

XIII. — YAHYA-IBN-MO'ĀDH RĀZĪ († 258/871)

Yahya vécut et mourut à Nishapour (Khorasan), disciple d'Ibn Karram ; il professa le premier un « cours public » de mystique dans les mosquées ; et, le premier aussi, il osa avouer son amour pour Dieu au style direct : dans de courtes oraisons, dont l'humilité contrite et timide, et la fraîcheur naissante surprennent.

1. (abou No'aym Isfahani, *hilyah*, ms. Zah. tas. 67, s. v.)

قال يحيى بن معاذ دواء القلب ٥ اشياء قراءة القرآن بالتفكر و خلاء البطن و قيام الليل و التضرّع عند السحر و مجالسة الصالحين —

2. (*id.* = trad. E 238, n. 10-240)

قال يحيى بن معاذ الهي حجّتي حاجتي و عُدّتي فاقتي و وسيلتي اليك نعمك عليّ و شفيعي لديك احسانك اليّ —

عمل كالسراب و قلب من التقوى خراب و ذنوب بعدد الرمل و التراب
ثم نطمع في الكواعب الاتراب هيهات انت سكران بغير شراب —

الهي كيف افرح و قد عصيتك و كيف لا افرح و قد عرفتك كيف ادعوك و انا خاطئ و كيف لا ادعوك و انت كريم

اذا كنتَ لا ترضى عن الله كيف تسأله الرضا عنك —

الليل طويل فلا يقصّرْ بمنامك و النهار نقيّ فلا تدنّسه بآثامك —

كم من مستغفر ممقوت و ساكت مرحوم ، هذا استغفر الله وقلبه فاجر و هذا سكت و قلبه ذاكر —

(المرتين للمرء في الموت) يوجد منه كلّه و يسئل عنه كلّه

(1) Cfr. Asin Palacios, *logia* n° 92.

3 (Soyouti, *doɪaɪ*, s v) = (trad E 239)

من عرف نفسه فقد عرف ربّه [1]

4 (Sharawi *tab kob*, I, 81) = (trad P 516 n 3)

كم بين من يريد حضور الوليمة للوليمة و بين من يريد حضور الوليمة
ليلقى الحبيب فى الوليمة

5 (Ibn Arabi *mohadaraɪ*, II 370) = (trad E, 240)

ليكنْ بيتك الخلوة و طعامك الجوع و حديثك المناجاة فإمّا ان تموت
بدائك او تصل الى دوائك

6 (abou Noaym Isfahani *l c*) = (trad E, 240)

الهى لا تنس لى دلالتى عليك و اشارتى بالربوبية اليك رفعتُ اليك يداً
بالذنوب معلولة و عينا بالرجاء مكحولة فاقبلنى فانك ملك لطيف و ارحمنى
لانى عبد ضعيف —

7 ('AQ Hamadhani, *zobdah*, ms Paris af persan 36 f 40b)

الجنّة سِجن العارفين كما انّ الدنيا سِجن المؤمنين

XIV — ABOU YAZÎD BISṬÂMÎ († 261/875)

Paysan des monts du Tabaristan (Perse), ascete solitaire et rude, Bisṭâmî est reste le héros prefere des congregations sunnites S'adonnant a un entraınement d'ascese forcene, il concentra tout l'elan de son intelligence vers une perception impassible de la pure essence divine, qu'il convoitait avec une acuite d'intuition inouïe Le ton saccade de ses sentences, jaillissant par fusees, —

(1) Cfr P 513 n 4, 794 n 2, 921, Haytamî, *fat had* 206, Vélid Tchélébi (ap *Sébil-ur Réchad*, 1923, xxiii-579, pp 108-111)

le balbutiement outrancier, tantôt insolent, tantôt déçu, de cette raison humaine tout enivrée d'inaccessible, n'a pas été, depuis, égalé.

1 (Baqlî, I, p. 78) = (trad. E 245, n. 8).

احست الله حتّى ابغضت نفسى و ابغضت الدنيا حتّى احست طاعة الله

2 (Baqlî, I, 141) = (trad. E 246, n. 5).

نظر [الله] فى العالَم فلم يرَ اهلاً لمعرفته فشغلهم بالعبادة

3 (Sahlagî, *nour*, f. 26, 46 et 107) = (trad. E 246, n. 2).

اترك نفسك و تعال — كنتَ لى مرآةً فصرتُ انا المرآة

طلبت قلبى ليلا من الليالى فلم اجده فلما كان فى السحر سمعت قائلا يقول

يا ابا يزيد هودا [1] تطلب غيرنا —

4 (Sahlagî, *l. c.*, p. 40) = (trad. E, 246).

كنت اثنى عشر سنة حدّاد نفسى و خمس سنين مرآة قلبى و سنة انظر فيما

بينهما فاذاً فى وسطى زنّار ظاهر فعملت فى قطعه اثنى عشر سنة نظرت فاذاً فى

باطنى زنّار فعملت فى قطعه خمس سنين انظر كيف اقطع فكشف لى ذلك

فنظرت الى الخلق فرأيتهم موتى فكبّرت عليهم اربع تكبيرات

5 (Sahlagî, *l. c.*, f. 82 ; 'AQ Hamadhânî, *shakwa*, f. 40b) = (trad. E 247, n. 1).

قال سمعت محمد بن الحسن بن بهرام الفارسى سمعت على بن عبد الرحيم البغدادى

(اى القنّاد) سمعت ابا محمد الحرَيرى قال ابو يزيد اشرف الحقّ على اسرار

العالَم فشاهدها خالية منه غير سرّى فانه راى منه ملاً فخاطبنى معظّما لى بان

[1] ms. هودى

قال كل العالم عبيدى غيرك قال فسالت الساحى (1) عن هده الحكاية فقال قصُرَ به الحقّ عن لحوق الاعراق فى الصآء لكنّه كاشفى فى حال سوالك لى باں قال اصح الكل عبيدى غيرك فانّك اما قال الحريرى مقام الساحى اتم فى باب الايحاد بالخروح عن مشاهدة الحقّ ىعت الاحرار لاں ابايزيد أحرح من ىعت العبودية و لم يلحق بايحاد ىعته بالحقّ و الساحى اشهده الاشباح فى دهش الاحلال و الحقّهُ مشاهدة الكل به مربوطاً فاستحار الاتّصاف بالتىزيه —

6 (Sahlagî, *noûr*, f 96 , Sha'râwî, *latâ'if*, I 125-126) = (trad E 247)

طاعتك لى يا ربّ اعظم من طاعتى لك

بطشى اشدّ من بطشه بى

تالله ان لوائى اعظم من لواء محمد صلّعم لوائى من نور تحته الجان و الجنّ و الانس كلهم مع النبيين —

7 (Baqlî, *shath*, ms Q A, f 112) = (trad E, 247, n 4)

من بزركوارترم

8 (Sha'râwî, *l c* supra) = (trad E, 247, n 5)

لأن ترانى مرّة خير لك من أن ترى ربّك الف مرّة

9 (Baqlî, *tafsîr*, ms Berlin, f 356a, in Qor LIII, 18-23) = (trad E, 251)

قال الواسطى (وقيل « الجنيد ») فى حق البسطامى كلهم ماتوا على التوهّم حتّى ابو يزيد مات على التوهّم

(1) var 'AQH الشبلى

10 (Ibn al Jawzi nâmous, f 367) = (trad E 249 n 4, 250)

سمعت عُمَىّ خادم ابى يزيد يقول سمعت با يزيد يقول سبحانى ما اعظم شانى [1] ثم قال حسبى من نفسى حسبى —

(عن الخلدى) قيل للجنيد ان ابا يزيد يقول سبحانى سبحانى انا ربّى الاعلى فقال الجنيد ان الرجل مستهلك فى شهود الجلال فنطق بما استهلكه ادهله الحقّ عن رؤيته إيّاه فلم يشهد الّا الحقّ فنعته —

11 (Baqlî, shath , ms QA f 80) (version attenuee) = (trad E 250, n 5)

اگر بايزيد حاضر بودى بدست كودكان ما مسلمان شدى

12 (Kurkut, Harîmî, ms Feyzie 1764) = (trad E 251, n 5)

من قتلَتهُ محبّته فديته رؤيته و من قتله عشقه فَديتُه مادمته

13 (Sahlagî f 66 , cfr Ibn al Jawzî nâmoûs, p 358) = (trad E, 252)

من عرف الله صار للجنّة ثوابا و صارت الجنّة عليه وبالا الجنّة هو الحجاب الاكبر لانّ اهل الجنّة سكنوا الى الجنّة و كل من سكن الى الجنّة سكن الى سواه فهو محجوب

14 (Sha'râwî, latâ'if, I, 127) = (trad E 252, n 9)

ان آدم عمّ باع حضرة ربّه بلقمة لو شفعنى الله فى الاولين و الاخرين لم يكن ذلك عندى بكبير غاية الامر انّه شفعنى فى لقمة طين —

[1] var سلطانى

14bis (Sahlagi f 46)

لو شفعك فى الخلق كلهم لم يكن كثيراً فانه شفاعة فى قطعة طين

14ter (id f 49)

الهى [لو] تغفر من رأس آدم الى يوم القيامة غفرتَ قبضة تراب ، و لو تحرق من رأس آدم الى يوم القيامة احرقتَ قبضة تراب —

15 — (Ibn al Jawzi *nâmous*, ed Caire 359) = (trad E, 252, n 5)

مار ابو يزيد على مقابر اليهود فقال ما هولاء حتّى تعذبهم كفّ عظام جرت عليهم القضايا اعف عنهم —

15bis (Ibn al Jawzi *namous*, ed Caire, p 359, 420) = (trad P 747)

(و قول البسطامى) «اعف عنهم» جهل بالشريعة لانّ الله عزوجل اخبر انه لا يغفر ان يشرك به لمن مات كافرا فلو قبلت شفاعته فى كافر لقبل سؤال ابراهيم صلّعم فى ابيه و[سؤال] محمد صلّعم فى امّه —

و اما الشفاعة فقد قال الله تعا «و لا يشفعون الا لمن ارتضى» و لما اراد نوح حمل ابنه فى السفينة قيل له «انه ليس من اهلك» و لم يشفع ابراهيم فى أبيه و لا سيما فى امّه —

16 (Sahlagî, *noûr*, f 101) = (trad E 253)

عن ابن فرّخان [الدورى] فى سامرّا عن الجنيد قال ابو يزيد الهى ان كان فى سابق علمك انك تعذب احداً من خلقك بالنار فعظّم خلقى فيه حتّى لا يسع معى غيرى و اشد فى ذلك (طويل)

و لوقلتَ حُد مالكل مىك لىا لما ، تاتّيتُ وىما قلته عىد دلك
ولو وُصع المعشار منّى على لظىً ، ىصحت من التعظيم ى وحه مالك
ىحُىّك ىرصى كيى لى بإدّعائه ، و لست لعرص ما حييتُ ىتارك

17 (Dhahabi, *i'tidâl*, ٤ ١) = (trad E 253)

ما النار لاستندنّ اليها عداً و اقول احعلى لاهلها فداءً او لأُبلعنّها[1] ما الحنّة لعبة صبيان —

18 (Sahlagî, *noûr*, f 94, Baqli, II, 14) = (trad E 253 n 4)

ان لله حواصّاً من عباده لو حجبهم ى الحنّة من رويته ساعةً استغاثوا بالخروج من الحنّة كما يستغيث اهل النار بالخروج من النار

19 (Sahlagi, *noûr*, f 94 = Ibn al Jawzî, *l c*, 358) = (trad E 253, n 5 et P 692)

اهل الحنّة يتزاورون واذا رجعوا من الزيارة عرص عليهم صُوَرٌ فمن احتار منهم صورةً لم يرد الى الزيارة —

العارفون ى زيارة الله عزو جل ى الاخرة على طبقتين طبقة تزور متى شاءت وأنّى شاءت و طبقة تزوره مرّة واحدة ثم لم تزره بعدها ابداً فقيل وكيف ذلك قال اذ راه العارفون اوّل مرّة جعل لهم سوقا ما فيها شراء ولا بيع الّا الصور من الرجال و النساء فمن دخل منهم السوق لم يرجع الى زيارة الله ابداً قال ى الدنيا يخدعك بالسوق و ى الاخرة يخدعك بالسوق فانت ابدا عند السوق —

[1] Heureuse correction proposée par Nicholson le texte est لابلغنّها

20 (Sahlagi, *nour*, f 146) = (trad F 55, n 6)

(حقيقة) التصوّف نور شعشعانى رمقَتهُ الابصار فلاحظها

XX — HAKIM TIRMIDHI († 285/898)

Théoricien érudit, minutieux et prolixe, ce khorasanien a laissé de nombreux ouvrages, encore conservés. Ce sont de copieux recueils de définitions, synthétiquement classés, où, à travers les traditions ou *hadith*, certaines infiltrations de philosophie hellénistique percent

1 (table des 155 questions du *kitab khatm al awliya*) = (trad E, 259-262)

(الجواب المستقيم عمّا سأل عنه الترمذى الحكيم لابن عربى)

١ عدد منازل الاولياء ـ ٢ اين منازل اهل القربة ـ ٣ و مجالستهم حيث هم من خلف ذلك الحجاب و اين الذين جاروا و العساكر بايّ شىء جاروا ـ ٤ و الى اين منتهاهم ـ ٥ اين مقام اهل المجالس والحديث ـ ٦ و كم عددهم ـ ٧ بايّ شىء استوجبوا هذا على ربّهم ـ ٨ و ما حديثهم و نجواهم ـ ٩ بايّ شىء يفتحون المناجاة و بايّ شىء يختمونها ـ ١١ و ماذا يسألون[1] و ماذا يُجابون ـ ١٢ وكيف يكون صفة سيرهم ـ ١٣ ومن الذى يستحقّ خاتم الاولياء كما يستحقّ محمد صلّعم خاتم النبوّة ـ ١٤ عما و بايّ صفة يكون ذالك المستحقّ لذلك ـ ١٥ ما سبب الخاتم و ما معناه ـ ١٦ كم مجالس مَلَك المُلك ـ ١٧ اين مقام الرسل من مقام الانبياء ـ ١٨ اين مقام الانبياء من الاولياء ـ ١٩ بايّ شىء حظٌّ كل رسول من ربّه ـ ٢٠-٢٣ ـ ٢٤ ما بَدو الاسماء ـ ٢٥ ما بدوالوحى ـ ٢٦ ما بدو الروح ـ ٢٧ ما

(1) Ms ايجابون

بدو السكينة ــ ٢٨ ما العدل ــ ٢٩ ما فصل بعض النبيين على بعض
وكذلك الاولياء ــ ٣٠ خلَقَ الله الخلق فى الظلمة ــ ٣١-٣٢ وكيف صفة
المقادير ــ ٣٣ و ما سبب علم القدر الذى طُوِى عن الرسل فمن دونهم ــ
٣٤ و لاىّ شئ طوِى ــ ٣٥ متى تنكشف لهم سرّ القدر ــ ٣٦-٣٧ ــ ٣٩ و ما
العقل الاكبر الذى قُسِمَت العقول منه لجميع خلقه ــ ٤٠ صفة آدم
ــ ٤١-٤٤ ــ ٤٥ و باىّ شئ نال التقدمة على الملائكة حين امرهُمُ بالسجود
ــ ٤٦-٥٠ ــ ٥١ و اين خزائن المِنَ ــ ٥٢ و اين خزائن سعى النفوس ــ
٥٣ و من اين تعطَى للانبياء ــ ٥٤ و اين خزائن المحدّثين من الاولياء ــ
٥٥ و ما الحديث ــ ٥٦ و ما الوحى ــ ٥٧ و ما الفرق بين المحدّثين
و النبيين ــ ٥٨ ــ ٥٩ و اين سائر الاولياء ــ ٦٠-٦٣ ــ ٦٤ و ما كلامه
للموحّدين ــ ٦٢ و ما كلامه للرسل ــ (٦٦-٧١) ما حظوظ الانبياء من
النظر اليه و ما حظوظ المحدّثين و ما حظوظ سائر الاولياء و ما حظوظ العامّة
فان للحظوظ منهم فى هذه الزيارة من التفاوت و ما لا يُطيق له البشر
وصفاً و كما ان للجنّة درجات فكذلك يوم الزيارة لهم درجات ــ ٧٥ كم
بين حظ محمد صلعم و بين حظ غيره من الانبياء عم ــ ٧٦-٨١ ــ ٨٢ كم
اجزاء النبوّة ــ ٨٤ كم اجزاء الصدّيقية ــ ٨٧ و ما يقتضى الحقّ من الموحّدين
ــ ٨٨ و ما الحقّ ــ ٨٩ و ما ذا بَدأهُ ــ ٩٠ و اىّ شئ فعله فى الخلق
ــ ٩٢ و بما ذا وُكِّلَ ــ ٩٢ و ما ثمرته ــ ٩٣ و ما المُحِقّ ــ ٩٤ و اين
محلّ من يكون مُحِقًّا ــ ٩٥ و ما سكينة الاولياء ــ ٩٦ و ما حظّ
المؤمنين ــ ٩٧ و ما حظُّهم من كلّ شئ هالك الاّ وجهه ــ ٩٨ كيف

حصّ دكر الوحه ـ ١٠٠ و ما قوله «آمين» ـ ١٠١ و ما السحو د ـ ١٠٢ و ما بَدؤه ـ (١٠٣-١٠٧) و ما قوله العزّة إزارى و العَظَمَة رداءى و ما الازارُ و ما الردآء و ما الكبر ـ ١٠٨ و ما تاج الملك ـ ١٠٩ و ما الوقار ـ ١١٠ و ما صفة مجالس الهيبة ـ ١١١ و ما صفة ملك الآلآء ـ ١١٢ و ما صفة ملك الضيآء ـ ١١٣ و ما صفات ملك القدس ـ ١١٤ و ما القدس ـ ١١٥ و ما سبحات الوحه ـ ١١٦ و ما شراب الحبّ ـ ١١٧ و ما كأس الحبّ ـ ١١٨ و من اين ـ ١١٩ و ما شراب حبّه لك حتّى يسكرك عن تُحبّك لَهُ ـ ١٢٠ و ما القبضة ـ ١٢٣ وكم نطرته الى الاولياء فى كل يوم و الى ما كان ينظر منهم ١٢٤ و الى ما نطر من الاسياء عمّ وكم اقباله على خاصّته كل يوم ـ ١٢٧ و ما المعيَّة فانّه مع الخلق و ما اصفيائه و اسيائه و خاصّته وكيف الفرق بين هولاء فى تفاوت دلك ـ ١٢٨ و ما دكرهُ الدى يقول و لدكر الله اكبر ـ ١٢٩ أدكرونى أدكركم ـ ١٣٠ و ما معنى الاسم ـ ١٣١ و ما رأس الاسماء الدى استوحب منه حميع الاسماء ـ ١٣٢ و ما الاسم الدى أبهَمَ على الخلق إلاّ على خاصّته ـ (١٣٣-١٣٤) و بما نال صاحب سليمان دلك وطُوِى عن سليمان وهو رسول من الرسل و ما السبب فى دلك ـ ١٣٥ ما دا اطلعَ الاسم على حروفه أم على معناه ـ ١٣٦ و اين باب هدا الاسم المخفى عن الخلق من ابوابه ـ ١٣٧ و ما كسوته ـ ١٣٨ و ما حرفه من حروف المعجم ـ ١٣٩ و الحروف المقطعة مفتاح كلّ اسم من اسمايه فاين هده الاسماء و انّما هى ٢٨ حرفاً فاين هده الحروف ـ ١٤٠ وكيف صار الالف مبتداء الحروف ـ ١٤١ كيف

كرّر الالف و اللام ى احرها ـ ١٤٢ و من اىّ حساب صار عددها ٢٧
حرفاً ـ ١٤٣ وما معى قوله حلق الله آدم على صورته ـ ١٤٤ قوله
ليتمنّ اثعشر سياً انّهم كانوا من امتّى ـ ١٤٥ وما تأويل قول موسى عم
ربّ احعلى من امّة محمد ـ ١٤٥ قوله ان لله عاداً ليسوا باسيا يعطهم النبيون
عقامهم و قُربَتهم الى الله ـ ١٤٧ ما تاويل قول بسم الله ـ ١٤٨ السلام
عليك ايّها النبىّ ـ ١٤٩ السلام علينا و على عباد الله الصالحين ـ ١٥٠ اهل
بيتى امانٌ لأُمّتى ـ ١٥١ آل محمد ـ ١٥٢ اين حرائن الحّحة من حرائن
الكلام من حرائن علم التدبير ـ ١٥٣ و اين حرائن علم الله من علم الدوِّ ـ
١٥٤ و ما تاويل امّ الكتاب فانه ادحرها ى حميع الرسل لهذا الرسول
و لهذه الامّة ـ ١٥٥ و ما معى المعرة التى قد عفر لسينا عمّ و قد شرّ
سائر المرسلين بالمغفرة

2 (aboû No'aym Isfahânî, *Hılyah*, ms Zah taş 117 s v Tırmıdhı) = (trad E 262)

الله احتار الموحّدين ليباهى بهم يوم الجمع الاكبر ى تلك العرصة الملائكة
لان ادم و ولده طهر حلقهم من بدرة من المحبّة و الملائكة طهر حلقهم
من القدرة فمن محبّته للادميين يفرح بتوبتهم فيقول ى دلك الجمع يا
معشر ملائكتى ان محاسنكم حرحت منكم و من النور حلقتم و الادميون
حرجت منهم هده المحاسن من نفوسهم الشهوانية و الشياطين قد احاطت
بهم ى ادنى المملكة و من التراب حلقتهم فلذلك استوحبوا دارى وحوارى

3 (Additions à la liste des œuvres de Tırmıdhī) = (trad E 257)

4bis	الرياصة فى تعلق الامر بالحلق (= الحقيقة الادمية)	ms ʿĀshır 1479 § VIII et Paris 5018 § VI
13	كتاب الفروق و منع الترادف	ms ʿĀshır 1479 § 5, Paris 5018 § X (ff 58-99)
17	شرح الصلاة و مقاصدها	ms ʿĀshır, § II, Paris § I
18	الحج و اسراره	ms Paris § II
19	الاحتياطات	ms Paris § III
20	الحُمَل اللازم معرفتها	ms Paris § IV
21	عرش الموحّدين	ms ʿĀshır § VII, Paris § VII
22	الاعصا و النفس وفيه تفسير ايات عظيمة	ms ʿĀshır § III, Paris § VIII
23	منازل العباد و العبادة	ms ʿĀshır § IV, Paris § IX
24	العقل و الهوى	ms ʿĀshır § V, Paris § X
25	الامثال من الكتاب و السنّة	ms ʿĀshır § VI, Paris § XI
26	المنهيات وكل ما وجد حديث بالنهى	ms ʿĀshır § VII, Paris § XII
27	كتاب العلوم	cite ap الاكياس, f 17
28	ادب النفس	ms Es'ad 1312 § I
29	غور الامور	ms Es'ad 1312 § II
30	ادعية و عزائم	(apocryphe ?) = ms Aya Soufiya 1814

4 (ms Paris 5018, f 54b) incipit du *Kitab al forouq*

... اما بعد فانك سألتَ عن سبب مشتبه الافعال و معانى فروقها فاعلم ان

السبب فى ذلك ان الافعال تخرج الى الاركان من صدر قد انقسم قسمين على قلب سليم و نفس سقيمة فايهما غلب على صاحبه كان الفعل له فتباينا فى الباطن و اشتبها فى الظاهر و ذلك مثل المداراة و المداهنة ، و المحاجّة و المجادلة ، و المناظرة و المغالبة ، و الرحمة و الرقة ، و الصبر و التجلد و التواضع و التصنع ، و الخوف و الجبن ، و العبودة و العبادة ، و الكسب و الجمع ، و السماحة و الحرص ، و التهمة و سوء الظن ، و الفراسة و الظن ، و الهدية و الرشوة ، و الصلابة و القسوة ، و الوجد و الحقد ، و المجاهدة و الصرامة ، والتوكل و الاتّكال ، و البهتة و القنوط ، و القناعة و الكسل ، الحيرة و اليأس من روحه ، و الاحتمال و العجز ، و الحلم و دناة النفس ، و التنفس و الشكوى ، و الرجا و التمنى ، و الامل و الطمع ، و النية و طول الامل ، الالهام و الوسوسة ، و الموعظة و الملامة ، و الشكوى و التأنيب ، والمذكّر و القاصّ ، وجود حلاوة الطاعة لحلاوة التوحيد و وجودها لحلاوة المحبة ، المودين للاحبار و الناقلين ، حملة القرآن و التالين له ، الكمال و التمام ، السنة و اللقب ، الصمت توقّيا من الافات و الصمت تكبرا و عيّا ، التسلط و الاقتدار ، خشية الله و خشية الخلق ، الفرق بين الذبّ عن العرض و بين القناعة الفاحشة ، الاستراحة و الشماطة ، المقايسة و المشاكلة (total 164 couples de termes)

5 (*akyas wa moghtarrin*, ms. pers. ff. 17-18)

و من ذلك قوله « اذا ابرأت المرأة زوجها من صداقها برى الزوج » فالبراءة فى الحكم فى الظاهر غير البراءة من الحقّ ، تلك البراءة براءة مطالبة فى الدنيا

عند حكام الارض ، فاما البراءة عند احكم الحاكمين عند خصومة الحقّ اياهم و مطالبته اياه فهو بعيد عن هذا

XXI — SAHL TOSTARÎ († 283/896)

Doué d'une forte discipline morale et d'une information intellectuelle étendue, cet ascète du Khouzistan, mort en exil à Basra, est resté célèbre pour sa doctrine de la « contrition intellectuelle continuelle » (obligation pour le croyant, de retourner, à tout instant, sa pensée vers Dieu). Ses amples vues dogmatiques, prégnantes de conséquences monistes, ont influencé, — à travers les Salimiya, — Ghazâlî et Ibn 'Arabî.

1. ('AQ Hamadhanî, *zobdah*, ms. Paris Supp. pers. 1084 f. 127a) = (comp. trad. E 266).

(قال له الخضر عمّ) خلق الله تعآ نور محمد عمّ من نوره و صوره و صدره على يده فبقى ذلك النور بين يد الله مائة الف عام و كان يلاحظه فى كل يوم و ليلة سبعين الف لحظة و نظرة يكسوه فى كل نظرة نورا جديدا ثمّ خلق منها الموجودات كلّها —

2. Liste des propositions *salimiyennes* condamnées par Ibn Khafîf et par les hanbalites (selon Kilânî, *ghonyah*, I, 83-84 complété suivant Ibn al Farrâ, *mo'tamad*, ms. Damas, tar. 59, n. p.) — (trad. E 268-269).

I ان الله لم يزل رائياً للعالمّ وجودا له عدما له فى ذاته [1] —

II ان الله يدرك بصفة واحدة ما يدرك سائر صفاته —

III ان الله سبحانه يرى يوم القيامة فى سورة آدمىّ محمدى —

[1] Critique d'Ibn Khafîf sur ce § I (ap. Ma'soûm 'Alî Shâh, *ṭarâïq al haqaïq* lith. Téhéran, II, 222) : اين كلام ظاهر ست در قدم دهرى

IV ان الله يتجلى لسائر الخلق يوم القيامة من الجن و الانس والملائكة و الحيوان اجمع لكل واحد فى معناه ـ الكفار يرون الله تعآ فى الآخرة و يحاسبهم ـ

V للربوبية سرّ لو ظهر (ici p. 41, n° 3)

VI ان ابليس سجد لآدم فى الثانية ـ

VII ان ابليس ما دخل الجنة ـ

VIII ان الله لم يزل خالقاً ـ

IX ان الفعل مخلوق و التفعيل ليس بمخلوق ـ

X ان الله تعآ لمّا كلم موسى عمّ أعجب موسى نفسه فاوحى الله اليه يا موسى أتعجبك نفسك مدّ عينيك فمدّ موسى عينيه فنظر و اذا قدامه مائة طور على كل طور موسى ـ

XI-XII ان الله يريد من العباد الطاعات و لا يريد منهم المعاصى ارادها بهم لا منهم ـ

XIII ان النبى صلعم كان يحفظ القرآن قبل النبوّة و قبل ان يأتيه جبريل عمّ ـ

XIII bis ان جبريل كان يجئ الى النبى صلعم و لا يبرح من مكانه

XIV ان الله يقرأ على لسان كل قارئ و انهم اذا سمعوا القرآن من قارئ فانّما يسمعونه من الله ـ

XV ان لله مشيئة واحدة كما ان له علما واحدا وان مع كل مراد ارادة (الّا ان ارادته من صفات ذاته القديمة)

١١١ ان الله تعا فى كل مكان و لا فرق بين العرش وغيره من الامكنة ـ

3 (trad P 31)

للربوبية سرّ لو ظهر لبطلت النبوّة ، وللنبوّة سر لو كشف بطل العلم ، و للعلماء سر لو اظهره الله تعالى لبطلت الاحكام

(Makki, *qout al qoloub*, II, 90 la recension de Ghazali et celle d'abou'l Mawahib en derivent Celle de Kilani remplace le 1er «النبوّة» par «التدبير» et «الاحكام» par «العلم» Celle d'Ibn 'Arabi porte

ان للربوبية سرّا و هو انت ، يخاطبه كل عين ، لو ظهر لبطلت الربوبية

4 (Tostari, *tafsir*, p 35) = (trad P 476)

(قال سهل) علامة المحبّة معانقة الطاعة و مباينة الفاقة ـ

5 Fragments extraits de la *mo'ammadah* de Saqallī (ms Kopr 727)

لا اتبرا من فسّاق امّة محمّد صلّعم فاجرهم و قاتلهم و زانيهم و سارقهم ، و اتبرّا ممّن يدّعى التوكّل و الرضا و الحبّ و الشوق (1) و انا اسأل الله تعا ان يخرجنا من الدنيا حتى يُحقّقَ ايمانا بالقدر و اليقين و الرضا و التوكّل و الحبّ الّا ان يكون من طريق حق و اما بعْتاب و بكذب

«الله قبلة الدنيا» اى عليه رقيب عما ارادَ العامل فى نيته و «النية قبلة القلب» اى فالقلب مُتصرّف بالارادة لمراد النية

(1) cf Gholâm Khalil, ici, sect IV

الوحدانية فى الاصل انه كان و لم يكن شىء فهو فرد عَلِمَ و شاء و قضى ،
و قدّر و وفق ، و خذل و تولّى ، و ترك و عصم ، و اثاب و عاقب ،
و الاعمال تنسب الى العباد و البداية منه و التمام عليه لم يعص العاصى
بعلته و لم يطع المطيع باستغناء ، فالاشياء كلّها بعلم الله و قدرة الله و ليست
هى العلم و القدرة و لكنّها بعلم و قدرة ، و يقال لمن انكر هذا اخبرنى عن
الله عز وجل أهوتامّ كامل فان قالوا نعم فيقال لهم فهو مع تمامه و كماله هو
اوّل و هو حىّ و هو عالم و هو قادر ، اى فلا بد من نعم فيقال لهم هذه
صفات الذات و الاشيا كلّها داخلة فى هذه و هذه الافاعيل كلّها فى القدرة
فهو حىّ عالم قادر جلّ ثناءه —

اوجدنى حجّة تدل الى التوحيد ؟ — قال الحزم دليل على ذلك

XVII — ABOŪ SA'ĪD KHARRĀZ (✝ 286/899)

Né a Bagdad, et mort au Caire, on lui doit une mise au point, plus conforme aux exigences de l'orthodoxie sunnite, des vastes synthèses de Tirmidhî et Tostari, et l'innovation de plusieurs termes techniques que Hallâj reprendra

1 ('AQ Hamadhani, *zobdah*, ms Paris af p 36, f 48[a]) = (trad E 271)

علامة المريد فى الفناء ذهاب حظّه من الدنيا و الاخرة الّا من الله ثم يبدو
بادٍ من ذات الله فيريه ذهاب حظه من قدرة الله ثم يبدو بادٍ ايضا فيريه
وجود نفسه و حظ رويته من الله فيبقى رويته ما كان الله من الله فيفرد

العبد من فرديته فاذا كان كذلك فلا يكون مع الله غير الله فيبقى الواحد الصمد فى الابدية كما كان فى الازلية

2 (Baqli, *tafsir*, ms Berlin f 210a) = (trad P 483 n 3)

قال ابو سعيد الخراز والروح هى التى اوقعت على البدن اسم الحياة و بالروح ثبت العقل و بالروح ما [كان] من الحجّة و لو لم تكن الروح كان العقل معطلا لا حجّة عليه و لا له

3 (Ibn al Jawzi, *namous*, XI, fin = p 181 dans l'éd impr) = (trad P 625-626)

عن ابى سعيد الخرّاز عند طاَلَع [1] ما أُذِنَ له و لَزِمَ التعظيم لله فقدّس الله نفسه —

XVIII — ABOU SHO'AYB ṢĀLIḤ AL MOQAFFA' AL MISRI († vers 290/902)

On connaît surtout de cet ascète, lié avec A S Kharrâz ([2]), un récit de vision, que voici

1 (Ibn al Jawzi, *namous*, éd Caire, p 184)

قال ابن باكويه قال سمعت ابا عمرو تلميذ الرقّى قال سمعت الرقى يقول كان لنا بيت ضيافة فجاءنا فقير عليه خرقتان يكنى بابى سليمان فقال الضيافة فقلت لابنى امض به الى البيت فأقام عندنا تسعة ايام ياكل فى كل ثلاثة ايام أكلة فسمته المقام فقال الضيافة ثلاثة فقلت له لا تقطع عنا اخبارك فغاب عنا اثنى

([1]) L'éd imprimée porte طائع (sic)

([2]) Jâmi, *nafahat*, s v

عشر سنة ثم قدم فقلت من ابن فقال رايت شيخا يقال له ابو شعيب المقفع
مبتلى فاقمت عنده احدمه سنة فوقع فى نفسى ان اساله اى شيء كان اصل
بلائه فلما دنوت منه ابتدانى قبل ان اساله فقال و ما سوالك عمّا لا يعنيك
فصبرت حتى تم لى ثلاث سنين فقال لى فى الثالثة لا بدّ لك فقلت له ان
رأيت فقال بينما انا اصلّى بالليل اذ لاح لى من المحراب نور فقلت «اخسأ يا
ملعون فان ربّى عز و جل غنى عن أن يبرز للخلق» ثلاث مرّات قال ثم
سمعت نداء من المحراب «يا ابا شعيب» فقلت «لبّيك» فقال «تحبّ ان
اقبضك فى وقتك و نجازيك على ما مضى لك أو نبتليك ببلاء نرفعك فى
عليين» فاخترت البلاء فسقطت عيناى و يداى و رجلاى قال فمكثت
احدمه تمام اثنى عشر سنة فقال يوماً من الايام ادن منّى فدنوت منه
فسمعت اعضاءه يخاطب بعضها بعضاً «آزرر» حتّى برزت أعضاؤه كلها بين
يديه و هو يسبّح و يقدس ثم مات

2 ('AQ Hamadhânî, *shakwa*, f 36a)

و منهم ابن شعيب المرادى و اسمه المقفّع خيّر فى بعض مكاشفاته بين اشيأ
فاختار من جملتها البلاء فذهبت عيناه و يداه و رجلاه ـ

XIX — ABOU BAKR ZAQQĀQ MIṢRÎ († 290/902)

Ami d'A S Kharrâz, co-inculpe de Noûri au fameux procès intente à Bagdad, aux soufis, sur la requête du jurisconsulte hanbalite Gholâm Khalîl, — Zaqqaq paraît avoir professé, et pratiqué, le même dolorisme outrancier que Noûri Il mourut au Caire

1 Comment il devint borgne (Ibn al Jawzi, *namoûs*, 329-330)

(عن على بن جهضم عن ابى بكر الرقى) [1] –

حدثنى ابو بكر الرقّاق [2] قال خرجت فى وسط السنة الى مكة و انا حدث السنّ فى وسطى نصو حبل و على كتفى نصو حبلٌ ورمدت عينى فى الطريق وكنت امسح دموعى بالحبلّ فاقرع الحبل المرصع فكان يخرج الدم مع الدموع فمن شدّة الارادة وقوة سرورى بحالى لم أفرق بين الدموع و الدم و ذهبت عينى فى تلك الحجّة ، وكانت الشمس اذا أثرت فى بدنى قبلت يدى و وضعتها على عينى سروراً منّى بالبلاء

2 Autres explications (id 329, 330)

(عن السلمى عن ابى بكر الرازى) قال كنت ادخل البادية على التوكل فجعلت على نفسى ان لا آكل لاهل المنازل شيئاً تورعاً فسالت احدى عينىَ على خدّى من الجوع

(عن ابى نعيم [3] عن القلانسى) قال الروذبارى يحكى عن ابى بكر الرقاق قال استضفت حيّاً من العرب فرايت جارية حسناء فنظرت اليها فقلعت عينى التى نظرتُ بها اليها و قلت مثلك من نظر الله –

[1] et aussi dans aboû No'aym (1e version)
[2] L'éd impr porte par erreur « الدقاق »
[3] 2e version

2e SECTION

(ANNÉES 290 À 570 DE L'HÉGIRE)

I. — JONAYD († 298/910)

Sa tombe est encore vénérée à Bagdad (Shoūnīzīyah) comme celle de l'ancêtre commun aux congrégations musulmanes modernes. Ses opuscules authentiques, d'une catéchétique prudente, d'une présentation concertée, ont une syntaxe surchargée d'incises, à la manière araméenne, et cela pose le problème d'un contact littéraire avec les cloîtres chrétiens de Mésopotamie.

A. — Extraits de ses opuscules (ms. Shahīd 'Alī, 1374) [1]

1. (Opusc. § V, *risālah fī'l oloūhiyah*) = (trad. P. 36)

اعترل الحقّ بهم ، وحرّدتْ الالوهية لهم ، فكان اوّل وارد الحقّ
بتأدية شواهد اراره لهم و اراله اياهم ى اوّل الالوهية ، ارل الارلية
على سرمد الابد ى ديمومية البقاء الى ما ليس له عاية ولامنتهى .
فاعترل مفرداً بذلك و تكبّر و تعالى بالعطمة فكان الحق بالحق
للحق قائماً و كان الحق بالحق للحكم حاكما و توحّد ى تفرّد جبروته احد
افرد اصمد

2. (Opusc. § VIII, *fī'l sokr.*)

قهره فارسه قبل وفاته و اماته فاقبره ثم ادا شاء انشره فلم يبق
له سمة ى حيوته و لاعلم وفاته عند حلقه

3. (Opusc. § III, *kitāb al mīthāq.*)

. هاجت عليهم عند ذلك بحار الغيرة تتلاطم امواجها ، عظم البلاء عند

[1] Autographe d'Isma'īl-ibn Sawdakīn, le disciple préféré d'Ibn 'Arabī.

تصحيحهم لواردها ، و اضمحلت نفوسهم عند توقعهم ايّاها ، و قام عليهم كل معلوم نكرا و ثبت كل نكر معلوماً برزوا بعلم الحقيقة لدى الحقّ حين اوجدهم حقيقة الحق نَسَمَةً منه ووجده اليه

4 (Opusc § IV, *Dawa al arwāh*, ms Shahīd ʻAlī 1374, § IV, et ms Caire VII, p 109, nº 75, ff 26-57, le debut du texte a paru dans notre edition des *Tawāsīn*, pp 157-158)

و هذه اماكن يضيق بسط العلم فيها الّا عند المفاوضة لاهل المحاورة و فنّ الاشتغال بعلم مسالك الطرقات المؤدية الى علوم اهل الخالصة الذين خلّوا من حلواتهم و تبرّؤوا من اراداتهم

(fin) و هذه صفات اهل الموالاة من اهل المصافاة الدائم نظرهم الى ما يجرى بهم القول مما الزم حقّ العبودية فى الرهبانية التى وقع الذم لمن التزمها و لم يقم بواجب حقّها بترك رعايتها [1] فسبقت نفوس العاملين الى ما لهم بعلمهم فاحتجبوا برؤية مالهم بعلمهم عمّا لهم بعلم عليهم [عمّا لهم] ، فالإنعام عليهم بكشف علم عليهم ، فتكاثفت الحجب فاقاموا تحت التعطية ، و بعد الخروج من هذه الاماكن تبدوا علوم كشف التعطية « لقد كنتَ فى غفلة من هذه فكشفنا عنك غطاءك فبصرك اليوم حديد »[الاية] [2] وقف على حدود الاشياء تكشف الآثار بها لها و ما البسها من نور الصنعة وزهرة الارادة بنفاذ القدرة على جمعها و تفريقها [3] و مجاريها و تحقيقها ، و لا يؤده حفظهما و هو العلى العظيم و لا اكراه فى الدين قد تبين الرشد من الغيّ —

(1) Cfr Mohasibi, ri, p 17 (2) Qor L, 21

(3) Forme ancienne, attestée dans Mas'oūdī, de l'antithèse *jamʻ-tafriqah*

B. — Sentences détachées.

1 (Baqlī, *tafsīr*, II, 173) = (trad. E. 277, n. 3).

قال الجنيد الحيّ من يكون حياته بحياة خالقه لا من يكون حياته ببقاء هيكله و من يكون بقاوه ببقاء نفسه فانه ميّت في وقت حياته ومن كان حياته بربه كان حقيقة حياته وفاته لان يصل بذلك الى رتبة الحياة الاصلية

2 (Solamī, *osoūl*, ms. Rabat, cat. p. 207, f. 133a).

« البلاء سراج العارفين و يقظة المريدين و هلاك الغافلين

3 (Qoshayrī, éd. Anṣārī, IV, 48, cd. 1318, 22) = (E, 7).

« ما اخذنا التصوّف عن القيل و القال ، لكن عن الجوع و ترك الدنيا وقطع المألوفات و المستحسنات [و الخروج عن الاوطان ، و قطع الخلّان و ترك ما علم وجهل] —

C. — Contestations avec Ibn 'Aṭā (ici p. 54).

II. — NOURÎ († 295/907)

Bagdadien, disciple et successeur d'aboū-Hamzah († 269), ne survit que dans des anecdotes illustrant sa recherche obstinée de la souffrance toute nue, son « dolorisme » véhément.

1 (Ibn al Jawzī, *nāmoūs*, p. 181, d'après Sarrāj) = (P. 40).

بلغني ان النوري شهد عليه غلام الخليل انه سمعه يقول انا اعشق الله عز وجل و هو يعشقني فقال النوري سمعت الله يقول «يحبّهم و يحبّونه» و ليس العشق باكثر من المحبّة

2 (id p 361)

ىلعى ان   النورى شهدوا عليه انه سمع اذان المؤذّن فقال طعنه سمّ
الموت وسمع نباح كلب فقال لبّيك و سعديك فقيل له فى ذلك فقال ان
الرجل المؤذّن اغار عليه ان يذكر الله وهو غافل و يأخذ عليه الاجرة
ولولاها ما اذن فلذلك قلت «طعنه» و الكلب يذكر الله عزّ وجلّ بلا
رياء فانه قد قال «و ان من شيء الّا يسبّح بحمده»

3 (sentence apocryphe, ap Ibn Taymiyah, *radd 'alā'l Harīriyah*, f 64)

الله لطّف ذاته فسمّاها حقّا ، وكثّف ذاته فسمّاها خلقا ،

4 (Qannād, ap Ibn al Jawzī, *nāmoūs*, 377)

. رأيت رجليه منتفختين   فقال (النورى) طالبتنى نفسى باكل التمر
فلما ان اكلت قلت لها قومى فصلّى فابت علىّ فقلت لله علىّ ان قعدت
الى الارض اربعين يوما الّا فى التشهد فما قعدت

III — 'AMR IBN 'OTHMĀN MAKKĪ († 297/909)

Auteur de quelques opuscules perdus, *Adab al morīdīn*, *Kitâb al mahabbah*, — ce disciple de Jonayd paraît s'être efforcé de formuler sa doctrine mystique en termes particulièrement discrets

1 (Ja'far ibn Hayyān, † 369/979, *ta'rīkh al mohaddithīn bi Isfahān*, ms Damas, tar 65) = (P 667, n 1)

(عمرو المكّى) التوبة على تفسير اللغة هو الرجعة وكذلك فرض الله
تبارك و تعالى التوبة على الخلق لما ذهلوا عنه و اشتغلوا بالمعاصى فافترض

عليهم الرجوع اليه عمّا ذهلوا به عنه لان التائب هو الراجع كذلك
يقول العرب و اختلف الناس فى التوبة على ضروب و قال اهل الحديث
فرض كسائر الفرائض فى توابع الايمان و قالوا ليس هى فرض كفرض
الايمان من تركها كفر و قالوا لا يوجب على احد من اهل القبلة كفر
بذنب و احتجّوا بقوله تعا «و توبوا الى الله ... تفلحون»

2 (Solamī, *ṭabaqāt* ms Berlin 9972, f 42b) = (P 33)

قال عمرو بن عثمان المكى التوبة فرض على جميع المذنبين و العاصين
اصغر الذنب او كبر و ليس لاحد عذر فى ترك التوبة بعد ارتكاب
المعصية

3 (Solamī, *l. c.*, supra) = (trad P 58, n 1)

قال عمرو المكّى اعلم ان كلما توهمه قلبك من حسن او بهاء او
نور او شخص او شبح فالله تعا بعيد من ذلك كلّه هو اجلّ و اكبر
و اعظم

4 (Dāwoūd Qayṣarī, *sharḥ al khamriyah*, ms Paris 3165, f 4b) = (trad P 609-610)

(المحبّة) قال عمرو بن عثمان المكّى قدّس انّها سرّ الله تعا اودع
على قلوب الموقنين المخلصين (1)

IV — IBN ʿAṬĀ († 309/922)

Bagdadien, ami d'al Hallāj jusqu'à la mort, — estimé pour sa science des traditions (*hadīth*), son analyse nuancée des états psychologiques, et la fraîcheur ingénue de ses élans d'oraison

(1) ʿAṭṭār (*manṭiq al ṭayr* trad Tassy 1864, p 154) suppose à Makkî un ouvrage, le *Ganj-namé* (sic), où sa théorie sur Satan, damné par amour, serait déjà esquissée (cfr *tadhkiratul Awliyā* II, 37)

4. — Ses fragments poétiques.

1. (Khargoūshī, *tahdhīb*, f. 264a) = (trad. E. 278). [سيط]

تَنَفَّس الشوق ى قلبى فصعّده ، كما تنفّس حَرْىُ الماء ى العود
الله يعلم انّى من محبيه ، لم أوِ شيأً وقد بلّغت مجهودى

— Daljī (*sharh al shifā*, ms. NO, 982) remarque :

قالوا ان السالك اذا وصل فربّما حلّ الله فيه كالماء ى العود الاخضر
بحيث لا تمايز ولا تغاير ولا تشبّه وصح ان يقول هو انا وانا هو مع
امتناع حقيقةً لصيرورة احد شيئين بعينه الآخر

2. (Qoshayrī, IV, 95, 96). [طويل]

عرست لاهل الحبّ عرسا من الهوى
ولم يك يدرى ما الهوى احد قبلى
فأورق اغصانا و اينع صبوةً
و اعقب لى مرّاً من التمر لِلْمَحْلِ
و كل جميع العاشقين هواهم
اذا نسبوه كان من ذلك الاصل
جريت مع العشّاق ى حلبة الهوى
ففقتهم سبقاً و جئت على رَسْلى

B. — Contestations doctrinales entre Ibn 'Atā et Jonayd.

1. (Tahanāwī, p. 1454) = (trad. P. 554, n. 1).

قال الجنيد الوجد انقطاع الاوصاف عند سمة الذات بالسرور
قال ابن عطا الوجد انقطاع الاوصاف عند سمة علامة الذات بالحزن

2 (abou Ṭālib Makkī *qoūt* ed Caire I 201) = (P 45)

سئل الجنيد عن غنى شاكر و فقير صابر أيهما افضل — فقال الذى الم صفته و ارعجها أتمّ حالاً ممن متع صفته و نعمها — فكان ابن عطا قد خالفه فى ذلك —

3 (a T Makkī, *qoūt*, ed Caire I, 183) — (trad P 45)

قال آخرون الذى سمحَتْ نفسه بالبذل طوعاً من غير اكراه و لا اعتراض افضل و الى هذا ذهب الجنيد

قال قوم المجاهد لنفسه افضل لانه اجتمع له الاكراه و المجاهدة فحصل له عملان و ذهب الى هذا القول ابن عطاء و اصحابه

4 (Sohrawardī, *awārif*, ed marg 1312, IV, 184) = (P 492)

تكلم الشيوخ فى الخاطرَين اذا كانا من الحقّ أيهما يتبع ، قال الجنيد الخاطر الاوّل لانه اذا بقى رجع صاحبه الى التأمّل و هذا شرط العلم ، و قال ابن عطا الثانى اقوى لانه ازداد قوةً بالاول ، وقال ابن خفيف هما سواء

C — Fragments de commentaire sur le Qor'ān [1]

1 (Baqlī, *tafsīr*, t II, p 8) = (trad E 210)

« ياليتنى متُّ قبل هذا» — قال ابن عطا لما رأت قومها قد أثموا فى امرها رجعت باللائمة على نفسها . قال جعفر «قبل» ان ارى نقلى متعلقاً دون الله قال ابو بكر بن طاهر «مِتّ» فى ايام كفاية التوكل «قبل» ان رددت الى عناء الطالب . قال ابو سعيد الخرّاز لما رأت من نفسها شفقة

[1] Cfr infra Solamī, p 86

على ولدها خافت ان يكون ذلك يقطعها عن الله و قالت يا ليتنى (الخ)
(امّا للحريرى وراجع طبقات الشعراوى)

2 (Baqlī, t I, p 80)

قال ابن عطا احسن النبات ما كان ثمرته مثل عيسى روح الله

3 (Baqlī, *tafsīr*, II, 160) = (trad P 745)

» الصلوة من الله وُصْلَة و من الملائكة رقة و من الامة متابعة و صحبة —

4 (Baqlī, I, 107) = (trad E 245, n 2)

» من افتقر الى الله من جميع ما سوى الله فقد فتح له الطريق الى الحقّ و هو قِوام الطرق الى الحقّ

5 (Baqlī, *tafsīr*, I, 591) = (trad P 718, n 3)

قال ابن عطا «علم» بلا واسطة الكشوف ولا تلقين الحروف لكنه الملقى اليه بمشاهدة الارواح — قال القاسم علم الاستنباط بكلفة و وسائط و علم اللدنّى بلا كلفة و لا وسائط — قال الحلاج = (Qor XVIII, 64-Qor IV, 85)

6 (Solamī, *ṭabaqāt*, ms Berlin 9972, f 60b) = (trad P 277, n 4)

سمعت ابن عطا يقول فى البيت مقام ابرهيم و فى القلب آثار الله وللبيت اركان و للقلب اركان و اركان البيت من الصخر و اركان القلب معادن انوار المعرفة —

(cfr Baqlī, II, p 57, sur *ṭahhir baytī*)

7 (Baqlī, ms KB f° 299a) = (trad P 45)

قال ابن عطا اعظم عطية للمؤمنين فى الجنّة سلام الله عليهم من غير واسطة

8 (Sohrawardī, *'awārif*, IV, 256) — (trad P 618) ([1])

« الرضا سكون القلب الى قديم اختيار الله للعبد لانّه اختار له الافضل فيرضى له (وهو ترك السخط) —

9 (Ibn al Jawzi, *nāmoūs*, 360)

« من عرف الله امسك عن حوائجه اليه لما علم انه العالم باحواله

10 (id 215) son luxe, le chapelet de perles

كان ابن عطا يلبس المرتفع من البزّ كالديبق ، و يسبّح بسبح اللؤلؤ ، و يؤثر ما طال من الثياب

V — HALLĀJ (✝ 309/922)

Condamné d'un procès retentissant où les chroniqueurs officiels ont enregistré la première excommunication du mysticisme, et exécuté à Bagdad en une journée mémorable ([2]), — Hallāj nous est connu *ab intra* grâce à deux séries de textes, contenant, l'un ses vues dogmatiques ([3]), l'autre ses oraisons extatiques ([4]) Seuls quelques inédits, authentiques ou légendaires, sont donnés ici

A — Fragments des *Akhbār al Hallāj* manquant dans l'édition de 1914 (fournis par le ms Teymour et par le ms de Kazan)

1 (Akhbār al Hallāj, n° 50bis) ([5]) = (trad fr ap *Oosterseh Genootschap van Nederland*, 4e Congrès, Leiden, 1925, pp 24-25, add P 130)

وعنه ايضا (اى الحسين بن حمدان) قال سمعتُ الحسين يقول فى سوق بغداد

([1]) Voir Ibn Sam'oun (ici infra)

([2]) « yawm 'azīm » (Mas'oudi)

([3]) *Tawāsīn* recueil dû sans doute à Wasiṭi édité en 1913

([4]) Recueillies par Faris, et conservées, avec additions (*Akhbār al Hallāj*, publ 1914)

([5]) Ms K et T — Le distique est du mètre *wāfir*

ألا أبلغْ احبّائى [1] بانّى ، ركبتُ البحر و انكسر السفينهْ
على [2] دين الصليب يكون موتى ، ولا البطحا أريد و لا المدينهْ

فتبعته فلما دخل داره كبّر فصلى فقرأ الفاتحة و الشعرآء الى سورة الروم الى قوله تعا «و قال الذين اوتوا العلم و الايمان» (الاية) فكررها و بكى فلمّا سلّم قلتُ يا شيخ تكلمت فى السوق بكلمة من الكفر ثم أقمتَ القيامة ههنا فى الصلاة فما قصدك قال ان تقتَل هذه الملعونة و اشار الى نفسه فقلتُ يجوز اغرآء الناس الى القتل [3] قال لا و لكن اغرآءهم على الحقّ لانّ عندى قتل هذه [4] من الواجبات و هم اذ تعصّبوا لدينهم يؤجَرون —

2 (*id* ms K et T nº 53ter) = (add P 72)

وقال عبد الله بن طاهر الازدى كنت اخاصم يهودياً فى سوق بغداد و جرى على لفظى ان قلت «يا كلب» فمرّ بى الحسين بن منصور و نظر الىّ شزراً وقال «لا تَنبح كلبك» و ذهب سريعا فلما فرغت من المخاصمة قصدته فدخلت عليه فاعرض عنّى بوجهه فاعتذرت اليه فرضى ثم قال يا بنّى الاديان كلّها لله عزّ و جلّ شَغَلَ بكل دين طائفةً لا اختيارًا فيهم بل اختياراً عليهم فمن لام احداً ببطلان ماهو عليه فقد حكم انه اختار ذلك لنفسه و هذا مذهب القدرية و «القدرية مجوس هذه الامة» و اعلم ان اليهودية و النصرانية و الاسلام و غير ذلك من الاديان هى القاب مختلفة و اسامى متغايرة و المقصود منها لا يتغير و لا يختلف ثم قال [طويل]

تفكرتُ فى الاديان جدًّا تحققاً [5] ، فالفيتها اصلاً له شُعَباً جمّا

(1) K احلاى — (2) Leçon Mors (P 770), F ففى - K ففى الصلب يكن موتى — (3) K الباطل — (4) كهذا — (5) جدّ تحقّق (? - Marçais) — و هلكى

فلا تَطلبنّ [1] للمرء دينا فانه ، يصدّ عن الأصل [2] الوثيق وانّما
يطالبه اصلٌ يعبر عنده ، جميعُ المعالى و المعانى فَيَفْهَمَا

3 (id nº 9bis), (ms K) = (add P 130)

عن احمد بن عطا بن هاشم الكرخى قال خرجت ليلة الى الصحراء ورأيت الحلّاج يقصدنى فملت اليه و قلت السلام عليك ايّها الشيخ فقال هذا كلب نطبه [3] جائع فأتنى بحمل مشوى و رغفان حوارى و انا واقف ههنا فمضيت و حملت ما امر و احضرته فربط الكلب باحدى رجليه و وضع الحمل والرغفان بين يديه حتّى اكله ثم خلّى الكلب و ارسله وقال لى هذا الذى يطالبنى نفسى مند ايّام وكنت منعها حتّى اخرجتنى الليلة فى طلبها والله تعاَ علّنى عليها ثم طاب وقته و انشا يقول فى وحده [طويل]

كفرتُ بدين الله [4] والكفر واجب ، لدىّ و عند المسلمين قبيح [5]
ثم قال لى ارجع و لا تَقُفْ اثرى فيضرّك
[و اللفظ المنقول عنه (والله اعلم) «بدين» و احترز عنه الناسخ]

4 (id nº 61), (ms K) = (add P 907, n 10)

كتب الحلاج الى ابى العبّاس بن عطا من السجن ، امّا بعد فانّى لا ادرى ما اقول ، ان ذكرت برّكم لم انته الى كنهه ، و ان ذكرت جفاكم لم ابلغ الحقيقة ، بدتْ لنا [6] باديات قربكم ، فاحرقتنا و ادهلتنا عن وجود حبكم ، ثم عطف و الف ما منع و اختلف ، ومنع عن

(1) Corr Kratchkovsky – ms تطلبين — (2) Corr Nicholson – ms الوصل
(3) Corr Marçais – ms بطة — (4) Ms Kazan اللات (sic)
(5) Vers cité ap 'AQ Hamadhānī, *zobdah* — (6) Le ms ajoute يا

وحود طعم التلف ، و كأنى قد تحرقت الانوار و تهتكت الاستار ، و طهر ما
نطن و نطن ما طهر ، و ليس لى من حسر ، و من لم يرل كما لم يرل ،
و حتم الكتاب و عنون نقوله (نسيط)

«همّى به و له عليك ، يا من اشارتنا اليك
روحان صمّهما الهوىٌ ، فيا يَدِيُك و فى لديك (1)

5 Akhb nº 58bis (mss K T) = (add P 164)

عن ابرهيم بن شيبان قال دحلت على ابن شريح يوم [افتوا فى] قتل الحلاح
فقلت يا ابا العباس ما تقول (2) فى فتوى هولاء فى قتل هدا الرحل قال
لعلهم نسوا قول الله تعا «أتقتلون رحلا ان يقول ربّى الله» (Qor. XL, 29)

6 Akhb nº 58ter (ms T) = (id.)

و قال الواسطى قلت لابن سُريح ما تقول فى الحلاح قال اما انا اراه
حافطاً للقرآن عالماً به ماهرا فى الفقه عالما بالحديث والاخبار و السنن صائما
الدهر قائما الليل يعط و يبكى و يتكلم بكلام افهمه فلا احكم بكفره —

7 Akhb nº 57quint (mss K T) = (add P 268)

و قال احمد بن يونس كنّا فى صيافة ببغداد فاطال الحبيد اللسان فى الحلاح
و نسبه الى الشعبدة و النيرنج وكان محلساً حاصّاً فلم يتكلم احد احتراما
للحبيد فقال ابن حفيف يا شيخ لا تطوّل ليس احابة الدعاء و الاخبار عن
الاسرار من النيرنجيات و الشعبدة و السحر فاتّفق على تصديق ابن حفيف
فلما حرحنا احبرت الحلاح بدلك فضحك و قال انّما محمد بن حفيف فقد

(1) *howa* est un terme technique connu (E 25, P, index 97*)

(2) Cfr. ap. Soyouti, *qam.*, f. 102a و لا اقول فيه شيئاً يوبر عنّى مقالة

تعصّبا هو و الجنيد وسيؤخران [1] على ذلك و اما ابو القاسم الجنيد فقد قيل انّه كذبٌ و لكن قيل له « سيعلم الذين ظلموا اىّ منقلب يَنقلِبون » (Qor XXVI, 228) —

B — Textes légendaires sur la condamnation et le supplice

I (ms Londres 888, ff 330-331 conféré au ms Teymour) — (trad P 727-729)

و بلغنا ان الحسين بن منصور رحمه دخل على المقتدر بالله فقال من اطاع الله اطاعه كل شيء فقال المقتدر اذنْ لا تبالى بما سَيُفعل [2] بك ؟ فقال له ثَم حاكم و محكوم عليه و واسطة هى السبب فى ايصال الحكم من الحاكم بالمحكوم عليه فان [3] كان ثَمَّ جور او عدل نُسب الى الواسطة فى الظاهر و الربّ يتحاشى عن ان يوصف بذلك وانّما انت واسطة تنفذُ احكام الربّ و مشيئته فيمن شاء من عباده بما شاء كما شاء و انا عبد من عبيد الله مستسلم لقضاء الله صابر لحكم الله راضٍ بقضاء الله فافعل ما تحرّكتَ له و اعمل ما استُعملتَ فيه و لكن بعد ذلك شديد الحذر فيما تاتى به و تذر ، و انظر فى عواقب امرك و تأمّل ما تأتيه بثاقب فهمك و صافى فكرك فان رايتَ الصلاح فيما قام فى نفسك فامضِ [4] تُحكم عدلك و انى لا اعترض عليك ولا الومك فى فعلك ولكنى اقول كما قال الخليل «وجهت وجهى للذى فطر السموات والارض حنيفاً و ما انا من

[1] Ms T — ms L remplace les deux duels par deux singuliers, et supprime « howa wal Jonayd »
[2] var يفعل [3] var فاذا [4] var add على

المشركين» فامر بحبسه وجمع الفقهاء و الصوفية فى مجلسه و استشارهم فكفّره الفقهاء و توقّف عن تكفيره الصوفية و انكروا ان يكون ما بدا منه من احوالهم ولا ما اظهر عليه من افعالهم » —

2 (Monāwī, *tabaqāt*, s. v. al Hallāj) = (trad. P. 313, 455)

فاتاه الجنيد و قال «فتحتَ فى الاسلام ثغرةً لا يسدّها الّا رأسك» فاخرج و سلّم فانقش و استسلم —

و لما وقع دمه على الارض كتب الله الله اشارة لتوحيده و انّما لم يكتب دم الحسين بن على ذلك لانه لا يحتاج لِتبرئةٍ بخلاف الحلاج

3 Extrait du «récit» dit d'Ibn Khafîf, recension d'Ibn Razîn (cfr. P. 444, n. 2, ap. ms. Londres 888, f. 324 ب) = (P. 309-311), collationnée avec la recension d'Ibn Kardabous Tôzarî († vers 580/1184) ap. *iktifā fī akhbār al kholafā* (ms. Ragragi, Rabat)

فلمّا قطعت يداه و رجلاه كان على طرف الحصير فمشى تسعة عشر خطوة على كراسع رجليه الى الخشبة حتّى صُلب عليها و جاءهُ ابو الحسن اللحى[1] عند الخشبة و قال الحمد لله الذى امكنى منك[2] يا عدو الله كيف رايت بوس الناس فى يديك و قولهم لك يا سيدى و مولاى و انت راض بذلك

قال و اوتى بالشبلى و معه جماعة قد وضعوا منديله فى عنقه و هم يسحبونه الى الحسين بن منصور الحلاج ليلعنه [فتأبّى][3] من ذلك و قال لهم اتركونى فقالوا ما نخلّيك حتّى تلعنه او ترسل اليه رسولا بذلك و التفت يمينا و شمالا فرأى فاطمة الاموية[4] فقال لها أُدنى منّى فدنّت منه فقال لها تمضى الى الحسين بن

(1) Toz. substitue «le vizir Hāmid». — (2) Ici cesse le texte Toz.
(3) Lacune: conject. W. Marçais. — (4) Voir P. 310, n. 2.

مصور تقولى له ان الله ائتمنك على سر من اسراره فادعتها فاداقك طعم الحديد
و تحفطى ما يقول لك ثم أسئليه عن التصوف و ما هو قال فمضت اليه
و قالت انا رسولة ابى بكر الشبلى فقال اوردى ما معك فقالت له انّه يقول
لك ان الله ائتمنك على سرّ من اسراره فادعتها فاداقك طعم الحديد فانشا يقول

تحاسرت فكاشفتك ، لمّا غلبَ الصبر

ثم قال تمضى الى الشبلى و قولى له والله ما أذعتُ له سرّا فان كان دلك
كما يقول فأحرى ان تكون محن الاسياء عقوبةً لهم فقالت له يا سيدى و ما
التصوّف فقال ما انا فيه و الله ما فرقتُ بين نعمته و بلائه ساعةً قطّ »

4 Extrait du meme recit (ms Londres, id f 324b) = (trad P 311-312) collationne avec la recension d'Ibn Kardabous Tôzari

قال ابن حفيف تقدّمت اليه فى الليلة التى صلب فيها فما رايته على حشبته
فولّيت و انا مفكّر فى امره و ادا به يناديبى ان اقبل اليه فاقبلتُ اليه[1] فقال لى
عامِلناه[2] بالحقيقة فعمل[3] بنا ما ترى فلما اصبحنا جاءه حامد بن العباس الوزير
و معه موكبه و صاحب الشرطة محمد بن عبد الصمد فتقدم حامد الى الخشبه
و اخرج من كمّه درجاً و ناوله لمحمد بن عبد الصمد فنشره فادا فيه شهادة
فتيا اربعة و ثمانين رجلا من الفقهاء و القرّاء «بان فى قتله صلاح المسلمين»[4]
فقال الوزير «اريد الشهود» فادا الشهود يهرعون[5] اليه من كل مكان فقال
لهم «هده شهادتكم وخطوطكم» فقالوا له «نعم اقتله ففى قتله صلاح [المسلمين][6]
ودمه فى رقابنا» فانزل من الخشبة و تقدم السياف اليه ليضرب عنقه فقال

(1) add Toz فادا به على حشبته — (2) var Toz دعاني — (3) var Toz ففعل — (4) « » mq Toz — (5) Toz يسرعون — (6) mq Toz

الوزير للشهود امير المومنين برئ من دمه قالوا نعم قال و انا برئ من دمه قالوا نعم [قال] و صاحب الشرطة [1] برئ من دمه فقالوا نعم فتقدم اليه السياف فانشا يقول

نديمي غير منسوب (الابيات)

ثم ضرب عنقه [رحمّ فبقي جسده] [2] ساعتين من النهار قائماً و راسه بين رجليه و هو يتكلم بكلام لا يفهم فكان [3] اخر كلامه « احد احد » فتقدمت اليه فاذا الدم يخرج منه و يكتب به على الارض الله الله في احدى و ثلاثين موضعا ثم أحرق بالنار [رحمّ] [4]

5 (ms Londres 888, f 328ᵇ ms Borgian arab 3, olim J II 24, du catalogue Eugene Tisserant, copie Gaston Wiet, 15 XII, 1911) = (trad P 419)

روى عن الشيرازى انه قال لما صلب الحلاج بقى ثلاثة ايام لم يمت فانزلوه و فتّشوه و وجدوا معه ورقة مكتوبة بخطّه و فيها (اية الكرسى) و بعدها هذه الدعاء « اللهمّ أَلقِ فى قلبى رضاك ، و اقطع رجاى عمّن سواك ، و أَغنِني باسمك الاعظم و أَغنِني بالحلال عن الحرام ، و اعطى ما لا ينبغى لأحد غيرى بحمقسق ، و أَمِتنى شهيداً بكيعص » ، قال فاخذت الرقعة و ضرب عنقه فبقي [5] جسده ساعتين من النهار قائما ، و راسه بين رجليه فيتكلم بكلام لا يفهم فكان [6] كلامه «احد احد» فتقدموا اليه فراوا الدم ألزق الارض وكتب «الله الله الله» فى خمسة وثلاثين موضعا ، ثم التى فى النار رحمّ [7]

[1] Toz. ajoute son nom (cf supra l 4) — [2] mq Toz — [3] ms L الّا ان
[4] mq Toz — [5] ms فسقطمى — [6] corr , le ms porte احد الّا ان - cfr supra n 3. — [7] En bas, cette note « عدد اوراق الكتاب ٤٠٥ »

6. Trois passages parallèles au dernier vers du quatrain « Nadīmī... »

a) Farīd 'Aṭṭār, *manṭiq al ṭayr*, éd. Tassy, vers 2271-2272.

هرکرا با اژدهای هفت سر ، در تموز افتاد دایم جفت و جور

زین چنین نارش بسیار اوفتاد ، کمترین چیزش سردار اوفتاد

b) Ibn Sīnā al Molk (ap. Shihāb, *safīnah*, éd. Caire 1281, 412)[1].

فلو تراه وكأس الراح في يده ، رايتَ كيف تحلّ الشمس في الاسد

c) Ruusbroec de Groenendael († 1381), *de ornatu spiritualium nuptiarum*, lib. II, cap. xxiv, éd. Surius, Cologne, 1609, p. 455-456).

« Circa haec anni tempora, Sol visibilis leonem ingreditur qui est animal natura saevum et iracundum, et inter animantia cuncta obtinet principatum. Eodemque modo ubi (456) quispiam ad eum, de quo agimus, vitae gradum conscendit, CHRISTUS lucidissimus Sol noster leonem obtinet, radiis illius tanto aestu fervescentibus, ut in impatienter amante ipsum quoque cordis sanguinem bulliendo conficiant et concoquant. »

7. (Baqlī, *shaṭḥīyāt*, ms. S. A. f. 17) = (trad. P. 316).

یکی از مشایخ گفت بعد از کشتن اورا دیدم که از شط بغداد بیرون آمد گفتم نه ترا کشتند و بیا ویختند و سوختند گفت « ما قتلوه و ما صلبوه و لکن شبه لهم » در حقیقه سکرکه حشم حویان شد صورة همه روان شد و آن عار در نهان شد حوادث عاصر دروکی رسد به بنی که جون تمام شد عیسی بر آسمان شد —

8. (Kotobī, f° 61b) = (trad. P. 317).

و قال بعض علماء ذلك الزمان ان كان هذا الرأى صادقاً فلعلّ شيطاناً من الشياطين تبدّا على صورته ليضلّ به الناس كما ضلّت فرقة النصارى بالمصلوب —

(1) mètre *basīṭ*.

9 (Harīrī, cité par Ibn Taymiyah, radd, f. 66, 94) = (id.)

قال السلف الحلّاج نصف رحل و دلك انّه لم ترفع له الآنية بالمعنى
ورفعت له صورةً

10 (ms. Toma'slī, copie pers. f. 15) = (trad. P. 459-460)

و بعدها نامت اخته فرأت فى المنام اخاها حسينا و هو يقول لها يا
اختى الى كم تبكين علىّ فقالت له كيف لا ابكى و قد جرى عليك الذى
جرى فقال لها يا اختى لمّا قطعوا يدى و رجلى كان قلبى مشغولا بالمحبّة
فلم ادر الّا هى طيبة فلما صلبونى كنت مشاهد ربّى فلم ادر ما فعلوا
بى فلما احرقونى نزلت علىّ ملائكة ربّى من السماء صِبَاح الوجوه
احتطفونى الى تحت العرش و اذا بالنداء من العلىّ الاعلى يا حسين رحم
الله من عرف قدره و كتم سرّه و حفظ امره فقلت اردت التعجيل الى
رؤيتك فقال تَمَلَّا بالنظر فانّى لا احتجب عنك يا اختى اذا كنت فى
رياض و بساتين و اثمار و انهار هل يطلب احد بدل ذلك العمار هذا
الخراب قالت لا قال كذلك انى —

11 (Nizām Ahmad Hosaynī, écrit en 1068/1657 *Karāmāt al awliyā*, ms. Londres Or. 1721, f. 142b) = (P. 459)

حكايت كنند كه خواجه حسين منصوررا خواهرى بود عارفه كه حضرت
حقّ بيارى داشت و اورا رسم بودى كه هرشب از خانه بصحرا اشتياقى
و بعادت مشغول كشتى صباح چون بمراجعت برخاستى بامر حقّ
سبحانه قدحى از شراب اسرار حاضر امدى تا انرا بياشاميدى ، شبى
چون حسين منصور از رفتنش مطّلع كشته بطريق بيغتاد و عقبش برفت

چون بر رسم معهود قدح حاضر شد و ان محترمه حواست که فروکشد
قدری خورده بود و مقداری مانده که حسین فریاد برآورد که ای
خواهر مرا این نعمت بی نصیب مگذار ، او چون برادررا دیدی گفت
هیهات سرمن فاش شد ، قدح را بحسین داد و فرمود ای مسکین اگرچه
بخوری امّا طاقت بیاری ، همین که خواجه بخورد از دست شد
و فریاد «انا الحقّ» برآورد ، اودر گَریه درآمد که ای تنکَ حوصله
مارا وخودرا رسوا ساختی تا این حال اهالی شهر خبردار شدند و خبر
بخلیفه رسانیدند و خواجه را در زندان کشیدند و عاقبت بر دار کردند
و سوختند چنانچه مشهورست —

C — Fragments hallagiens à ajouter à ceux publiés ap. *Essai*, p. 1*-104*.

1. (Akhb. nº 8, in fine; add. ms. Teymour) = (P. 640).

من عرفه ما وصفه و من وصفه ما عرفه —

عنَت الوجوه لعظمة كبريائه ، فی ارضه و سمائه ، و انست قلوب اولیائه ،
بشهود جلاله و جماله و بهائه ، و كلّت المقاول عن شكر آلائه ، و افضاله
و نعمائه ، و قصُرت المعارف عن ذاته و صفاته و اسمائه ، و حارت العقول
فی نزوله و ارتفاعه و استوائه ، فقوم جحدوا و الحدوا ، و قوم شركوا
و عدّدوا ، وقوم انكروا الصفات فعطلوا و بطلوا ، و قوم اثبتوها و لكن
شبّهوا و شكّوا ، ولم يصب شاكلة الحقّ الّا من آمن بالذات و الصفات
وكفر باللات و الالات ، و لازم التوحيد و التنزيه ، و اثبت الصفة
و نفى التعطيل و التشبيه ، —

2 (Harawī, *ṭabaqāt*, ms ASB D 232 s v A S Kharrāz (1))

حلّاج كفته سور ايمان الله حسنى چنان است ، كه سور ستاره حورشيد
حسنى او نقدرت حود قايمست و در عزّ قيوّم عزّ حود ، بعيد بلطف حود ،
قريب برصاى حود ، موس (2) ار تكليفات ممتنع ار مسافات ، مرتفع از
حدود عيون ، متعالى در ميان حاش حوى (3)

3 (Fragments conservés dans ʿAyn al qoḍāt Hamadhānī, *tamhīdāt*, ms pers Ind Off 445 f 6a, 35a 63b, ch X ms Paris, a f p 36, f 68b, 63b ms Paris, supp pers 1084, f 100)

١ ـ حسين منصور رحمه را پرسيدند كه تو بر كدام مدهب كفت انا
على مدهب ربّى

٢ ـ « لا فرق بينى و بين ربّى الّا صفتان ، صفة الداتية و صفة القائمية ،
قيامنا منه و داتنا به

٣ ـ « ادا اراد الله ان يوالى عبداً من عباده فتح عليه باب الدكر ثم فتح
عليه باب القرب ثم اجلسه على كرسى التوحيد ثم رفع عنه الحجب
فيريه الفردانية بالمشاهدة ثم ادخله دار الفردانية ثم كشف عنه الكبرياء
و الجمال ، فادا وقع بصره على الجمال بقى بلا هو فحينيذ صار العبد
فانياً و بالحقّ باقيا فوقع فى حفظه سبحانه و برى من دعاوى نفسه

٤ ـ « الله مَصْدَر الموجودات [اى مظهر الموجودات و اليه مصير] (4)

٥ ـ « قلب المؤمن كالمرآة ، ادا نظر فيه تجلّى ربّه

(1) Comm Ivanow — (2) Sic corr موحش ? — (3) C'est un hémistiche
(4) Add ap Walī Jarbehadorī, *sharḥ-i-ghauthiyah* ms Calcutta, II, 197 f 64b (Ivanow)

٦ ـ « إفراد الأعداد فى الوحدة واحد

٧ ـ « ما صحت الفتوة (¹) لاحد ، الا لابليس و احمد

4 Dawoūd Qaysārī ms Paris 3165 f 4ᵇ) = (P 609 610)

و قال بعض اهل الذوق ان المحبة صفة سرمدية و عناية ازلية و لولا العناية الازلية « ماكنت تدرى ما الكتاب و لا الايمان (Qor XLII 52) » و هو قول الحسين بن منصور الحلاج قدس و قال عمرو بن عثمان المكى [ici, p 53] فالقولان الى المحبة الالهية

D — Textes épigraphiques relatifs à la madrasah Hallājiyah ( ) de Damas communiqués par Gaston Wiet

1 Copie Waddington (coll Waddington-Schefer nº 224)

« انشا هذا المكان المبارك فى ايام مولانا السلطان الملك [المويد ؟] العالم العادل المجاهد المرابط سلطان الاسلام ركن (²) المسلمين محيي العدل فى العالمين ابو الفقراء و المساكين كهف الارامل و المنقطعين نصرة العراة و المجاهدين قامع المشركين الملك المويد ابو النصر شيخ عز نصره بمباشرة متولى المشيخة الصوفية العالم الفقير الصوفى الحسين الحلاج تاريخ سنة ثمانية عشر و ثمانمائة

(¹) Le mot *fotoūwah* apparaît ici (à la place du mot *da wa* de la phrase parallèle des « Tawasin » VI-1) pour la première fois avec le sens de « chevalerie insurrectionnelle », d « héroïsme hors la loi » On sait que la *fotoūwah* comme code d honneur d une association de voleurs apparaît dans la région de Bagdad en 535 1140 Et Ibn al Jawzi (*namous* 421) la caractérise ainsi trente ans plus tard

(العيارين) يسمون بالفتيان و يقولون الفتى لا يزنى و لايكذب و يحفظ الحرم و لا يهتك ستر امراة و يسمون طريقتهم الفتوة ، و ربما حلف احدهم بحق الفتوة فلم ياكل و لم يشرب و يجعلون لباس السراويل للداخل فى مذهبهم كلباس الصوفية للمريد المرقعة و ربما يسمع احد هولاء عن امتة و احتة كلمة زور لا تصح و ربما كانت من مُعَرِّضٍ فقتلها و يدعون ان هذه فتوة ، و ربما افتخر احدهم بالصبر على الضرب

(²) Il n'est pas absolument sûr qu il s agisse du même personnage

(³) Corr G Wiet وبركة

2 Phot. E. de Lorey :

« المساكين بركة الايام ، حسن الليالى و الايام ابو محمد بن سيدنا و مولانا المرحوم العالم العامل احمد قامع حسين الحلاج

VI. — IBN MASARRAH († 319/931)

Mystique et philosophe andalou, mort près de Cordoue, après des voyages en Orient. Il s'était dit, selon Sā'id Andalosī, le « disciple d'Empédocle », — et paraît avoir connu les Sālimiyah ([1]). Asin Palacios a défini son rôle de chef d'école, de précurseur d'Ibn 'Arabi.

1. Unité et infinité des attributs divins (ap. Ibn al Mar'ah ([2]), sharh al irshād, ms. Caire, fin du t. IV « bāb al malā'ikah »)

قال ابن مسرّه فى كتابه توحيد الموقنين بان صفات الله سبحانه لا نهاية لعددها فعلم الله عنده حيّ عالم قادر سامع بصير متكلم و كذلك قدرته موصوفة بانّها حيّة عالمة قادرة مريدة لها سمع تسمع به و كذلك القول فى جميع صفاته و قال هكذا هو التوحيد فقد صيّر الصفات الهةً وكذلك قوله فى صفات الصفات الى غير نهاية فجعل الاله الهةً لا نهاية لها (و العياذ بالله)

2. L'allégorie du pilier de droite de la Beit (ap. Ibn 'Arabī, fotoūhāt, 1re éd., II, 646)

(فى منزل تنزيه التوحيد) هذا المنزل يظهر فى الكشف الصورى.. كالبيت القائم على ه اعمدة عليها سقف مرفوع محيط به حيطان لا باب

([1]) Voir texte 1. — ([2]) Ibn al Mar'ah-ibn-Dahhaq, de Malaga († 611/1214), maître d'Ibn Sab'īn en la tariqah Shoūdhiyah et commentateur des mahāsin d'Ibn al 'Arif (cf. Ibn al Qādī, jadhwat, lith. Fès 1309, p. 87, et Ibn al Khatib, ihātah, éd. Caire, 1319, I, 180-181 - comm. Asin).

ويا مفتوح فليس لاحد فيه دخول بوجه من الوجوه [1] لكن خارج
البيت عمود قائم ملصق الى حائط البيت يتمسح به اهل الكشف كما
يقبلون و يتمسحون بالحجر الاسود الذى جعله الله خارج البيت و جعله
يمينا له هذا العمود موجود فى كل منزل الهى فكانه ترجمان
بيننا و بين ما تعطيه المنازل من المعارف و قد نبه على ذلك ابن مسرّة
الجبلى فى كتاب الحروف له —

VII — QANNĀD († 324/935)

Ce mystique de second plan, qui n'était pas dénué de sens littéraire [2], est l'auteur du plus ancien recueil anecdotique mentionnant Bisṭāmī et Hallāj

Extraits de ses *Hikāyāt*

I (Khaṭīb § 25, signalé dans *Quatre textes* p II, n) -- (trad P 97-98)

قال [القنّاد] رايت الحلاج ثلاث مرّات فى ثلاث سنين فاول ما رايته
انى كنت اطلبه لاصحبه و احد عنه فقيل لى انه باصبهان فسالت عنه
فقيل لى كان ههنا و خرج فخرجت من وقتى و اخذت الطريق فرايته
على بعض جبال اصبهان و عليه مرقّعة و بيده ركوة و عكاز فلما رانى قال
عَلَىَّ التَوَرّى ثم انشأ يقول [وافر]

لئن امسيت فى ثوبَى عديم ، لقد بليا على حرّ كريم
فلا يحزنك ان ابصرتَ حالا ، مغيّرة عن الحال القديم
فلى نفسٌ ستذهب او سترقى ، لعمر أبى الى امر جسيم

(1) Asín Palacios (p 69 n 2) rapproche cette image de *Tawāsīn* IV, 1

(2) Il avait étudié le *dīwān* d'aboû Tammam (Marzobānī, *mouashshah* éd Caire, 1343, p 326)

ثم فارقني و قال لى نلتقى ان شاء الله تعا و ملأ كمى دبيبرات فلما كان

بعد سنة اخرى سالت عنه اصحابه ببغداد فقالوا هو بالجبانة فقصدت

الجبانة فسالت عنه فقيل انه فى الخان فدخلت الخان فرايته و عليه صوف

ابيض فلما رانى قال عَلَى الثَوْرى قلت نعم الصحبة الصحبة فانشدنى

[كامل] دنيا تعالطنى كأننى لست اعرف حالها

حظر المليك حرامها ، و انا احتميت حلالها

فوجدتها محتاجةً ، فوهبت لذتها لها

ثم اخذ بيدى و خرجنا من الخان فقال اريد ان امضى الى قوم لا تحملهم

و لا يحملونك ولكن نلتقى و ملأ كمى دبيبرات ثم غاب عنى فقيل

لى انه ببغداد بعد سنة فجئته فقيل لى السلطان يطلبه فبينما انا فى الكرخ

بين السورين فى يوم حارّ فاذا به من بعيد عليه فوطة رملية متحمى فيها

فلما رانى بكى و انشاء يقول [طويل]

متى سهرت عينى لغيرك او بكت ، فلا بلغت ما أملت و تمنّت

وان اضمرت نفسى سواك فلا رعت ، رياض المنى من وجنتيك و جنّت

ثم قال يا على النجاء ارجو ان يجمع الله تعا بيننا ان شاء الله تعا —

2 (sur Bisṭāmi, ap. Sahlagī, *nouï*, f. 82) ici p. 28

3 (sur Noūri) ici p. 52, n. 4

VIII. – ABOU BAKR WĀSIṬĪ († 331/942)

Auteur d'exposés didactiques, abondamment exploités par Solamī dans son *tafsīr*, grâce aux disciples tels que Sayyarī, qu'il s'était attachés en venant d'Iraq en Khorasan. Ses fragments ont

été réunis en 1067/1656 pour Dara Shukoub par Ibrahīm Miskīn (1).

Sentences détachées commentant des versets coraniques.

1 (Baqlī, tafsīr, II 176) = (P 503, n.)

قال الواسطى نقل الله ابرهيم من حال البشرية الى عيرها و هو انّه لما امتحنه بذبح ابنه اراد ان يزيل عن سرّه محبّة غيره و يثبت فى قلبه محبته لان وجود محبّة الله فى قلب ابرهيم مع رحمة الولد محال فنظر الى اقرب الاشياء الى قلبه و وجد ابنه اقرب فامره بذبحه —

2 (Baqlī, t. II, p. 8, sur Meryem) — (E. 120, n.)

قال الواسطى كانت يابسة لما حركت اهتزت و اخضرت و اطلعت و سقطت فقال كما ان الله تولّى النخلة بما عاينت تولّى عيسى فى اظهاره من غير فحل قال ابن عطا لما كانت مجرّدة رزقت بغير حركة و كسب فلما تعلق قلبها بعيسى قال لها «و هُزّى »

3 (Baqlī, tafsīr, I, 53) = (P. 746)

قال الواسطى من ذا الذى يدعونى حتى اذن له فى الدعاء و من ذا الذى يؤمن بى حتى اهديه و من ذا الذى يطيعنى حتى اوفقه و من ذا الذى ينتهى عن المعاصى حتّى اعصمه —

4 (Baqlī, tafsīr, II, 160) (2) — (P. 744)

قال الواسطى صلّ عليه بلا وقار و لا تجعل له فى قلبك مقداراً قال السلمى سألت عبد الواحد السيارى عن هذه اللفظة و كانّى استحمقته فقال

(1) tarjamat-i-aqwal-i-Wasitī, ms. Calcutta ASB 1273.
(2) Adouci dans Ibn al Jawzī, namoūs, 181 cf. Sarraj, loma 407).

لا تجعل نصلاتك عليه فى قلبك مقدارا تظنّ انك تقضى به من حقه شيئا
بصلاتك عليه فانك تقضى به حقّ نفسك اذ حقّه اجلّ من ان يقضيه
امته اجمع

5 (Baqlī, *tafsīr*, II, 367) = (P. 813, n. 5)

قال الواسطى الشاهد هو و المشهود الكون قال فارس كلاهما عائد
عليه هو الناظر و المنظور اليه و هو الشاهد لخلقه و المشاهد لهم بوجود
الايمان و حقائقه قال الحسين فى هذه الاية علامة انه ما انفصل الكون
عن المكوِّن و لا قارنه —

6 (Baqlī, *tafsīr*, II, 173) = (P. 788, n. 3)

قال الواسطى من عبد الله لنفسه فانّما يعبد نفسه و من عبده من اجله
فانه لم يعرف ربه و من عبده بمعنى ان العبودية جوهرة تظهرها [1] الربوبية
فقد اصاب

7 (Baqlī, *tafsīr*, II, 256) = (P. 788, n. 3)

« من قال «لا اله الا الله» على العادة فهو احمق و من قالها
تعجّباً فهو مصروف عن الحقّ و من قالها على الاخلاص فاشرك وطعنه
لانه باياه يخلص حتّى يصير مخلصا و من قالها على الحقيقة فقد تبتّل عن
الشواهد [2]

8 (Baqlī, *tafsīr*, I, 245) = (P. 936, n.)

« من لبس قميص النسك جاءه «انا» لذلك قال ابليس «انا
خير منه» و لو لم يقل «خير منه» لاهلكه قوله فى المقابلة

(1) Nicholson lit تظهرها — (2) Corr. la trad. donnée « se sépare radicalement de tous les modes d'expression ».

9 (Baqlī, *tafsīr*, I, 244) = (P 869 n 1)

« من استصحب كل نسك فى الدنيا و الآخرة و الجهل فطنه و الاعتراض عرضه و البعد من الله سنه لا يقرب منه لان العادات تقطع عن الرعايات و روية النسك رؤية الافعال و النفوس و لا متوثب على الله اشد ممن طالع نفسه بعين الرضا فلما كلم الله ابليس بكلام التعيير و قهر السلطنة النسه من خطابه قدرة فى الجواب و لو لا إلباس الحقّ اياه لكان مبهوتا عند وارد قهر الخطاب عليه

10 (Baqlī, *tafsīr*, II, 285) = (P 820, n 4)

« اقسم الله بالنجم و ذلك النجم إلهام قلوب الملهمين حين يسقط من صحائف الغيوب الى معادن القلوب —

11 (Baqlī, *tafsīr*, II, 226) = (P 814, n 4)

حال الواسطى حيث قال ضحكت الاشياء للعارفين بافواه القدرة بل بافواه الرب لو ترى يا شاهد مشاهدة الحقّ فى الآيات ترى انوار جماله من اوراق الورد و النرجس و الياسمين و وجوه الحسان و تسمع اصوات الوصلة من الحان الطيور و البلابل و العنادل و اصوات الرياح و السحاب و الاسنان و الاوتار الا ترى الى قوله عم الورد الاحمر من بهاء الله من اراد ان ينظر الى بهاء الله فلينظر الى الورد الاحمر

IX. — ABOU 'ABDALLAH MOHAMMAD IBN SA'ĪD QORASHĪ († vers 330/941)

Auteur mystique (*oloum al ishārāt*) cité dans la liste de Kalabadhī (*ta'arrof*) qui l'identifie avec Haykalī (¹), après Wāsitī et Hāshimī (A. 'AA. M.-b. Īsa), avant Roūdhbārī, Qahtabī, et Shiblī : ce qui place sa mort vers 330/941.

1. *Kitab sharh al tawhīd* (²) (extr. d'après 'Othman-b. M. 'Othmani, ap. abou No'aym, *Hilyah*, ms. Zah. (as. 117, s. v.)

فى نعت المتحقق بالله فى وحده به ان لله عباداً اختارهم من خلقه و اصطفاهم لنفسه و انتجبهم لسرّه و اطلعهم على غامض وجهه و لطيف حكمته و مخزون علمه افناهم عن اوصافهم المنشئه عن طبائعهم و لم يردهم الى علومهم المردودة الى استخراجهم بحكم عقولهم و لم يحوجهم الى المرسوم من حكمه حكما بهم بل كان هو لسانهم الذى به ينطقون و بصرهم الذى به يبصرون و اسماعهم التى بها يسمعون و ايديهم التى بها يبطشون و قلوبهم التى بها يتفكرون [و] به فى جميع اوصافهم يتصرّفون ، بانَ عن حلول فى ذواتهم فأبدًا الاشياء فيما بينه و بينهم ، قهر كل موجود وعَمَرَ كل محدود و افنى كل معهود ، ظهر لاهل صفوته و لمن يعترضهم الشك فى ظهوره حقّقهم به فلم يطلبوا الّا الادراك فى تحصيله النس لسنة البقا و اشهدهم بنفسه بعد الفنا ، لم يجعل للعلم الى كيفية ذلك سبيلا و لا الى بحث ذلك تمثيلا بل جعل فى الاصول و حكم العقول على صحّة ذلك علماً و دليلا لبيانة (³) الحق الى ذى العقل الاصيل و السالك فى الوجه الجميل

(¹) Cfr. Sarraj, *loma'* 255 et *Passion*, index, s. v. Qorashī Haykal.
(²) Cfr. Qahtabī ap. Baqlī, *araïs*, t. II, p. 226. — (³) Nicholson propose لتأدية

و فى ذلك قول السيّد الجليل فى ذكره الرسول صلعم بقوله «ما زاغ البصر و ما طغى» و قوله «ما كذب الفؤاد ما راى افتمارونه على ما يرى و لقد رآه نزلة اخرى» فقال ابن عباس و هو من المختصين بالحكمة فى التنزيل واسماء بنت ابى بكر الصدّيق ان محمداً صلعم راى ربّه وكذلك رواه انس و غيره و صلى الله على نبيه فانه اهل ذلك و وليه و اقول فى ذلك [1]

شغفت لحاظ العين ان كان لحظها ، الى وصفها حقّا يليق و يرجع

فاثبت لحظ العين منك بلبسة إلهيّة [2] يفنى بها الطمع اجمع

فاشهدنا ما لا يُحَدّ ظهوره ، و ليس له علم به اللفظ يصدع

فلم يعترضها الشك فيما تحققت ، و لم يبق فيها ما يشك و يجزع

هذا [3] من يجمع الحقّ كان حضوره ، يخلصه من طبعه ثم يجمع

X — SHIBLĪ († 334/945)

Ancien fonctionnaire converti à la mystique, Shiblī put la prêcher impunément à Bagdad, parce que de rite malikite, — et surtout grâce à l'aspect volontairement paradoxal de son apostolat : crises d'hyperboles poétiques, et gestes excentriques, calculés pour ménager un privilège d'irresponsabilité à ce « jongleur de Dieu ».

1. (Sohrawardī Maqtoūl, *sharh al ta'arrof*, ms. Oxf. 1. 8a) — (trad. P. 321)

حكى ان الشبلى راى حسين بن منصور فى المنام بعد قتله ، قال له ما فعل الله بك ، قال انزلنى و اكرمنى ، قال فى اى محلّ انزلك ، قال فى مقعد صدق عند مليك مقتدر (الآيه) قال ما فعل بهذا الخلق ، قال قد غفر

(1) mètre *tawīl*. — (2) Cod. Nicholson ms. الهيئة — (3) sic ; le vers est faux.

لكلتا الطائفتين المشفقين عليّ و المُعادين معى فامّا من اشفق عليّ فلاجل
انه عرفى فاشفق عليّ لله ، و امّا من عادانى فلانّه لم يعرفى فعادانى لله
ايضا فهما معذورون و اصحاب فصائل

2 (Hamadhānī, *tamhīdāt*, ms. IO persan 445, f. 57[b])

حسين منصور به دار كردند شبلى كفت ام شب با حدا مناجات افتاد
وكفتم «الى متى تقتل المحبّين» فقال الى ان يجدوا ديتى فقلت يا ربّ وما
ديتك قال لقائى و جمالى دية المحبّين (1)

3 (Ibn 'Aqīl, ap. Ibn al Jawzī, *nāmoūs*, 372)

» والله لا رضى محمد صلّعم و فى النار من امّته احد ، (Qor. XCII, 5)
انّ محمدا يشفع فى امّته و انا اشفع بعده حتّى لا يبقى فيها احد ،

4 (Sarraj, ap. Ibn al Jawzī, *l. c.*, 386)

» ان لله عباداً لو بزقوا على جهنّم لاطفؤوها —
عن ابى على الدقّاق ان الشبلى اكتحل بكذا و بكذا من الملح
ليعتاد السهر و لا ياخذه النوم —

5 (Sentences, ap. Kalabâdhī, ms. Paris Supp. Pers. 84, f. 57[b])
= (P. 42, n. 2, 43, n. 1)
(cfr. Ibn 'Arabī, ms. Paris 1339, f. 18[b])

» (f. 56[b]) انا اقول و انا اسمع فهل فى الدارين غيرى
» انا النقطة الّتى تحت الباء

(1) C'est devenu un ḥadīth qodsi (Ma'soūm 'Alī, *tarā'iq* I. 207)
من طلبنى وجدنى. من عشقنى عشقته و من عشقته قتلته و من قتلته فعليّ ديته
و من عليّ ديته فانا ديته

» انا و الحلّاج فى شئ واحد ، فخلّصنى حمقى و اهلكه عقله ، [1]

» كنت انا و الحسين بن منصور شيئًا واحدا الّا انه اظهر و كتمت [2]

6 (Yāfi'ī, nashr, ms P 42b)

» جلّ الواحد المعروف قبل الحدود و قبل الحروف ان القديم سبحانه لا حدّ لذاته لا حروف لكلامه الرحمن لم يزل و العرش مُحْدَثْ

7 (Ibn al Jawzī, nāmoūs, 361)

(قيل للشبلى) لِمَ تقول «الله» و لا تقول «لا اله الا الله» — استحى أن اوجه اثبات بعد نفى احشى ان اؤخذ فى كلمةّ الجحود و لا اصل الى كلمة الاقرار

XI — JA'FAR KHOLDĪ (alias KHĀLIDĪ † 348/959)

Disciple de Jonayd — son recueil d'« anecdotes » est d'historicité contestable [3], mais leur ton demi-ironique convenait au milieu littéraire bagdadien, encore pénétré de mo'tazilisme, et plein de préventions hostiles

Extraits de ses *Hikāyāt*

1 (ap Sarrāj, *masāri'*, 187)

حدثنا الخالدى سمعت (احمد) ابن مسروق يقول بلغنا عن حيان القيسى انه قال العباد مع الله تعا على ثلاث منازل قوم يصونّهم عن البلاء لئلا يسترقّ الجزع سرّهم فتكون هذه حكمة او يكون فى صدورهم حرج من قضائه وقوم يصون بهم عن مساكنة اهل المعاصى لئلا تعمّ

(1) Jonayd ap Jāmī N O 201 (— P 41) لكل قوم تاج وتاج هذا القوم الشبلى
(2) Solamī ap Q T, nº 8
(3) Jonayd aurait reçu la visite d'Ibn Kollāb († 240) de Ka'bī († 319) etc

قلوبهم من اجل ذلك سلمت صدورهم للعالم وقوم صب عليهم البلاء صبّا
فما ازدادوا له الّا حبّا

2 (ap. Hojwîrî, *kashf*, ms. Paris Supp. pers. 1086, f. 106ᵃ et 1214, f. 133ᵇ = ed. Joukovsky, 235) = (P. 60)

و اندر حكايات يافتم كه چون حسين بن منصور اندر علّه خود از عمرو
بن عثمان تبرّا كرد گفت انّما الشيخ الصحو و السكر صفتان للعبد و ما
دام العبد محجوباً عن ربّه حتّى فى اوصافه

3 (Khatîb, *ta'rîkh Baghdâd*, § 21-22) = (trad. P. 623)

انبأنا رضوان بن محمد الدينورى قال سمعت معروف بن محمد الصوفى
بالرى يقول سمعت الخلدى يقول انشد عند ابن عطاء البيتان اللذان
للحسين بن منصور وهما [وافر]

اريدك لا اريدك للثواب   و لكنّى اريدك للعقاب
وكل مآربى قد نلتُ منها   سوى ملذوذِ وجدى بالعذاب

فلما سمع بذلك ابن عطاء قال هذا ممّا يتزايد عذاب الشغف ، و هيام
الكلف ، و احتراق الاسف ، و شغف الحبّ ، فاذا صفا و وفا ، علا
الى مشرب عذب ، و هطل من الحقّ دائم سكب ،

4 (Sahlagî, *nour*) = Ibn al Jawzî, *nâmoûs*, 367) ici p. 30

XII. — IBN KHAFÎF († 371/982)

Le saint de Shîrâz, son renom de haute vertu paraît mérité, en dépit d'une insinuation d'Ibn al Jawzî. Théologien, il se rallia à la dogmatique ash'arite et polémiqua contre les Sâlimiyah.

1 (Daylamī *Tarjamat Ibn Khafīf*, trad. persane Ibn Jonayd ms. Berlin, pers. 605, f. 35ª) = (P. 334)

فصل شیخ هفتم عمر بن شلّویه بود شیخ کفت که شصت سال عمر کرد که هیچ آفریده اورا ندید که طعامی خورد یا شرابی یا براق انداخت یا پای دار کرد و انجا که حقیقتست این صفت ملایکه است و این حکایت دلیل میکند برانکه آدمی بدرجهٔ ملایکه تواند رسید ، شیخ کفت عمر بن شلویة حکایت حسین منصور می کرد کفت میخواهی که دختر اورا به بینی کفتم بلی پس بانك کرد و دخترا بخواند چون بیامد روی خود بوشانید عمر کفت روی مپوش که این شخص عمّ تست و اورا عبد الله بن خفیف میخواند بعد ازان حکایت کرد که اورا چهار سال بود که پدرش بمن سپرد و اورا بپروردم وشوهر دادم —

2 (id., ms. Kopr. 1589 n. p.) = (P. 318-320)

شیخ کفت وقتی کی در صمیم زمستان بواسط رفتم و برف کرمی بسیار برامده بود ، چون شب درآمد بدکّان نانوائی رفتم وبخفتم ، روز دیکر چون از نماز و وظآئف و دعا فارغ کشتم وطرف شطّ رفتم ونشستم ، پیری را دیدم کی رطب حر داشت وسلام بروی کردم وجواب داد ، بوی کفتم دو نان و دو انار و دو خوشهٔ انکور میخواهم کفت حکم تراست ، کفتم خواره میخواهم کفت حکم تو عیبت شمرم پس کفت شرط آنست کی صدقه بی آنك ورن [کی] قبول بکنی کفتم حکم تراست ، پس برفت نان و انکور پیش من آورد بعضی بخوردم و بعضی رها کردم

و دست شستم و بجامع رفتم و جماعتی مرقع پوشان دیدم کی مسئله می
کفتند و دران بحثی می کردند من خودرا درمیان ایشان انداختم و بیان
آن مسئله می کردم ، آن پیرکی من ارو آن التماس کرده بودم در مسجد
آمد ، و آن جمع همه پیش وی بر خاستند و اورا احترام و اکرام کردند
من بقراین بدانستم کی او شیخ قوم است ، چون بنشست من باز سر
سخن رفتم و مسئله باخر رسانیدم ، چون سخن من بشنید کفت تو
از کجائی کفتم از شیراز ، کفت بچه نام معروف باشی کفتم باس خفیف ،
پس خبر مشایخ باز پرسید و عذرها بسیار از من بخواست ، و من آن
سخن کی دی کفته بودم اورا یاد آوردم بتجدید بعد از ان در مذاکره
آمدیم تا بسخن حسین منصور رسید ، کفت چون آن واقعه بحسین در
افتاد ، باری تعا را در خواب دیدم ، کفتم الهی بنده تو حسین دست از همه
جهان بداشت و بحر توحید و تقدیس تو متمسّکی بداشت ، چه حکمت
بود در این بلا کی بوی فرستادی ، باری تعا فرمود کی سرّی از اسرار
خود بدوی کشف کردم ، و خلق را بخود خواند لا جرم آن بلا
بوی فرستادیم ، شیخ کفت از جماعت واسطیان بُرسیدم کی این پیر
بچه معروفست کفتند نام ابو الهام است و شیخ و پیشوای واسطیانست

3 (id., ms. Köpr. 1589, f. 1) = (P. 363, n.)

شیخ (ابن خفیف) کفت حسین منصور بمکّه آمد . کوزه آب و
قرص نان از پیش وی برمی کرفتند ، هر شخصی که محبّت خدای تعالی
بیان خود سازد نان خود درویکی بردارد —

4 (Ibn Yazdanyar, ms Caire f 12a) = (P 38)

قال ابن خفيف سئلت رويم بن محمد عن التصوّف فقال يا بنيّ التصوف افناء الناسوتية و ظهور اللاهوتية فقلت زدنى رحمك الله فقال لا رحمنى الله ان كان فى ذلك مزيد —

5 (Ibn Bâkoûye extr ap Ibn al Jawzî, nâmous 381)

(قال ابن خفيف) خرجت مرّة من بغداد الى نهر الناشرية ومشيت قليلا فسمعت همهمة و تخبيطا فى الماء فطرت النورى قد القى نفسه فى الماء والطين وهو يتخبط و يعمل بنفسه كل بلا وقال (لى) اما ترى ما يعمل (الله) بى قد اماتنى موتات فرمى نفسه فى الاجمة على اصول القصب المقطوع (يريد لقاء سبع) قال لما ذكروا السبع وجدت فى نفسى فزعا فقلت لأطرحنّك الى ما تفزعين منه —

6 *Akhbâr al Hallâj*, nº 62 (ms T) [1] = (P 269)

و عن عيسى القزوينى [2] قال سألتُ ابن خفيف ما تعتقد فى الحلاج قال اعتقد انه رجل مسلم فقط فقلت فقد كفّره المشائخ و اكثر المسلمين قال ابن خفيف ان كان الذى رايت منه فى الحبس لم يكن توحيدا فليس فى الدنيا توحيد قلت قد كفّره بندار ابن الحسين الشيرازى قال بايّ شئ كفّره قلت بهذين البيتين قال ما هما قلت قوله (سريع)

سبحان من اظهر ناسوته سرّ سنا لاهوته الثاقب

ثم بدا فى خلقه ظاهرا فى صورة الآكل و الشارب [3]

[1] Cfr Ka'bî, ms Caire, f 145b — [2] Source de Sablagî, *nour*, p 146
[3] Pour la critique des Sâlimiyah par Ibn Khafîf, ici p 39, n 1

XIII. — NASRABĀDHĪ (✝ 372/983)

Autre rallié à l'ash'arisme, dont certaines sentences valent, par leur passion contenue.

1 (Baqlī *tafsīr*, I, 79) = (trad. P. 764, n. 6)

قال السلمى سمعت النصرابادى يقول محبّةٌ توجب حقن الدم ، و محبّةٌ توجب سفكه ، باسياف الحبّ ، وهو الاجلّ —

2 (Ka'bī, *manāqib al abrār*, ms. Caire, f. 151a/152a)

(قال النصرابادى) الحق غيور و من غيرته انه لم يجعل اليه طريقاً سواه —

« دماء الاصدقاء تتحرّك عند الالتقاء ، و دماء المحبّين تجيش و تغلى —

« جذبة من الحق تُربي على اعمال الثقلين —

« انت بين نسبتين نسبة الى الحق و نسبة الى آدم عم فاذا انتسبتَ الى الحق دخلتَ فى مقامات الكشف و البراهين والعصمة وهى نسبة تحقّق العبودية —

« الزاهد غريب فى الدنيا و العارف غريب فى الآخرة

3 (Qoshayrī, éd. 1318, f. 173) = (trad. E. 99-100)

(عن السلمى) قيل للنصرابادى « ليس لك من المحبّة شىء » فقال « صدقوا ولكن لى حسراتهم ، فهو ذا احترق فيه » —

XIV. — IBN SAM'OUN (✝ 387/997)

Prédicateur bagdadien, il osa braver le prince bowayhide 'Aḍod al Dawlah, son nom, encore retenu par Ibn Ḥazm, — un adversaire, — clôt la première période de l'école de Bagdad.

1. Fragment de sermon (Abou'l Hosayn Qazwînî † 442 : *mokhtasar hikam Ibn Sam'oūn*, extr. ap. Ibn al Farrā, *ṭabaqāt al ḥanābalah*, ms. Zah., fas. 59 ...)

(قال) ألا مصفى لإخلاصه من شخصه[1] ، ألا مصفى معقده من قصده ،

ألا غيور على صيانته من شهوته ، ألا مُقْشَعِر لمراقبته في خلوته

ألا لابس حلة ذلته ، ألا تائبٌ منْ حَوبته

2. (Sarrāj, *masāri'*, 113 — Ibn al Jawzī, *nāmoūs*, 373) = (trad. P. 48)

(قال) ابن سمعون سمعت العلفى صاحب ابن عطا قال سمعت

ابن عطا يقول قرأت القرآن فما رأيت الله عز وجل ذكر عبداً فاثنى عليه

حتّى ابتلاه فسألت الله ان يبتليني فما مضت الايام و الليالى حتّى خرج

من دارى نيف وعشرون ميتا ما رجع منهم احد قال و ذهب ماله و ذهب

عقله وذهب ولده واهله فمكث بحكم العلة سبع سنين او نحوها ، وكان اوّل

شيء قاله بعد صحوه من علته (بسيط)

حقا اقول لقد كلفتنى شططا ، حملى هواك و صبرى ان ذا عجب

XV. — SOLAMÎ († 410/1021)

Traditionniste khorasanien, pourvu d'une très belle bibliothèque de famille, cet historien du primitif soufisme nous a laissé un précieux « commentaire du Qor'an » d'après les mystiques. Wahidî, Ibn al Jawzî et Dhahabî (2) ont condamné ce livre, que Ghazalî cite avec éloges en sa *ladonniyah*.

1. Exorde de son grand commentaire du Qor'ân (*Haqaïq al tafsir*, cfr. « Passion », ch. XV, p. 11-12, nº 170d).

(1) « N'y a-t-il pas (parmi vous) une âme que purifie son désir d'être délivrée de son moi ? » — (2) Sobki, *tab-shaf.* III, 62, 290 ; Ibn al Jawzî, *talbîs*, 353-356.

و لما رايتُ المتوسمين بالعلوم الظواهر سبقوا فى انواع فوائد القرآن من قراءت و تفاسير و مشكلات و احكام و اعراب و لغة و مجمل و مفسّر و ناسخ ومنسوخ و لم يشتغل احد منهم بجمع فهم خطابه على لسان اهل الحقيقة الّا ايات متفرّقة نسبت الى ابى العباس ابن عطا ، و ايات ذكر انها عن جعفر بن محمد على غير ترتيب ، وكنتُ قد سمعت منهم فى ذلك حروفا استحسنتها ، احببتُ ان اضمّ ذلك الى مقالتهم و اضمّ اقوال مشائخ اهل الحقيقة الى ذلك و ارتّب على (ال)سُوَر ، حسب وسْعى و طاقتى ، و استخرت الله تعا فى جمع شىء من ذلك و استعنتُ به فى ذلك و فى جميع امورى وهو حسبى و نعم المعين —

2 [Nous avons publié 208 fragments extraits de ce « tafsīr », et relatifs à al-Ḥallāj, à la fin de notre « Essai », pp. 23*-76*]

XVI. — ABOŪ HAYYĀN TAWḤĪDI († 414/1023)

Styliste accompli de l'école de Jâḥiz, ce philosophe éminent fut lié, à Bagdad, avec les principaux savants de son temps, même avec les qarmaṭes « Ikhwân al ṣafâ ». Il fut initié assez tôt à la mystique par aboū Sa'īd Sirafī. A défaut de ses œuvres proprement mystiques, *Riyāḍ al 'ārifīn, Risālah soūfiyah, Akhbār al soūfiyah, Ḥajj 'aqlī*, Margoliouth, qui a déjà publié sa biographie par Yaqoūt, — prépare une édition de l'*imtā' wal moū'ânasah*, les *baṣā'ir al qodamā* existent en ms à Manchester.

1. Définition des termes *mahabbah* et *fotoūwah* (*moqābasāt*, lith. hindoue, s. d., 114, 145)

(المحبّة) المحبّة اريحيّة منبعثة من النفس نحو المحبوب لانّها تغذو الروح و تضني البدن لانّها تنقل القوى كلها الى المحبوب بالتحلّي بهيئته

و تجلى حقيقته بالكمال الذى يشهد فيه فالشوق يتوفر عليه و الشوق شاغل
عن كل ما عدا المشتاق اليه و هو قوّة تسافر من هذا الى هذا رادها
لاطراق و التفكر و الرحوم و السهر و التتبّع والتحيّر

(الفتوّة) طهارة الجدة و الطراوة فى كل حال مباشرة لانّها متى فقدت حات
الخاوقة و الرثاثة و من ذلك سمّى فتىً و الفتى فتيا لان الكرم والمجد
و الجود و العفّة و النجدة وكبر النفس و علوّ الهمّة و سائر خصال
الفضل و الخير غضة فى كل زمان طرية فى كل مكان كان الطاهر بها
و المظهر لها و المؤثر لاحكامها والمجدّد لرسومها فتى و صاحب فتوّة [1] —

XVII. — ABOU SA'ÎD IBN ABÎ'L KHAYR († 440/1048).

Khorasanien — il annonce, tant par son émancipation des observances régulières que par ses relations avec le philosophe Ibn Sîna [2], — l'anomianisme du soufisme du XIIIe siècle. Nicholson a pensé lui retirer la paternité des beaux quatrains persans que la tradition lui attribue [3].

1. (Bâ'iqara, *majâlis al 'oshshâq*, ms. Paris, Supp. pers. 776, f. 59[a-b]) = (P. 407).

ابو سعيد ابو الخير فرمود كه سحنحل الارواح نور على نور
حسين (بن) منصور در علو جلا بود در عهد اوار مشرق تا مغرب كسى
مثل او اين وادى را نه پيمود —

[1] Cfr. ici p. 69. — [2] Cfr. *infra* § IX. — [3] *Studies*, p. 4, n. 3 : la force probante de ce texte isolé ne paraît pas décisive.

2. Trois quatrains attribués à Abou Sa'îd

1) (*J A S B* 1911, p 646, nº 230) = (P 407)

مصور حلاج آن نهنگ دریا
کز پسهٔ تن دانهٔ جان کرد جدا
روزی که انا الحق بزبان می آورد
مصور کجا بود خدا بود خدا

2) (Ethe, *SBAW*, Munchen, 1878, p 64, nº 80)

چون عود سود چوب بید آوردم
روی سیه و موی سفید آوردم
تو خود گفتی که نا امیدی کفرست
بر قول تو رفتم و امید آوردم

3 (Ethe, id, 1875, p 164, nº 25)

شب خیز که عاشقان شب راز کنند
گرد در بام دوست پرواز کنند
هرجا که دری بود شب در بندند
الّا دَرِ دوست را که شب باز کنند

XXVIII — QOSHAYRI († 465/1074)

Disciple de Solami, il professa à Bagdad, ses œuvres, longtemps classiques, se classent en deux séries qu'il chercha à concilier dogmatique ash'arite, et initiation mystique

1 (*lutâ'if al tafsîr*, in Qor XV, 42, ms Yéni Jâmi' 101 f 175)

. والخواصّ عباده الذين محاهم عن شواهدهم و اختطفهم عنهم و صانهم

عن اسباب الفرقة و حرّدهم عن حولهم و قوتهم فكان النائب عنهم فى جميع
تصرفاتهم و حالاتهم يحفظ عليهم اداب الشرع و يلبسهم صداد الاحيار
فى اوان اداء التكليف و ياحدهم عنه باستهلاكهم فى شهوده و استغراقهم
فى وحوده فاىّ سبيل للشيطان اليهم و اى يد للعدوّ عليهم و من اشهدَه
الحق حقائق التوحيد ورأى العالَم معترفاً فى ثقة التقدير لم يكن بهاً للاعيار
فمتى يكون للعير عليه تسلط و فى معناه قالوا (1)

حجودى لك تقديس ، و عقلى فيك تهويس
فمن ادم الّاك ، و من فى البين ابليس

2 (Zarroûq Fasi, cite Qoshayri, *tartib al solouk* selon Ibn al 'Azm en son *rawd zahir*, ms Caire II, 87 t II, f 291?) = (P 405)

و لاهل هذه النهاية مسئلة و هى انهم يرد على اسرارهم مرةً حطاب لا
يشكون به انه من الحقّ فيكون محاطبة باللطف والمباحاة فيحيبه السر
والعبد يسمع من السرّ الحواب و من الحقّ الحطاب ، ومرّةً يكون
بالهيبة فيسكت السرّ ، ثم يحد مرّة دلك الكلام فى نفسه حطاباً وهو
حواب و ليس للعبد فيه شىء يعلم العبد بمعرفته كانّه يرى نفسه فى اليوم
انه ليس هو الحقّ و لا شكّ ان دلك كلام الحقّ فان غابت عن العبد
هذه المعرفة اللطيفة و ارتفع التمييز فهو جمع الجمع و لذلك قال قائلهم «انا
الحق» و قال ابو يزيد «سبحانى» ما قال دلك الّا الحقّ لمحق الاشخاص
و الله اعلم —

(1) Vers des *Tawâsîn*

XIX. — HARAWI ANSĀRI (✝ 481/1088).

Traditionniste hanbalite éminent, dont les traités de mystique sont précieux : il a attaqué énergiquement la scolastique ash'arite.

1. (Harawī, *tabaqāt al soufiyah*, s. v. Hallāj) == (P. 815, n. 8).

بر حلاج سیار دروغ گویند و سیار سخنهای نا مفهوم و نا راست بروی سدند و کتابهای نا معروف وحیل بروی سازند نهانه و اورا تعبیه کسد متکلمان و آنچه در ستر شود و اورو نار بیدا بود

2. (Harawī, *manāzil al sā'irīn*, in fine) = (P. 788).

ما وَحَّدَ الواحدَ من واحدٍ ، اذ كلّ من وَحَّدَهُ جاحدُ
توحيد من ينطق عن نعته ، عارة أَبطَلَها الواحـــدُ
توحيدهُ إِيّاهُ توحيـــدُهُ ، و نعت من ينعته لاحدُ

3. Corrections du ms. NO 2500 de Harawī, *tabaqāt*, d'après ms. Calcutta D 232, ff. 85b-86 (collation, communiquée par M. Ivanow, avec P. 368, Pl. XIII).

l. 2 lire بردكايست

l. 4 مى كه lire بى كه — (بى = بودى)

l. 7 ان تمام lire باتمام — ان سخن lire ازان (از = كز)

l. 8 گفت

l. 10 بماند

l. 12 مى شود ، و مى

l. 14 و آن بارى lire كه بازكست

l 15-16 ان توحید کوی line ر توحیدکوئی

l 16 حود ، حمر line حمری هنای حود و نقای حق

l 17 روزنامهای line بود ، نامها ،

l 18 وی l حی ـ ی l حود ـ حلاح l صلاح

l 20 چیردر l حیردو

l 21 بردار کرسد l وردارکردند (در =) ـ او l آن ـ بود،

l بودند ،

l 22 سهرة l بهرة

l 23 ار l ار (اکر =) ـ بیاد و وحه l بیاود نه (بیاند =)

l 24 واوکه l بود آنکه ـ افتاب l بافتانه (پایتانه =)

l 25 در l بهان ـ بر l بهاد —

XX — IBN 'AQÎL († 513/1119)

Cet encyclopédiste hanbalite, esprit sagace et informé, se réclamait en ascèse (*zohd*) d'aboû Bakr M. b. 'Alî Dînawarî (venu à Bagdad en 399) [1] et d'aboû'l Hasan Qazwînî (364 † 442), ami d'Ibn Sam'oun comme aboû Tahir M. b. 'Alî b. Yoûsof 'Allâf († 442) [2], son maître en *wa'*.

1. Extrait (ap. Ibn al Jawzî, *qossâs*, f. 134) = (P. 740)

(وعظ من بعض الاعاجم) سبحان الله ، و ما الذى بين التين والماء و بين

خالق السماء من المناسبة ، حتى يكون بينه و بين خلقه ارادة له لا

[1] Sam'ânî, *ansâb*, 238.

[2] id. 403 ; Sibt Ibn al Jawzî, ms. Paris, ar. 1506, f. 295ª.

ارادة منه ، يا متوهمى الاشكال فى النفوس [135] يا مصورين البارى
صورة تثبت فى القلوب ما ذاك الله ذاك صنم شكله الطبع و الشيطان
و التوهّم للمحال فعبدتموه ، ليس لله سبحانه وصف يميل اليه الطباع
و لا تشتاق اليه النفوس بل مباينة الالهية للحديث اوحشت النفوس فى هيبة
وحشته « اذ ذكر الله وجلت قلوبهم » (Qor. VIII, 2) و اما صور اقوامٌ
صورةً تجدد لهم بها أُنس فاقلقهم الشوق اليها فالهم ما ينال الهائم فى العشق
و هذه الهواجس الردية يجب محوها عن القلوب كما يجب كسر الاصنام »
[قال المصنف و من هؤلاء من يتعصب لحسين الحلاج]

2. Fragment de sa rétractation de l'an 465/1072 (ap. Ibn Rajab, *tabaqât*, copie Goldziher, *ZDMG*, LXII, 18) = (P. 366)

و اعتقدتُ فى الحلّاج انه من اهل الدين و الزهد و الكرامات
و نصرت ذلك فى جزء عملته(1) و انا تائب الى الله منه و انه قُتِل باجماع
علماء عصره و اصابوا فى ذلك و اخطاء هو —

3. Son *Kitāb al fonoun*, immense encyclopédie « en 100 mojalladât », a été utilisé par Ibn al Jawzī dans la plupart de ses compilations (cfr. ici p. 78).

XXI. — ABOU HĀMID GHAZĀLĪ (né 451/1059 † 505/1111)

On connaît assez l'immense action de ce grand homme. Nous donnons ici seulement une note sur la chronologie de ses œuvres, extraite de ses propres indications, — un texte sur le rôle de son frère cadet dans sa « conversion » momentanée à la vie érémitique, et deux références déjà imprimées.

(1) Une glose marginale du ms. de Damas (Zah. tarikh 60-61) remarque à ce sujet : مظنّة لا الترحّم على الحلّاج مقاوم للترحّم على المعتزلة

1. *Chronologie de ses œuvres* (1) *selon ses préfaces* (2).

Première période (478-484) :

wajīz.

Seconde période (484-488) :

maqāṣid, tahāfot, iqtiṣād ; mostaẓhirī (487).

Troisième période (492-495) :

ihyā (commencé bien auparavant) ; *mostaṣfā ; kimiyā ; minhāj* (3).

Dernière période (495-505), à Tous :

mi'yār, mihakk, maqṣad, ajwibah mosakkitah ; mīzān al 'amal ;

jawāhir al Qor'ān ; madnoūn (?), *mishkāt* (*mofṣih*) ; *qisṭās ; iljām, fayṣal, monqidh, ladonniyah* (?).

N. B. — On connaît ses variations quant à l'*imkān* (P. 562 : pro : *ihyā, jawāhir, ajwibah, maqāṣid* ; contra : *iqtiṣād, qisṭās, mostaṣfā*), — la *soraygiyah* (P. 586), le cas Hallaj (P. 370) ; la résurrection purement spirituelle (niée : *tahāfot*, excusée : *mīzān*, insinuée : *monqidh*) (4) ; la discipline de l'arcane (insinuée dans *maqṣad, mīzān, jawāhir*).

2. Anecdote sur un cas de cryptesthésie chez son frère Ahmad qui aurait décidé Ghazālī à s'occuper de mystique (Ḥosayn-b. Ḥasan Wā'iẓ, préf. *jawāhir al asrār*, extr. ap. Ma'soûm 'Alī, *ṭarā'iq*, lith. Téhéran, II, 253).

روزی محمد احمدرا گفت بطریق عتاب که اصناف عباد از اقاصی بلاد
متوجه این دیار میشوند تا درعقب دعاگوی دو رکعت نماز بگذارند

(1) Cfr. Goldziher, *Streitschrift gegen die Bâṭinijja*, 27, n. 3.

(2) Surtout de la dernière période.

(3) Il y annonce, *in fine*, un opuscule *fi'l tafakkor*. — Le *nafkh wa taswiyah* serait apocryphe.

(4) Ibn Ṭofayl, *hayy*, préface.

و تو نمازی در پی ما نمیکذاری [احمد] اقتداء کردند در بین نماز بیرون امدند چون از فراغ نماز امام محمد فارغ شد طریق عتاب شیخ [احمد] مفتوح داشتند ، درجواب کفت تا حضرت امام در نماز بود اقتداء کردیم ، چون امام رفت تا استر خویش را آب دهد مانی امام نماز نتوانستیم کذاردن

3. Ghazali (*ihyā*, ed. Caire 1322, IV, p. 214-216) = (P. 180)

(المحبّة) الاسباب الخمسة فى حقّ الله تعا — السبب الاوّل هو حبّ الانسان نفسه و بقاءه و كماله و دوام وجوده

السبب الثانى حبّه من احسن اليه

السبب الثالث هو حبّك المحسن فى نفسه و ان لم يصل اليك احسانه

السبب الرابع هو حبّ كل جميل لذات الجمال لا لحظّ ينال منه

السبب الخامس فهو المناسبة و المشاكلة يقتضى حبّ الله تعا لمناسبة باطنة لا ترجع الى المشابهة فى الصّوَر و الاشكال بل الى معان باطنة يجوز ان يذكر بعضها فى الكتب و بعضها لا يجوز أن يسطر بل يترك تحت غطاء الغيرة حتّى يعثر عليه السالكون للطريق اذا استكملوا شرط السلوك —

4. Ghazâlî (*monqidh*, ed. Caire, p. 19) = (E. 41, n. 2)

(و زعمت ان تلك الكلمات من كلام الاوائل) مع ان بعضها من مولّدات الخواطر و لا يبعد ان يقع الحافر على الحافر و بعضها يوجد فى الكتب الشرعية و اكثرها موجود معناها فى كتب الصوفية

XXII. — AHMAD GHAZĀLÎ († 520/1126)

Prédicateur et directeur d'âmes, il prêcha à Bagdad et mourut à Qazwin. Il eut sur son illustre frère aîné quelque influence — mais ne réussit pas à lui communiquer cette passion de l'amour pur, du désir sans consolation, qui brûle en ses ouvrages.

1. Chapitre détaché(1) des « Intuitions des amants » (*sawānih al 'oshshāq*), publiées et traduites en persan sous le titre « *lawā'ih* » par 'Ayn al qodât Hamadhânî, ms. Paris a. f. pers. BN 38) =

(f 68a) فصل ای یار که اورا صورتِ عاشق می کشد حامل از راه
معنی معشوق است «وحملها» (Qor XXXIII 72) سرّ این معنی است —
ای عزیز در حالِ مشاهده و قوّت او هر بار که بر عاشق نهد بکشد
و سر از زیر بار درنکشد زیراکه مست شرابِ مشاهده بود ، و در مستی
بار بر خلاف محبوب نتوان کَشتی ، — از دزد کمراهان بود [که] مردم مست
عاشق را در سرفتنهٔ بغداد هزار تازیانه زدند ، ان دست شد و ان
یار بیامد و املی بدو رسید (f 68b) و از ان حال پرسید گفت « محبوب
من حاضر بُوَد و من بقوّت مشاهدهٔ او این تحمّل کردم ، یکی را از
عیّاران دست و پای بیرون کردند او از ان بی خبر بود ، یکی بدو
رسید دران حال اورا یافت ، خوش می خندید ، گفت « این چه طرب
است» گفت از این طرب چه عجب است ، محبوب من حاضر است و بعین
عنایت بادر من ناظرست ، مرا قوّهٔ مشاهدهٔ او مغلوب کرده است و شدّت
ظهور او مرا از من محجوب کرده

او بر سر قتل ، و من بدو حیرانم
کار رابدین تیغش ، چه بکوئی آید

(1) Trad. fr. ap. *Commerce*, VI, 1925, pp. 161-163.

این معنی بر سرّ «لاقطعن ایدیکم و ارجلکم من خلاف» (Qor. XX, 74)
و جواب «فاقض ما انت قاضٍ» (Qor. XX, 75) بیاید، طلبید تا موجبِ
مریدِ شوق گردد معزّة الله چون جارحة مجاری روی سطلان آرد حقیق
روی در ظهور آرد «بی یسمع و بی یبصر و بی یمشی و بی ینطق» [f. 69a] حال
نماید، این را بذوق فهم توان کرد، این راه حقیقت است، هر تر دامنی
با هستی خود، کجا قدم داندرد —

B. Extraits de ses sermons.

1. (Ibn al Jawzī, *qossās*, f. 116) = (P. 871, n. 2).

(اما احمد الغزالی) فوعظ و نفق و کتب کلامه فنظرتِ فیما کُتب عنه
قد کُتب علی الجزء (f. 117) بخطّه «هذا کلامی» فکان فیه من
العجائب انه

التقی موسی بابلیس فی عقبة الطور فقال یا ابلیس لِمَ لا تسجد لآدم قال
کلّا ما کنت لاسجد لبشر یا موسی ادّعیتَ التوحید و انا موحّد لم التفت
الی غیره و قلتَ انت «ارنی» و نظرت الی الجبل انا اصدق منك فی
التوحید قال «اسجد للغیر» ما سجدت و انت التفت قال الغزالی من لم
یتعلم التوحید من ابلیس فهو زندیق قال له (ای لابلیس) موسی قد غیرت
لبستك من الملائکة الی الشیطانة فقال ذاك حال یحول و سیتغیر یا
موسی کلّما ازداد محبّة لغیری ازددت عشقاً له فقال له تذکره قال انا
مذکور ذکره «و ان علیك لعنتی» [Qor. XXXVIII, 79] ألیس اقام «فی
لعنتی» لك «فآء» و «یآ» و قال لما طرد ابلیس ما نقص من خدمته و لا
محبّته و لا ذکره شیأ

و من كلامه انه قال لما قيل لموسى «لن ترانى» قال هذا شانك
تصطفى آدم ثم تسوّد وجهه و تخرجه من الجنّة و تدعوني (f 118) الى
الطور ثم تشمّتُ بى الاعداء هذا فعلك بالاحبّاء فكيف تصنع
بالاعداء —

2 (Ibn al Jawzī, *qoṣṣāṣ*, f 118) = (E 140)

قال (احمد الغزالى) و جاء اسرافيل بمفاتيح الكنوز الى محمد و جبريل
عنده فاصفرّ وجه جبريل فقال محمد ان الله منذ خلق الدنيا ما نظر
اليها ، يرسل الىّ مفاتيحها ما ذا اصنع بها ان كان و لا بدّ فمفاتيح
نفس صهيب و اويس يا اسرافيل هذه المفاتيح تنقصه شيأ قال لا فقال
ما لا تنقص الواهب ما اريده [1] —
وقال جاء جبريل ليلة المعراج فقال يا محمد احب ربّك فما راى فيه اهتزازاً
فقال يا محمد موسى اهتزّ لسيره الى الطور و انت لا تهتزّ للمعراج فقال اطل
عند ربّى —

3 (Ibn al Jawzī, *qoṣṣāṣ*, f 118-119) = (E 198, n 4)

وقد اجتمعت الملائكة لما رفع عيسى فعد و خرق مرقّعته ٣٠٠ خرقة فقالوا
يا ربّنا ما يساوى عيسى قميصا صحيحا قال لا الدنيا ما سويت ان تكون
له ففتّشوا اجنته فوجدوا ابرةً فقال و عزّتى لولا الابرة لرفعته الى حظيرة
قدسى و ما ارتضيت له السماء الرابعة انّما حجب بابرة —

(1) Le ms pointe le *zā*

4 (Sobkī, *tabaqāt*, IV, 55) [1]

(حكى يوما فى مجلس وعظه) ان بعض العشاق كان مشغولا بحسن الصورة
وكان ذلك موافقا له فاتّفق ان جاء له يوما بكرةً و قال له انظر الى
وجهى فانا اليوم احسن من كل يوم فقال وكيف ذلك قال نظرت فى
المرآة فاستحسنت وجهى فاردت ان تنظر الىّ فقال بعد أن نظرت الى
وجهك قبلى لا تصلح لى ـ

C. — Sentences détachées

1. (Aboū Hayyān, *tafsīr*, I, 154)

سئل عن ابليس فقال لم يدر ذلك المسكين أن اظافير القضاء اذا حكّتْ
دمّتْ وقسيّ القدر اذا رمّتْ أصمّتْ ثم انشد (طويل)

وكنّا وليلى فى صعود من الهوى ، فلما توافينا تَثَبَّتَتْ و زلّت

2. ('AQ Hamadhānī, *zobdah*, ms. Paris, supp. pers. 1.356, f. 75a, 94a)

لأُبليتّه بالعشق او لأُذبحنّه بالفراق من المشاهدة
لايعرف الحقّ الّا بالحق ـ لا شيخ ابلغ من العشق
من قتلتُه فعلىّ ديته ، و من علىّ ديته فانا ديته [2]

XXIII. — 'AYN AL QODĀT HAMADHĀNĪ († 525/1131)

Juriste et mystique, philosophe et mathématicien, disciple préféré d'Ahmad Ghazālī, dont il édita l'ouvrage sur « les intuitions des amants », — il mourut exécuté à Hamadan, à trente-trois ans, après une captivité à Bagdad, qui lui inspira une touchante « Épître » à ses amis, que nous avons conservée

(1) Comp. P. 181, n. 4 (texte d'Ibn Dāwoūd) et Taw. p. 130 n. 2.
(2) Bayqarā y voit un extrait des *lawā'ih* (ms. Paris Supp. pers. 776 f. 88a).

1 Plaintes à ses amis (écrites en prison, avant sa condamnation à mort *shakwa*, ms Berlin 2076, p 28b-29b) (طويل)

أَحقّاً عباد الله ان لستُ صادرا ، ولا واردا الّا علىّ رقيب

هده لمعة اصدَرَها الى المرموقين من العلماء عريبٌ عن وطنه ، و مبتلى بصروف الزمان ومحنه ، عن جفن يلازمه الارق ، و وساد لا يفارقه القلق ، و بكاء طويل ، و زفرة و عويل ، و هم آخد بمجامع قلبه ، و زاده كربا الى كربه ، و فواد يشرق بالكمد ارجاؤه ، و يضيق عن تباريحه سويداؤه ، و قلب احرقه الفراق بنيرانه ، صبابةً الى احبّته و اخوانه ، و لوعة تتلظى فى الجوانح نارها ، و تظهر على ممرّ الايام اثارها ، و منادمته للكواكب و مباحاته لها بالدموع السواكب (طويل)

أسحا و قيدا و اشتياقا وغُربة ، و نأى حبيب انّ ذا لعظيم

و مع هذا فلا صديق يبثّه بعض اشجانه ، و يستروح اليه عما يقاسيه من احوانه ، و لا اخ يشكو اليه صروف الدهر و يستعين به على ما يعالجه من شدّة الامر فهو يسهر الليل الطويل

و كانّى بالركب العراقى يوافون [الاحبة] همدان و يحطون رحالهم فى مجانى ماوشان و قد احضرّت منها التلاع والوهاد و البسها الربيع حبرة يحسدها عليها البلاد و هى تفوح كالمسك ازهارها و تجرى بالماء الزلال انهارها فنزلوا منها فى رياض مونقة .. وهم يتنوحون نوح الحمام و تغريد الكعيت

(f 29b) كيف انسى اخوانى و لا احنّ الى اوطانى اذ مُنيت بالغربة وشدّة الكربة و بلا السجن و دوام الحزن.

2. Liste des propositions pour lesquelles il fut condamné (*shakwa*).

1 — (f. 38b) اشرقت سلطنة الجلالة الازلية فى القلم و فى الكاتب (= نق بلا هو f. 39b)

2 — (f. 38b) غَشِيَتْنِى الهوية القديمة فاستغرقت هويتى الحادثة

3 — (f. 40a) طار الطائر الى عِشّه ثم رجع الى القفص

4 — (f. 38b) لو ظهر مما جرى بينهما ذرة ، لتلاشى العرش و الكرسى

5 — (f. 41b) لا يعرف الله غير الله كما قال الجنيد [1] (cfr. ici p. 98)

6 — (id.) انّ الله منزّه عن ان يدركه الاشيا فضلاً عن غيرهم

7 — (f. 39a) الحقّ ان الله هو الكثير والكل و ان ما سواه هو الواحد و الجزؤ —

(معناه ان كل الموجودات بالنسبة الى عظمة ذاته كالجزء بالنسبة الى الكل او كالواحد بالنسبة الى الكثير تعالى الله علواً كبيراً عن قبول الانقسام) —

3. Vers sceptiques (cités ap. *maktoūbāt*, ms. Paris, af. p. 35, f. 180a)

(عن بعض الاسلاميين) (وافر)

حيوةٌ ثم موت ثم نشر ، حديث خرافة يا امّ عمروٍ

(عن المعرّى) [2] (طويل)

نبّى من الغربان ليس على شَرْعٍ ، و يخبرنا انّ الشعوب الى صَدْعٍ

(1) Cfr. Ghazālī, *maqsad*, 18-24. — (2) Manquent ap. *lozoūmiyāt*.

4. Récit de sa mort (ap. ʿImād Isfahānī, *nosrat al fatrah*, Paris 2145, f. 177b)

وكذلك عين القضاة الميانجى كان من اكابر الائمّة والاولياء ذوى الكرامات
وقد خلّف ابا محمد الغزالى فى المؤلفات الدينية و المصنفات ، فحسده
جهال الزمان المتلبسون بزىّ العلماء ووضعهم الوزير (ابو القاسم الدركزينى)
عليه فقصدوه بالايذا واوصى الامر به الى ان صلبه الوزير بهمدان و لم
يراقب فيه الله ولا الايمان —

5. (ʿAQ Hamadhānī, *zobdah*, ms. Paris afp. 36, f. 63b)

دریغا مگر [که] هرگز ترا خود شاهدی بوده است و آنگاه جگرت از
دست عشق [او] و غیرت آن شاهد پاك نشده است ای عزیز درین
مقام شاهد یکی باشد و مشهود بی عدد با توحید توان گفت[ن] تو آن
[ن]دانی که اعداد یکی [در یکی با] خود یکی باشد ، این مقام
حسین منصور را مسلّم بود آنجا که گفت « إفراد الاعداد فی الوحدة
واحدٌ » عقد ده (f. 64a) [ده]از [ده] یکی خواست ویکی درین مجموع
داخلست ، این مقام گفتن حوصلهٔ هر کسی بر نتابد شاهد و مشهود
خود یکی باشد در حقیقت ، امّا در عبارت اشارت بعدد نماید ،

[corr. selon ms. Paris Supp. pers. 1084, f. 142b]

6. (ʿAQ Hamadhānī, *maktoūbāt*, ms. Paris, afp. 35, f. 283a) = (add. à P. 627, n. 7)

چنانکه جبرئیل و میکائیل میشوند که « سجدوا لآدم » و در غیب

عيب با او (= ابليس) كمت « لا تسحد لغيرى »

القاه فى البحر مشدوداً و قل له ، اياك اياك ان تبتل بالماء

7 Citation de Gorgānī [selon 'A Q Hamadhānī, *maktoūbāt*, ms Paris, afp 35, f 53b = ses *lawāīh*, ms Paris, afp 38, f 59b trad des *sawānih* d'Ahmad Ghazālī]

كفتى حديى سالست تا رونده ابليس صفت طلب مى كم نمى يا م انحا

كه نظر سرّ اوست كس را بدان راه نيست بل كه بربان حال مى كويد

هم حور كشم ُتنا و هم ستيرم ، با مِهر تو مِهر ديكرى نامبرم

حالى دارم كه [بار] عشق تو كشد ، تا در سركارتو شود نكريرم

شايد كه تو رموز واشارات اورا نتوانى شنيد ـ

كه ابليس بل چون نام او بردى كفتى آن حواجه حواحكان وآن

سرور مهحوران ـ

XXIV — IBN QASYI († 546/1151)

Le soufisme, introduit en Espagne par Ibn Masarrah, y avait refleuri sous la forme ghazalienne avec Ibn al 'Arīf d'Almeria, mort banni à Marrakech en 1141, laissant des *mahāsin al majālis* [1], estimés d'Ibn Sab'īn classant les états mystiques comme Ghazâlī Son principal disciple aboū'l Qāsim Ahmad ibn Qasyi s'insurgea dès 1141 au ribāt de Silves, et soumit durant dix années les Algarves à un Etat monastique de moridin Tué en 1151, ce mystique portugais nous a laissé un ouvrage, qu'Ibn 'Arabī, autre disciple d'Ibn al 'Arif par 'Araīnī et Ibn Barrajān, a commenté

[1] Mss Escorial 732 (étudié par Asin), Berlin 2834

1 Commentaire d'un hadîth (*khalq al insân wa qtibâs al anwâr min mawâdi' al qadamayn*, avec glose d'Ibn 'Arabî ms Shahîd 'Alî, 1174, n p)

فصل من تدريل و تقريب الى احساس ابرهيم الخليل ـ
[حلق آدم على صورة الرحمن] و هى صورة الروح فى الفصل و حجاب الحيوة فى الوصل فان الروح حجاب ملكى و نور ازلى ، ففصله تنوّع التصوير ويظهره ترك التشكيل و الصور و التعدى و يصله حيوة التجلى فى البطون و الظهور ، و الحيوة سرّ اتحاد و اتّصال ، الروح نور انتشار و انفصال وظاهر الباطن و كون لازمٌ فهو مفصول بالامر صورة قائمةٌ موصول بالحقّ حيوة دائمة ، و فى هذه الصورة الحسنى و السنة الاسنى تجلّى الخليل جلّ جلاله و تقدّست اسمآؤه لدى الروية العزيزة التى ذكر صلّعم و هى حجابٌ من حجب الاسمآء و الصفات على عظمة الذات جلّ جلاله كما ان الصورة التى كانت تأتى الروح الامين جبريل عمّ الى المصطفى عمّ

2 *khal'* (extr ap Ibn 'Arabî, *horouf thalâthah*, ms 'Omoûmî, majm 1)

فانّ انا عيسى روح القدس من مقام الجسدية و عالم التمثل ، و روح القدس من محمد عمّ من حيث هو روح فهو جدّ لعيسى

XXV — 'ABD AL QÂDIR KÎLÂNÎ (†561/1166)

Patron de la ville de Bagdad, docteur hanbalite estimé, fondateur de la congrégation des Qâdiriyah, sa vie a été étudiée par Denison Ross et par Margoliouth, ses beaux poèmes en prose,

ou les versets coraniques sont enchassés comme des gemmes, mériteraient d'être connus en Occident.

---

1. L'oiseau (ap. Shaṭṭanawfī, *bahjah*, 52, 121) = (P 441)

قال فى الحلّاج رضّع طار طائر[1] عقل بعض العارفين من وكر شجرة صورته و علا الى السماء خارقا صفوف الملائكة كان باريا من براة الملك محيط العيين بحيط «و خلق الانسان ضعيفا» فلم يجد فى السماء ما يحاول من الصيد فلما لاحت له فريسة «رأيت ربّى» ازداد تحيره فى قول مطلوبه «اينما تولوا فثم وجه الله» عاد هابطا الى حفيرة خطّة الارض طالب ماهو اعزّ من وجود النار فى قعور البحار تلفت بعين عقله فما شاهد سوى الآثار فكرّ فلم يجد فى الدارين مطلوبا سوى محبوبه فطرب فقال بلسان سكر قلبه «انا الحق» ترنّم بلحن غير معهود من البشر صفر فى روضة الوجود صفيرا لا يليق ببنى آدم لحن بصوته لحنا عرضه لحتفه و نودى فى سرّه «يا حلاج اعتقدت ان قوتك منك قل الآن بيانة عن جميع العارفين «حسب الواحد افراد الواحد» قل «يا محمد انت سلطان الحقيقة انت انسان عين الوجود على عتبة باب معرفتك تخضع اعناق العارفين ، فى حمى حلا لتك توضع جباه الخلائق اجمعين» ـــ .

فقال الحلاج قطع طريق العشق و اخذ منه جوهرة سرّ المحنّة و اودعها فى اخفى مكامن خزانة قلبه مشيرا لحاله فلما قابل بصر بصيرته شعاع نور جمالها عمى عن النظر الى الموجودات فظن خلو المكان من الاعيان

[1] Cf. 'AQ Hamadhânî, ici p. 100, texte 2, n. 3.

فاعترف بالاحد واستحق قطع اليد والقتل و حياتك من ملك تلك الجوهرة
لا يقع الا بأوفى درجات المحبّة و هي الفناء ـ

2. Citation (Torkomani, *Loma'*, ms. Caire tas. 701, n. p. ; cf. ms. Londres, Supp. 245, f. 115b).

انظر الى سرّ اسرارك تجدني فيك ، و استغنِ بالله عن كل السوى يكفيك
ترى عجائب جميع الكون فيك ، انت مرادي (1) و لو لا انت لم احييك

XXVI — AHMAD YESEWĪ († 562/1167)

Premier poète en turc oriental, enterré à Yasa (ou Torkistan) sur le Syr Darya, — Yesewī (2) a laissé un « diwan » dont il n'existe pas encore d'édition critique.

1. *Éloge d'al Hallāj* (*Hikam*, éd. Kazan 1878 nº XXI = éd. 1905 nº XXII) = (P. 440).

تیبای عاشق هو دیلار خدانی عه یااماریب
یورور آنی عشقیده کیچه کوندور سار غریب
زار یغلاتیب عاشق نی عشق ایلکیده خدایم
عشق یولیده ملامت آنکا کورور مناسب
منصور برکون یغلادی ایرانلار رحم ایلادی
چلبی شربت ایچوردی منصوره مهرین سالیب

(1) Var. ملك العجائب

(2) Élève de Yoûsof Hamadhanî, dont la *Rotbat al ḥayat* (ms. Aya Soufiya, 2910 ; cf. ms. Paris supp. pers. 1851, f. 42) résout divers cas de conscience.

مصور ایتور انا الحقّ ایرانلار ایشی بر حق
ملالار ایتور ناحق کونکلی کابان آلیب
ایتاکیل انا الحقّ دیب کافر بولدونك منصور دیب
قرآن ایچره بولدور دیب اولدور دیلار کونلاشیب
بیلمادیلر ملالار انا الحقّ نی معنی سین
قال اهلی کا حال علمین حق کورمدی مناسب
روایت لار نتیلدی حالین آنی بیلمادی
منصور دیك اولیاءنی قویدیلار دراغه آسیب
افسانه دور شریعت ورانه دور طریقت
دُردانه دور طریقت عاشق لارغه مناسب (1)
حلق عالم یغیلدی منصور دیب فریاد قیلدی
منصورنی یارانلاری قالدی آنده یغلاشیب
توبه قیلکیل خواجه احمد بولکای حقدین عنایت
یورمیك ولی لار اوتی سرنی سرکا اولاشیب

XXVII — AHMAD RIFĀ'Ī († 570/1175)

Fondateur de la congrégation des Rifā'iyah, mort à Omm 'Abidah en Basse-Mésopotamie : on n'a sur lui que des récits détachés.

(1) Trad. P. 440. — Quant au nº XI, également sur al Hallaj, voir la trad. en turc osmanli, d'al Hajj Hasan Shokrī (*tarjamei diwān* ...), t. I, nº 9, pp. 28-31).

1 (Aboû l Hoda *qilâdah* 2e éd Stamboul 1302 p 200) (P 417)

وقيل له (اى للرواعى) رضع ان اهل بغداد يقولون مشايخ العراق (صحّ البطائح) فى رماد الحلاج لما احترق وذرى فى الماء فشربوه فصاروا مشائخ واخذوا بقوله شعرا (طويل)

• وما شرب العشّاق الّا بقيتى ، وما وردوا فى الحبّ الّا على وِرْدى

فقال رضع ثكلتهم امهم ايش كان قدرتهم على هذا القول ولِمَ لم ياخذ السيف حتو بهم من حيث لا يعلمون ذا ظن انهٔ ورد وذا ظن انه شرب وذا يظن انه حضر وذا يظن انه سمع وما سمع اذ لو سمع اشرب ، انه هو حار حول الحمى بحضرة القدس فوصلته رنّة فسمع حنيناً وطنينا وانينا من اتّصالها فطرب وغرد من غير حضور ولا شَراب ، اين كان الحلاج يوم وادى اررن (الخ) ـ

2 (Qâsim ibn al Hâjj, *omm al barâhîn*, ms Shahîd 'Alî 1127, n p) = (P 417)

(قال الرواعى) واما سيدى الشيخ عزاز قدس فانه سلطان عظيم صاحب المرتبة والدولة والصولة يقدم غدا الى حضرة العزيز سبحانه وتعاَ وعن يمينه عشر الف وعن يساره اثنى عشر الف ما منهم احدٌ رضى بذكر الحلاج لا يرفع طرفه يمينا ولا شمالا وما له قصد غير الله تعاَ وبين عينيه شمسه يزيد نورها على نور الشمس سبعين مرّة وخادم ابريقه بمقام الحلاج فقام فقير فقال له يا سيدى يقولون اهل بغداد ان رجال البطائح كلهم فى رماد الحلاج فقال له ثكلتهم امهم ايش كان

قدرتهم على هذا القول و لا ياخذ السيف حنوبهم من حيث لا يعلمون
اى سادة اين كان الحلاج يوم وادى اررن فى ارض دمشق لما وحد فى
طريقه عظام الاسد و هو رميم و تكلم عليه بالاسم الاعظم فردّ الله فيه
الروح ورجع سبعا كما كان اوّلا ورأر عليه و تبعه فابهرم الحلاج لو لا
عرار من مستودع و هو فى ظهر ابيه صرح على الاسد فعاد كما كان اوّلا
عظما رميا وخلصه العرار منه —

3e SECTION

(DE L'ANNÉE 570 DE L'HÉGIRE A NOS JOURS) [1]

(1) La quatrième et dernière section comprend quelques textes de philosophes, théologiens et littérateurs intéressant l'histoire de la mystique, un index des termes techniques, et un index arabe des noms d'auteurs

I. — SOHRAWARDÎ HALABÎ
(† 5 rajab 587/29 juillet 1191)

Exécuté à trente-six ans sur l'ordre de Saladin, comme hérétique à Alep, — ce philosophe, platonicien fervent, fonda en Anatolie, à la cour de Qylyj Arslân II et de ses fils, l'école des *ishrâqiyoûn*, dont l'influence persista, en Perse surtout, jusqu'au XVIIIe siècle. Sa tombe, sans inscription, subsistait à Alep en 1918, encastrée au rez-de-chaussée du bureau de poste central. Ses œuvres, partiellement analysées par Carra de Vaux et Horten, mériteraient d'être toutes publiées en vue d'une étude d'ensemble.

1. *monājāh* (ms. Caire VII, 624)

الهى واله الموجودات و المعقولات والمحسوسات ، يا واهب العقول
و النفوس ، و مخترع ماهيات الاركان و الاصول ، يا واجب الوجود
و مفيض الجود ، يا جاعل القلوب و الارواح ، يا فاعل الصورَ والاشباح ،
يا نور الانوار و مدبّر كل الدوّار ، انت الاوّل الذى لا اوّل قبلك ،
و انت الآخر الذى لا آخر بعدك ، الملائكة عاجزون عن ادراك جلالك ،
و الناس قاصرون عن معرفة كمال ذاتك ، اللهمّ خلّصنا من العلائق
الدنيّة الجسمانيّة ، و نجّنا من العوائق الردية الظلمانية ، و ارسل على
ارواحنا شوارق آثارك ، وافض على نفوسنا بوارق انوارك ، العقل قطرة
من قطرات بحار ملكوتك ، والنفس شعلة من شعلات جبروتك ،
ذاتك ذات فيّاضة تفيض منه جواهر روحانية لامتمكّنة و لا متحيّزة ،
و لا متّصلة و لا منفصلة ، منزّأه عن الاحياز و الآين ، معرّاة عن الوصل
و البين ، فسبحان الذى لا تدركه الابصار ، و لا تمثله الافكار ، لك الحمد

و الثناء ، و منك المنع و العطاء ، و لك الجود و البقاء ، فسبحان لدى ى
يده ملكوت كل شىء و اليه ترجعون ـ

2° Cf. Idrīs b. Beydekīn Torkomānī, *loma' fī'l bida'*, ms. Caire tas. 701 n. p. (متقارب)

(من شعره) دواؤك فيك و ما [2] تشعر ، و داؤك منك و تستكثر [1]

و تزعم انك جرؤ لطيف ، و فيك انطوى العالم الاكبر

و انت الكتاب المبين الذى ، باحرفه يظهر المضمر

3° *Démonstration de la spiritualité de l'âme, substance simple.*

a) *kalimat al taṣawwof*, f. 26a (ms. Ind. Off. pers. 1922 n° V)

قول ابى طالب المكّى فى حقّ استاده [ابى] الحسن بن سالم انه طوى
عنه المكان وفى حقّ النبى صلعم اذا لبسه لبسة رفع عنه الكون فى المكان
و قال الحلاج فى الطواسين ايضا فى حق النبى صلعم انه غمض العين
عن الاين و يستحيل على الحرم و نهاية دوى المكان ان يرفع عنه المكان
او تغمض عن الاين و قول الحلاج تبين [4] داتى حيث لا اين و قول
بعضهم طلبت داتى فى الكونين فما وجدت و قول الحلاج حسب الواحد
افراد الواحد له و قوله فى حقّ الصوفى انه وحدانىّ الذات لا يَقبل و لا
يُقبَل [5] و كل حرم منقسم و كذا نهايته و الواحد لا ينقسم و فى كلام
ابى يزيد من هذا كثير

(1) Tercet célèbre attribué maintenant à 'Alī (*dīwān*, éd. Boulaq 1255 hég., avec commentaire turc, p. 228). Cfr. Bahā 'Āmilī, *kashkoul*, 42, 273.

(2) Var. لا (3) Var. ما تبصر (4) Cfr. Q. T. IV, n° 52.

(5) Add. ap. *safīna sīmourgh*: و لا يتجزى و لا يتبعّض

b) *i'tiqād al hokamā*, f 144ᵇ (ms Paris 1247)

النفس الناطقة جوهر عقلى واحد لو كان فى عالم الاجسام
لم يتصور ان يدرك وحدة الحق الاوّل جلّ كبرياؤه وان الواحد لا
يدرك الّا الواحد لانه وحدانيّ كما قال الحلاج فى وقت صلبه حسب
الواحد افراد الواحد له وكل ما فى عالم الاجسام ليس بواحد

4 *safīri sīmoūrgh* (ms Fātih 5426, § 1, ff 102ᵇ-108ᵃ)

حسين بن منصور حلاج رحمة الله عليه گفت محبّت ميان دو كس از
وقت مستحكم شود كه در ميان ايشان هيچ سرّ مكنون نماند

5 Chronologie de ses œuvres (cf pref *hikmat al ishrāq*)(¹)

a) Œuvres de jeunesse *alwāh 'imādiyah* (dédiees a Qara Arslān, émir de Kharpout), *hayākil al nour*, *rasāil* (le classement critique n'en a pas eté fait cf mss Fātih 5426 et AS 4821 contenant *mou'nis al 'oshshāq*, *pend-i-Jibrayil*, *tarjamat lisāni Haqq* (= *risālat al tayr*), *safiri simourgh* (var *'anqā*), *loghati moūrān* (²), *pertew nâme* dedie à Barqiyaroq, emir de Niksâr), *sakīnat al sālihin* (³), *tanqihat* (en droit canon)

b) Periode peripateticienne *talwihat* (*lauhiyah wa 'arshiyah*), *lamahāt*, *moqāwamāt wa motārahāt* (ms Cambridge), *monājāt*

c) Période finale avicenno-platonicienne *hikmat al ishrāq*, *kalimat al tasawwof*, *i'tiqād al hokamā* (³)

II — ROŪZBAHĀN BAQLĪ († 606/1209)

Mystique secondaire de Shīrāz, spécialise dans l'etude du *shath* (locution theopathique), il a laisse un commentaire des œuvres de Hallāj

(¹) Cfr Q T p 81* (²) « langue des fourmis »
(³) Fausse attribution, ap Brockelmann, à son homonyme bagdadien

1 *he'h ual* , ms OA 1 107b (= P 337)

اکر حسین بن منصور ای محقق در مشاهده کری در حقائق سصوت
قدم بودی انا الحق بکفتی مُتَلوّن ز قدم کیست مُتحوّل ر رب
کیست متعیّر بقتل و ضرب و صلب و حرق ر ۵ یت بد کیست

2 *nāes al tafsn* ,) 1 II p 294 (= P 626)
in Qci LIV, 50)

قال الحسین الامر عین الجمع و الارادة عین العلم ثمّ بیّن ن افعال عدد
جرت علی ساق تقدیره ومشیّته مسطورة ى اوح علمه و رو تقدیره
و حدرهم بها حتى يرقبوا افتتاح مصادر اسراره و يروا لطائف نوره
و یعرفوه بایاته و صفاته و یخافوا من قهره و جبروته ـ

3 *Liste de ses œuvres*

1 *Tafsīr* *'Arā'is al Bayān*, impr Cawnpore 1883 (arabe)
2 *Mantiq al asrār bibayān al anwār* (arabe)
3 = (2, trad et augm) = *Sharh al shathiyāt* (augmente de *4* et *5*) (persan)
4 *Sharh al Tawāsīn*
5 *Kitāb al nokāt*, ms Paris, Supp pers 1356 f 148a sq
6 *Safw al mashārib fī'l 'ishq* (cite *kashf al zonoūn*, s v)
7 *'Abhar al āshiqīn*, ms AS 1959 = *risālah fī'l 'ishq* = (*6*?)
8 *Kitāb qodsiyah*, ms Paris Supp pers 1356, f 160-196

III — FARĪD 'AṬṬĀR († 616/1229)

Poete mystique persan de premier plan, il a developpé, d'un style coulant et prolixe, en d'amples poèmes allégoriques, les

(1) Nous avons extrait de ce livre la traduction persane des *Ṭawāsīn*, celle des *Shathiyat* (*Essai* pp 1*-9*), des fragments du commentaire sur les *Ṭawasin*, et des citations hallagiennes detachées (*Essai*, pp 83*-90*)

(2) Nous avons deja publie de cet ouvrage de nombreux extraits citations d'al Hallaj (*Essai*, pp 77 82*) Et, ici-même, d'Ibn 'Aṭā, Wāsiṭī

thèses fondamentales de l'amour pur, telles qu'Ahmad Ghazalī les avait esquissées

1 (*Haylāj Nāmeh*, ms Londres Or 6634, f 17b, ms personnel f 89 § XI, v 1-9) = (P 137)

در سوال کردن ار هیلاج و حواب دادن اورا

بدو کفتم که ایحاں حیست نامت ، که حق داد است ایجاکاه کامت

چه نامی نارکو تا نشنوم نار ، چه میکوئی نکو هم ای سرافرار

حوابم داد من منصور حلاح ، مرا نامیست در افاق « هیلاح »

بدو کفتم که ای معنی حدائی ، بداستم که ار عین حلائی

حوابم داد کای عطّار برکوی ، مرا بکدار هین اسرار بر کوی

منم هیلاح و دیکر کدحدایم ، تو منصوری و من در تو حدایم

کنون سویش مر اسرار مارا ، نکه میدار مر کفتار مارا

درون حاں تو ما ئیم کویا ، توی ار من شده در عشق کویا

بکفت این انکهی بردیکم آمد ، چراعی در دل تاریکم آمد

2 (*Jawhar al Dhat (Seconde Partie)*, ms pers, § XLVII, v 12, 17-22, 26) (1)

حواب دادن ابلیس صاحب سوال را

در اوّل لعنتم کردست محبوب ، باحر دارمش امید مطلوب

حطاب لعنت یارست در دل ، وراں لعنت مقصود حاصل

(1) Théorie de la damnation par amour pur — Cfr sur Hallāj, son *Waslat Namā* (§§ VIII-IX ms IO 1034, ff 395a-399b cfr Ivanow *Cat pers mss ASB* nos 177-179 et *Cat pers mss Curzon Coll*, *ASB Calcutta*, 1926, no 206) — Les dīwāns de Behā el Dīn Véled († 628 1231) et de Mo'īn Miskīn († 907/1501 - cf id, *id*, no 240) seraient à comparer avec ce cycle de poèmes

حطاب لعت يارست در حاں ، مرا چه عم ر لعت تا يدم آں
حطاب لعت او در دل وحاںست ، مر هر حطه صد سر ر پىشست
حطاب لعت حاناں مراهست ، حطام بايد بحركه پيوست
مرا چه عم ار یں رىح و عداںست ، كه در حاىم عودار حصاںست
حطاب دوست دارم در عياں مں ، ار اں ىدىشم ار حلق جهاں مں

IV — IBN ʿARABĪ († 638/1240)

Né à Murcie, mort à Salhie (Damas). Personnalité intellectuelle puissante, esprit encyclopédique, ce « rénovateur » du mysticisme musulman l'orienta dans le sens d'une spéculation syncrétiste concluant, un peu malgré lui, mais logiquement, à une théosophie moniste. Ses belles analyses en prose nous paraissent, dans leur style impassible et concrète, plus expressives de sa méthode que les poèmes d'une technicité laborieuse, où il tenta d'orchestrer ses théories. Asin, Nicholson et Nyberg l'ont étudié.

1. Ibn ʿArabī, *tajalliyāt*, LXIII (*al ʿilliyah* ms. Esʿad 3559[1]) = (P. 381).

رايت الحلاج ى هدا التحلى فقلت له يا حلّاح هل ىصح عىدك عِلّية له و اشرت فتىسمّ و قال لى أتريد قول القائل يا علة العلل و يا قديم لم يرل قلت له [نعم قال] [2] هده قولة حاهل اعلم ان الله تعالى يخلق [3] العلل و ليس ىعلّة كيف يقبل العلّية من كان و لا شى [و اوحد من لا شى و هو الآن كما كان و لا شى] حل و تعالى لو كان علّة لارتبط و لو ارتبط لم يصحّ له الكمال تعالى الله عما يقول الظالمون علواً كبيرا قلت له هكدا اعرفه قال هكدا ينبغى ان يعرف فاثبت فقلت له و لِمَ [4] تركتَ بيتك يخرب فتبسّم و قال لما استطالت عليه

(1) [collat.] avec ʿAbd ul Qādir Jazairī, *mawāqif*, Caire 1927, III, 216-217 — (2) ʿAQJ فقلت نعم فقال — (3) حلق — (4) كيف

ايدى الاكوان حين احليته فافيت[1] ثم افيت «و احلفت هارون فى قومى» فاستصعّوه لعيتى عنه فاجمعوا على تحريبه فلما هدوا [من قواعده ما هدوا] و أُرْدِدْتُ اليه بعد الما فاشرفت عليه و قد حلّت به المثلات فانعت نفسى ان اعمر بيتا تحكّمت فيه يد الاكوان فميصت فيصى عنه فقيل مات الحلاج و الحلاج ما مات و انما البيت حرب و الساكن ارتحل فقلت له عندى ما تكون به مدحوص الحجّة فاطرق و قال و فوق كل دى علم عليم لا تعترض فالحقّ معك[2] و دلك عاية وسعى [فتركته] و انصرفت ـ

قال جامعه (اى ابن سودكين) سمعت شيخى يقول فى اثنا شرحه لهدا التحلّى ما هدا معناه لما اجتمعت بالحلّاج رحمه فى هدا التحلّى و سالته عن العلّية هل تصح عنده ام لا فقال هى قولة جاهل يعنى ارسطو[3] ثم تنزّه تنزيهاً حسناً فقلت عند سماعى تنزّهه[4] هكدا اعرفه فقال هكدا ينبغى ان تعرف فاثبت قال الشيخ و ينبغى للمتناظرين ادا ادّعى احدهما القوة فى امرما ان يدخل عليه الآخر فى دلك المقام شبهة لا يعلمها فيفضحه فى دعواه من نفسه و يريح جبيبد مؤنة التعب و لما قال الحلاج للشيخ رحمه «اثبت» و لم يكن مقامه يقتضى له هدا القول للشيخ قال له لم تركت بيتك يخرب فتبسم عند سماعه اشارة الشيخ و اجاب بما لا يطابق مقصود الشيخ و اشارته فقال له الشيخ جبيبد لما كفاهٔ مؤنة نفسه بجوابه عندى ما تكون به مدحوص الحجّة ففهم جبيبد الاشارة و عرف ما كان حصل منه فاطرق ـ

(1) add فا فيت ثم افيت — (2) بيدك — (3) Aristote corr AQJ, ms porte سطوة — (4) AQJ تنزيهه

2. Ibn 'Arabī ap. Ismāʿīl Haqqī, *Roūh al bayān*, in Qor. XVIII, 5. — P. 836.

اقمت بمدينة قرطبة بمشهد فارانى الله اعيان رسله من لدن آدم الى نبينا عليه و عليهم السلام وخاطبنى منهم هود عم فاخبرنى بسبب جمعيتهم و هو انهم اجتمعوا اشفعاء للحلاّج الى نبينا محمد عم و ذلك انه قد اساء الادب بان قال فى حياته الدنيوية ان رسول الله صلعم همته دون منصبه قيل له و لم ذلك قال لان الله تعالى قال «و سوف يعطيك ربك فترضى» فكان من حقّه ان لا يرضى الّا ان يقبل الله شفاعته فى كل كافر ومؤمن لكنه ما قال الّا «شفاعتى لاهل الكبائر من امّتى» فلما صدر منه هذا القول جاءه رسول الله صلّعم فى واقعته و قال له يا حسين بن منصور انت الذى انكرت علىّ فى الشفاعة فقال يا رسول الله قد كان ذلك قال الم تسمع انى قد حكيت عن ربّى عزوجل «اذا احببت عبداً كنت له سمعاً و بصرا ولسانا و يدا» قال بلى يا رسول الله فقال او لم تعلم انى حبيب الله تعا قال بلى يا رسول الله قال فاذا كنت حبيب الله كان هو لسانى القائل فاذاً هو الشافع و المشفوع اليه وانا عدم فى وجوده فاىّ عتاب علىّ يا بن منصور قال يا رسول الله انا تائب من قولى هذا فما كفّارة ذنبى قال قرّب نفسك لله قربانا قال فكيف قال اقتل نفسك بسيف شريعتى فكان من امره ما كان ثم قال هود عم وهو من حيث فارق الدنيا محجوب عن رسول الله صلّعم و الآن هذه الجمعية لاجل الشفاعة له اليه صلّعم و كانت المدّة بين مفارقته الدنيا و بين الجمعية المذكورة اكثر من ثلاث مائة سنة ـ

3 Ibn 'Arabī, *mohāḍarāt*, II, 337 (cfr ms Caire t IV p 332 nº 113) = (P 51) (كامل)

انشدنى طاهر بن الحسين و هو ابو الحسين المقدسى لنفسه

ليس التصوّف ان يلاقيك الفتى ، و عليه من نسج المسيح[1] مرقّع

بطرائق بيض و سود لفّقت ، فكأنّه فيها غراب ابقع

انّ التصوّف ملبس متعارف ، فيه لموحده المهيمن يخشع [2]

V - NAJM RĀZI († 654/1256)

Ascète persan de l'ordre des *kobrawiyah*, auteur d'un manuel de mystique répandu, traduit en turc et même en chinois

1 *mirṣād*, ms Paris Supp Pers 1082, fº 67ᵃ = (P 767)

[فصل وصول بحضرت خداوندی بی اتّصال و انفصال]

عاشق صادق تیر «لا اله» درین آن شاخ میزند و بر آتش «الّا»

(1) var *labsi l majoūsī* (ms Caire, cf revue bagdadienne *Loghat al Arab* 1911, p 184, et 1913 p 41)

(2) Je pensais ajouter ici des extraits du curieux traité que de Guignes (*Mém acad Inscr* XXVI, 791) suivi par Brockelmann (I, 440, 446), attribuait à Ibn 'Arabi qui l'aurait tiré d'un auteur hindou (ms Paris 1699 ff 201ᵃ-214ᵇ) Mais c'est là une attribution insoutenable, dûe à l'impudence d'un copiste Le prologue d'ailleurs nous raconte que c'est Rokn al Dîn Moḥammad Samarqandî, cadi de Lakhnawtî (= Gaur), capitale du Bengale (sous le sultan 'Alâ al Dîn Mardân, 605 1208 à 608 1211) qui l'aurait traduit en persan, puis en arabe, avec l'aide d'Anbahou Nâth, il appelle l'auteur hindou Baharjar Brahman Yogi, surnommé en persan « Mortâḍi 'alam », originaire de Kamar, et intitule l'ouvrage *Amrit Kand* (*amrita kunda*, ou «vasque de la vie») Il ajoute que la traduction arabe « en a été conservée telle quelle *jusqu'à nos jours* », ce qui exclut [conjointement avec l'examen critique du style et des idées] l'attribution à un contemporain comme Ibn 'Arabi

L'opuscule intitulé en arabe *mir'at al ma'ānī li idrak al 'ālam al insanī* ou *ṭibb al insān min nafsihi* traite en 10 chapitres des sens, des facultés, de l'influence des planètes, Abraham et Moïse y sont identifiés à Brahma et Vishnou, cet ouvrage a peut-être été réellement rédigé après des entretiens avec un yogi, M Yusuf Husain va l'éditer (cfr mss Gotha et Leyde)

الله» می اندارد آں آتش هر قصیه «ادکرکم» درو می ویرد وحمد ں که
آں وحود آتشی بوی می دهد تا حملکی شحره٭ بسی ن شحهای نشری
و پهای ملکوتی روحانی بحورد[1] اں آتش دهد و آتش در حملکی حزی
وحود آں شحره روشن کند تا وحود شحره حمله آتش کردد تا اکنوں
اکر شحره بود اکنوں همه آتش است وصال حقیقی ایجا دست دهد
حنانکه این صعیف میکوید (شعر)

ار عشق مهی که بر لب آمد حانم
کفتم نکنی بوصل حود درمانم
کفتا که اکر وصال ما میبالید
در همه هیچ ممان تا همه من مانم

چوں شحره٭ احصر شیطانی فدای آتش حقیقی کشت که «الدی حعل
لکم من الشحره الاحصر نارا» انکه آتش بر رباں شحره ندا میکند که ی
حبراں من آتشم نه شحره «نودی من شاطیء الواد الایمن ی البقعه
المبارکة من الشحره اں یا موسی انی انا الله» مسکین حسین منصور را
چوں آتش همکی شحره فروکرفت شحره هنور تمام نا سوحته شعلهای
«انا الحق» ارو بر امد اعیار بر حوالی بودند ار شعله٭ «انا الحق»
بحواستند سواحت لطف ربوبیت ایشارا دستکیری کرد کفت حاصیت این
آتش آست که هرکه در اں باشد و هرکه بر حوالی آں باشد هر دو
مبارك بود که «اں نورك من ی النار و من حولها» ای حسین منصور

(1) Lu par erreur بحوردان (P 767)

این آتش بر تو مبارکست اما آنهارا که بر حوالی اند بخواهد سوخت
باید که بدیشان هم مبارك باشد (مصرع)

بر دوست مبارکیم و بر دشمن هم

اخر برین آتش کم از عود نتوان بود که چون آتش در اجزای وجود
او تصرّف کند

بر عشق تو سوزم ، گر سوختن منت سازد

گفتی که بیا زجان خود برخوردار ، عاشق چه کند که جان ندارد

حسین منصور بیر صوفیانه قدم استغفار بیستاد ووجود بشری بخرقه در
میان نهاد گفت «الهی افنیت ناسوتیتی فی لاهوتیتك فبحق ناسوتیتی علی
لاهوتیتك [اسئلك] ان ترحم علی من سعی بقتلی» ما بکلی شجرهٔ انسان را
چون عود فدای آتش اید بطیب رحمت معطّر گردان تا بر ایشان
هم مبارك آید ای حسین اگرچه آتش عشق ما در شجره انسانی تو افتاده
بود و شعلهای «انا الحقّ» ازو بر میخواست اما چو تمام بسوخته بود
آن شعلها از دود انانیت خالی بود چون جملگی شجرهٔ وجود فدای
این آتش کردی و صورت قالب که دود انانیت ازو بر خواست دربباختی
و بآتش ابتلای ما بسوخته خاکستر قالب ترا بفرماییم تا تراب دجله
اندازند و نقاب حجاب ازجمال کمال تو برداریم تا بر روی آب آتش
وجود تو بی دود در جلوهٔ گری «الله الله» آید و عنایت بی علّت
ما معلوم خاصّ و عامّ گردد که «ان الله لا یظلم مثقال ذرة و ان یك
حسنة یضاعفها و یؤت من لدنه اجرا عظیما» بروانه صفتان جان بار

عالم عشق کند حدیهء الوهیت درکردن دل یشان در عهد «أست»
افتاده است امرور چندان به پروبال درد طب کرد سردقت حمل
شمع حلال حضرت پروار کندد که بر قصیهء «من تقرب الیّ شبرا
تقربت الیه دراعا» یك شعله ار شعلهای آن شمع «و نحن اقرب الیه
من حبل الورید »

VI. 'IZZ MAQDISÎ († 668/1262)

Canoniste égyptien du rite shâfi'ite, estimé pour son indépendance de caractère, il adhéra à l'ordre des *sohrawardiyah*; son avis favorable à un califat purement « spirituel » fut récemment rappelé par les parlementaires laïcisateurs de Turquie.

I. *Sharh hâl al awliyâ* (ms. Paris 1641, f. 247 sq.) = (P. 433).

حضر الساقى ادرها يا اخى ، من شراب الانس و احليها علىّ
بلغتُ مقصودى — فى رضا معبودى — (طويل)

اباحت دمى اد باح قلبى بحبّها ، و حلّ لها فى حكمها ما استحلّت
وما كنت مما يظهر السرّ انّما ، عروس هواها فى ضميرى تحلّت
سقونى و قالوا لا تغنّى و لو سقوا ، جبال حنين ما سقونى لغنّت

هيهات ما قتلوه ، كلا و لا صلبوه ، لكنهم حين غابوا ، عن وحده شبّهوه احبابه حين غاروا ، عليه قد غيّبوه ، سقوه صرفاً وراموا ، كتمان ما اودعوه فما اطاق ثبوتاً [1] ، لثقل ما حمّلوه ، فتاه سكراً و نادى ، انا الذى اوردوه يا لائمى كيف اخفى ، فى الحبّ ما اظهروه ، ام كيف يكتم قلب بالشوق قد مرقوه

---

[1] Var فما استطاع نهوضا

و قد دكر ان لخصر عمّ عبر على الحلاج و هو مصلوب فقال له الحلاج
هدا جزاء اولياء الله فقال له الخضر نحن كتمنا سلمنا و انت بحت فمُتْ
يا حلاج كيف اصبحت قال اصبحت لو طارت منى شرارة لأحرقت
مالكا و ناره —

VII — IBN SAB'ĪN († 2 shawwāl 669 = 19 mai 1270)

Philosophe andalou, aristotélicien sagace mais d'esprit amer et tourmenté, il construisit une critique psychologique de l'histoire de la philosophie musulmane, et aboutit à une doctrine mystique hylémorphiste, où Dieu serait la « forme » des esprits et de tous les êtres. Il se serait, dit-on, suicidé à la Mekke, par désir de s'unir à Dieu.

1. L'union à Dieu (*bodd al 'ārif*, ms. Berlin Wetzstein II 1524, f. 69b).

دلك كله لا يكون الا فى واحد و هدا الواحد هو واحد لا يضطر
و لا يتبدل و لا يتغير و لا يتقدم و لا يعلم معه اخر و لما صحّ له
دلك و اتّصف به و عُلِم منه و وجب له ان لا واحد الّا هو و لا
يعلم واحد دونه كانت النعوت المذكورة له واجبة و استحقّها و ان
اريد بذلك ان كانت و هى فى رتبة الاثنين و هى شفع و وجود مقيّد
و مخصصة و ان ذاتها بذات و حقّها بحقٍ و وجودها بوجود فهى فى
الارادة والارادة لا تكون هناك ميلا و لا قوّة حادثة و لا انفعالا و لا
صفة عطفة و لا تمنٍّ و لا استحسان او انما هى دائرة و نقطتها ذاتها (1)

(1) Cfr. Ṭawāsīn, IV, 3.

و لا اوّل و لا احر و لا محمول و لا موصوع و كـ.. مريد و هى هو و
هو هى و العلم اعمّ انواع هده الايات الروحية و بدت عديمة معقول
وحودها و احتىر هدا بصاعة التركيب متل حتدرك فى لايات لحسية
كما تقول الفكر «فى» النفس و النفس «فى» العقل الفعل و العقل الفعل
«فى» الكلى و الكلى «فى» الكلمة و الكلمة «فى» دات الحق فاين
النفس و وحودها ادا عُبّرَ عنه و سكرة التحقيق موحودة و لحقق نحر
نشوان الحق و الله و القديم فى مدلولها لها و هده الاية اذا تدكرها
المدرك و هو مستدل و لم تحدقه [1] العلوم و لا ادبته المعارف [2] قال
انا الحقّ سبحانى و لا اله الّا انا لانه رحل الى مىرل لا يدحل فيه
شفع و لا بوحود مقيّد و حصّل شروطه تلك و لم يُصيّع منها شيأ
و استهُ سكرة الوصول ان يفرّق بين المطلق و المقيّد و وحد الخطاب
فاطلق الحواب و حفظَ الشروط فما وسعَهُ الا ان قال انا الحق و ان
كان محققا ثابت القدم وحق لاحَقَ و حق انّ لاحق قال العحر عن
درك الادراك ادراك فانّ الدى يشطح و يقول انا الحق هو امّا فى
فَترَة من الفنا او قرب منه و كانّه احر الرمق و اقرب من الموت او
علة مثل ما يحدث للمريض من الهديان و طيبةُ البقا الدى يحده بعد
الفنا و بالحملة هو فى غير تحقيق الوصول اد هو حَاصر و مخاطب و من
مات لم يتكلم و الموت هناك حياة فالشطّاح غير ميّت فهو غير حىّ
حياة السادة —

(1) Dans le ms. ce mot est inséré plus haut après نشوان — (2) Expr. d'Ibn Tofayl, *hayy*, p. 3.

2. Même sujet (*ajwibah yamaniyah 'an as'ilat saqalliyah*, ms. Oxford f. 316a)

الصعود للاوّل الحق المتعالى حلّ و علا بصناعة التركيب واذا حصل عندنا كيف نصل وكيف يحث و لماذا و لاحل ما دا و ما يحفط جميع دلك و يتممه و يُعطِى الحق فى نفسه وحب علينا ان نطهر الاشياء الواردة هناك و الاتّصاف بها و التميّز بين المستدِلّ و المستدَلّ اليه و هده ادا حصلت طفر بالسعادةِ و لذّة الابد

و فيها يقول بعض سادة الصوفية رضّع وصلنا الى شيٍ ارقّ من السيف فان قلنا هكذا فهى النار و فيها يقول الحكيم ارسطو فى كتابه (316b) فيما بعد الطبيعة من زعم انه يصل الى العلّة الاولى العلّية المتوحدة ويتجوهر بها فقد جاوز المقدار لفهمه فان البرهان له علل و مبادى و الاوّل جلّ و علا ليس له علّة ولا مبدا [و فى نسخة اخرى «من يقول انه يعلم ماهية الاول الحقّ سبحانه فقد جاوز المقدار فى فهمه» الى اخر الكلام] و سقراط يقول فى بعض رسائله لاحد تلامذته عند ما عرفه تلك الدرجة انه بلغها و خاف على قدمه ان تَزِلّ عنها ايّاك ايها الحكيم ان تخلع الكون عن جوهرك الروحانى و جوهرك الجسمانى و اعتقاد الوجود الجائز لهما و ان تلتبس وَهم الازل و الوجود المطلق و ان تغلط غلط اسطابيس الذى حَمله غلطه حتى قال الواجب الوجود ليس العالم فان الحقّ الاوّل المنزّه تعاَلا لا اوّل لوجوده وانت تحت الكليات والكليات متقدمة عليك وفيها يقول افلاطون المفلح «العَجزَ عن ماهية الاوّل الحقّ تعاَلا لنا بالذات فانا بين محمول معلل و موضوع مؤلّف وكذلك امّهاتها

بين القصد الاول والمادّة فيها يقول من لم تحدقه علوم ولا دنته المعارف [1] سبحانى و انا الحقّ و من فى احمة الا الله و هذا كله اعزّك الله تعا بهدايته يحدث من صعوبة المكان و لكونه فى صله من المسائل العويصة فهى فى صناعة النظر عسيرة التحليص حدّا وهى «هل للواحد الذى انه موحود واحد وجوهر الاشياء واحد ام لا» و «هل العدد زائد على طبيعة الموحود» ؟ و لذلك يحتاج الحكيم ان يحكم العلوم النظرية والصنائع العملية احكاما صالحا لئلا يغلط فى الغاية وينتكس.

ولذلك يقول افلاطون اذا نحن جاوزنا الافلاك و حصلنا فى عالم العقل الذى لا تخفى عنه خافية ورجعنا على انفسنا و نظرنا علينا و فيها و طلبنا الوجود الحائر المقيّد بالوجود الواجب المطلق ذهب المعلول بذاته وثبتت العلة [2] بذاتها نعود بالقهقرة الوهمية الى الوجود المقيّد فعلم ما لم نكن نعلم و نعتقد ما لم نكن نعتقد و حينئذ يحقّ لنا الوصول و فيها يقول الحكيم العلّة الاولى اقرب لمعلولها من العلة (317a) الثانية القريبة له و فيها يقول سقراط اذا حقق الوجود سلب عنّا و اذا عقل عنه كان لنا فحن اذا قلنا لنا وعنا و منا وعقلنا لم نحقق ذلك و اذا قلنا [3] لا لنا و لا منّا و لا عنّا حققناه وفيها يقول الفارابى الغلط الذى يعسر علينا فهمه و التحرر منه هو خروجنا عن وجودنا و معرفته هو الاصل فى الوصول و الاسكندر يقول فيها التفويض لله عز و جل احقّ من جميع ما يكتسب و يطلب فالغلط فى غيره يعالج و هذا لا علاج فيه فان

(1) Cfr supra p. 124, n. 1. — (2) Cfr Hallaj, ap. *Essai*, p. 27*, n° 17. — (3) Id. ap. *Essai*, p. 92*, n° 6.

الممكن قد يخرج الى الوجود و الممتنع لا سبيل له الى ذلك و من يغلط فى وجوده فقد تعرّض للمحال و البهتان و فى ذلك ردّ على الحكيم فى العقل الهيولانى و لولا خوف التطويل لبينتُ ذلك و فى ذلك يقول ثامسطيوس لما كانت العلّة الاولى العلّية وحدتها ذاتيه وكان غيرها لا وجود له الّا ما يسرى له منها فان الشىء لا يطلق الّا عليها و الوجود لا يطلق الّا عليها و الحقّ لا يطلق الّا عليها وَ ذاتها المقدسة الجميلة موصوفة بذلك فى الازل الاقدم و هى متقدمة على جميع الموجودات بالذات فاذا استحققت جميع ما ذكرنا فى ازلها فلا وجود لغيرها و لا ذات ولا شىء ولا حقيقة الّا منها و الوجود المستعار ليس بوجود وكذلك سائر ما ذكر فلا وجود الا هى فهى الوجود والحقّ و الشى و الذات فنقول العدم لا ذات له و الذات واحدة كما تقدم فلا وجود الّا تلك الذات و فيها يقول الغزالى رحمَ لا اله الا الله توحيد العوامّ و «لا هو الا هو» توحيد الخواصّ [1] و فى ذلك يقول الحلاج رضَع انا الحقّ بمعنى لا انّية الا واحدة فاذا وقع الاتّصاف و نطق بها وقع فى ذلك معنىً متشابه عند العامّة و قُتل القائل له و الذى حمله على ذلك محض الافراد والاخلاص حتّى ان بعض الصوفيه رضَع (318a) انشد و له فى ذلك (وافر)

بذكر الله تنفتح القلوب و تتضح المعارف و الغيوب
و ترك الذكر افضل كل شىء فانّ الحق ليس له مَغيب

[1] Ghazālī, *mishkāt* p. 23

و هده هى الدقيقة عند القوم تارةً و هى الحقيقة [عندهم تارة] اخرى والدى تكلم بها على حقيقتها من حيث هى يقطع راسه فى عالم الشهادة و يُقتل فيه فى عالم الكون و فيها يقول الصدّيق رضه العجز عن درك الادراك ادراك و فيها يقول بعض الصوفيه رضه لتلامذته عليكم بترك الحول والقوّة فى اعتقادكم وجملتكم و العجز فى كل شى ، و إن ردتم فعليكم باعتقاد الموت لكل شى محدث دايما و ان ردتم فعليكم باعتقاد العدم لكل موجود سوى الله سبحانه و فيها يقول بعضهم لتلميده عند ما ساله عن حقيقة لا اله الا الله قال «قل لا اله الا الله» و لا تكن انت هناك و قال الاخر لما ساله عن مفهوم ظاهره و ما يعطيه مدلولها عند العرب «قل لا اله الا الله وكنت انت هناك» يعنى فى النفى مع الشرك وهدا يحقق بالمشافهة وان العبارة تضيق بالكتب و الاشارة ابلغ فى تحصيلها

3 Portraits d'Ibn Roshd, Fārābī, Ibn Sīnā et Ghazālī (ap *bodd al 'ārif*, ms Berlin, f 38b) = (trad ap *Memorial Henri Basset*, 1927)

و غالط [ثامسطيوس] حتّى ان ابن رشد قال انه بقا على مذهبه مدّة من الزمان و لطف الله به و اهتدى بكلام الحكيم و زال عن دلك و هدا الرجل (ابن رشد) مفتون بارسطو و معظّم له و يكاد ان يقلده فى الحس و المعقولات الاولى و لو سمع الحكيم يقول ان القايم قاعد فى زمان واحد لقاله هو به و اعتقده و اكثر تواليفه من كلام ارسطو اما يلخّصها و امّا يمشى معها فى نفسه قصير الباع قليل المعرفة بليد التصوّر غير مدرك غير انه انسان جيد قليل الفضول و منصف و عالم بعجزه و لا

يعوّل عليه فى اجتهاده فانه مقلّد لارسطو * وامّا الفارابى اضطرب و خلّط
وتناقض و تشكك فى العقل الهيولانى و زعم ان ذلك تمويه ومخرقة ثم
شك فى النفس الناطقة هل عمرتها الرطوبة او حدثت بعد و تنوّع
اعتقاده فى بقاء النفوس بحسب ما ذكر فى كتاب الاخلاق وكتاب الملّة
الفاضلة و السياسة المدنية [1] و اكثر تواليفه فى المنطق و عدّة كتبه نحو ٧٥
كتابا و فيها من الالهيات ٩ و هذا الرجل افهم فلاسفة الاسلام واذكرهم
للعلوم القديمة و هو الفيلسوف فيها لا غير و مات و هو مدرك ومحقق
وزال عن جميع ما ذكرته و ظهر عليه الحقّ بالقول و العمل و لولا
خوف التطويل لذكرت ذلك مفصلا * اما ابن سينا فمموه مسفسط
كثير الطنطنة قليل الفائدة و ما له من التواليف لا يصلح لشي ويزعم انه
ادرك الفلسفة المشرقية و لو ادركها لتضوّع ريحها عليه و هو فى العين
الحميّة و اكثر كتبه مولفه و مستنبطه من كتب افلاطون و الذى فيها من
عنده فشى لا يصلح و كلامه لا يعوّل عليه و الشفاء اجلّ كتبه وهو
كثير التخبّط و مخالف للحكيم و ان كان خلافه له مما يشكر له فانّه بين
ما كتمه الحكيم و احسن ما له فى الالهيات التنبيهات و الاشارات و ما
رمزه فى حى بن يقظان و على ان جميع ما ذكره فيها هو من مفهوم
النواميس لافلاطون و كلام الصوفية و ركب شبه ذلك للتمدّن [2]
و البحث الفلسفى و هما مما لايعوّل عليه و لا يسمع منه * واما
الغزالى فلسان دون بيان و صوت دون كلام بخليط تجمع الاضداد

(1) Cfr Ibn Ṭofayl, *ḥayy*, pp. 6-7 — (2) Première apparition de ce terme

و حيرة تقطع الاكباد مرّة صوفى واخرى فيلسوف و ثالثه اشعرى و رابعة فقيه و خامسة محيّرٌ (1) و ادراكه بالعلوم القديمة ضعف من حيط العنكبوت فى التصوف كذلك لانه دخل الطريق بالاضطرار الذى دعاه لذلك من عدم الادراك وراى فى النفس من الصور المجرّدة التى تظهر المتخلّق فى العزلة و ظنه ان ذلك حقّ و انه حقيقة الوصول و ذلك انّما هو فى النفس من حيث هى نفس فما الحقّ بعد ذلك و ما العلم و الظاهر من هذا الرجل ان صوّر النفس و العقل المستفاد كانت غايته و ينبغى ان يعذر و يشكر لكونه من علماء الاسلام على اعتقاد الجمهور و لكونه عظّم التصوّف مال بالجملة اليه و مات عليه بحسب ما اعطاه كلامه وفهم من اغراضه و هو يعتقد فى العقل ما يعتقده الفيثاغوريون فانهم يطلقون العقل على الذى يطلقون النفس و لا يحثون عنه بحث غيرهم و هذا يُفهم من كلامه فى المعارج العقليه وفى شرح عجائب القلب عند ما قال جميع ذلك لطيفة يعنى العقل و الروح و النفس و كذلك فى تقسيمه الارواح فى مشكاة الانوار و ما اشار اليه فى كيمياء السعادة و غير ذلك من كتبه و كتابه على اكثر ما يظهر فى اكثر كلامه هو رسائل اخوان الصفا فانّه فى الفلسفة ضعيف مثل اصله و ان كانت الحكماء قبل يطلقون النفس على ما يطلقون العقل و انّ الجواهر الروحانية لا تتنوع و لا تختلف فهم لا يصيّغون الرتب العقلية و العقول المادّية و الكلام عليها و الذى اراده الغزالى لا يصح فانه اراد بفهم اطلاق العقل و النفس من التصّوف بصناعة القدماء و اصطلاحهم فلا هو خلّص التصوّف و لا

هو قيل فيه و هو مع ذلك كلّه موقوف و قادح بالذى ظهر له عند ما
جرّد نفسه فانفرد [1] ، و ذلك شيء يصله المحرور و يظفر به بأيسر تناول
المغرور و الحقّ عزيز اعتزّ عليه و على من ذكر قبل ـ

4 Critique de la these ash'arite sur la materialite de l'ame (ap *bodd al 'arif,* ms Berlin, f° 41a)

(الروح) منهم من قال حرام على المؤمن ان يتكلم فيه (مالك و
الشافعى) اما الامام ابو حنيفة فيعتقد فيه انه لطيف رفيع لا كالبدن
غير انه عسير التحصيل بالتصوّر و الولايةُ هى فهمه بالذات ان كان الفقيه
يقول عن الروح انه جسم فقاله لكونه لم ير الا المحسوسات الجسمانية
و لا علم غيرها و وقّف مع العادة و الاخبار و امام الاشعرية خرج عن
هذا و شكّ فيه و عرّض انه لا يقول بالذى عُلِمَ من السفيه فيه
و الباقلانى قال بالجوهر المفارق و رمى مذهب الاشعرية بالتموية و المخارق
و رمزه و لم يصرّح به و كتمه فى سرّه و فى قلبه و امّا صاحب « الارشاد »
منهم امام الحرمين [2] اذا ذكر ابو جهل و « هامان » [صوابه « فرعون »
لانه قال يا هامان ابن لى صرحا طنّ الصعود الى الله عزّ و جلّ على

[1] cfr f 90a de ce même ms

[2] Voici le passage visé ici de l'*Irshad* de Jowaynī (communiqué par J D Luciani)

فصل فان قيل ثبتوا الروح ومعناه فقد ظهر الاختلاف فيه قلنا الاظهر عندنا ان
الروح اجسام لطيفة مشابكة للاجسام اجرى الله تعالى العادة باستمرار حياة
الاجسام ما استمرت مشابكتها لها فاذا فارقتها تعقب الموت الحياة فى استمرار
العادة ثم الروح من المومن يعرج به ويرفع فى حواصل طيور خضر الى
الجنة ويهبط به الى سجين من الكفرة كما وردت به الآثار والحياة عرض تحيي
به الجواهر والروح يحيي بالحياة ايضا ان قامت به الحياة فهذا قولنا فى الروح

سُلّم حتّى ممن قال ان الروح جسما يكون ترقّيه جسمانيا و ليس الامر
كذلك فلهذا شنع على من جسم الروح بهذه الكناية] هو الثالث لمرحلين
صمّم على مذهبه و لم يتب للحقّ ولا اشار اليه و لا عوّل و لا بالجملة
عليه و هو اغتبط بالسجف الذى جعله بين عينيه و بين يديه و ابن
فورك هو من رجال «الرسالة» [= القشيرية] و هو يعتقد ما تعتقده
الصوفية و ان كان من زعماء الاشعرية و من عظمائهم رجع الى الحقّ و
اعتقد فى مذهبه انه حجّة للمخالف قاطعة له عن مراده وضرورة و داحضة
عند المحقّق فى سرّه و فى سفره للحقيقة و فى حضره و الغزالى قال
بالجواهر الروحانية فى جميع كتبه و صرّح بها و مال بجملته اليها ولاحت
عليه انوارها و خلّص الكلام على ماهيتها على ما زعم و من اجلها وضع
تواليفه و هى الدقيقة تارة و هى الحقيقة اخرى و اضاف لذلك من كلام
الصوفية و مذاهبهم بقدر ما فهم عنه و سلم له فى سلامة مذهبه و اعتقاده
و حسن به الظّن عند الجملة و برهن على الجوهر المفارق بينه فى «المنفخ
و التسوية» و فى «الاحياء» و «المضنون به على اهله» و بحث عنه
و لم يقصّر و ان كان فى ذلك مقصّراً ، و بالجملة الاشعرية يعتقدون
فى (42a) الارواح انها جسوم لطيفة و فى العقول انها صفات للعقلاء
و انكروا الجواهر الروحانية و اقاموا الدليل على ان ذلك باطل و محال
ان لا موجود الّا الجوهر الجسمانى و الاعراض الخاصّة و اذا ذكر
لهم الروحانى و ما عليه من الشرف و الرفعة و النزاهة كفّروا القايل
لذلك و قالوا له هذا هواه و فى هذا من النقص ما فيه ان اعتقدوا فى

لحق انه عمرته نفس ون البرهان على وحود الحوهر المفارق للمادّة طاهر و حلى و هم يجعلونه الحقّ فقد قالوا ان النفس هو الحقّ و هدا يلزمهم د تدثر و تألم وقد شعر الغزالى بهدا وفرق بين الروح و الاله و النفخ و التسوية

5 Hypothèses philosophiques sur les modalités de la béatitude (ap *bodl*, f 37b)

العقل الفعال بين القدماء فيه خلاف كثير ان الانسان بعد الموت لا يتعدّى رتبة العقل الفعّال و منهم من قال غايته ان يلحق بالنفس الكلية و منهم من قال يلحق بالعقل الكلّى و منهم من قال يلحق بالفصل وظنّه انه غير العقل الكلى و منهم من قال يلحق بالكلمة و منهم من قال يجاوز دلك كله و يلحق بسببه الاوّل و هدا قد جاوز بهمه المقدار و منهم من قال لا يكون دلك و انّما يلحق بالكلّى بالتّجاوْهَر و بالاوّل الحقّ بالعلم خاصّةً و منهم من قال يلحق بمعقول التصريف و منهم من قال يلحق بالانّية المطلقة لكونها ادا عُلمَت لم يُعلم معها غيرها ولا شىء خارج عنها و انّما ادا عُلمَت عُلِمَ الوجود و لا وجود واجب الّا هى

(f 118b) السعادة الانسانية ان ينتهى الانسان بعد الموت الى رتبة العقل الفعّال بالجوهر و بالعلم الى العقل الكلى و بالمقصود الى السبب الاوّل[1]

[1] Échelle descendante des émanations divines selon *bodl*, 120a *Haqq* (= *khayr mahd* = *ma'qoûl al kalimah* = *sabab awwal*) *kalimah* (= *qasd al Haqq*), *'aql kollî* (= *fasl qarib, yattaṣil bifâ'ilihi anniyat al kalimah wal tajawhor biha*) [= *'aql fa 'al*], *nafs kolliyah hayoûla oûla, mâddah wa soûrah* les quatre *ommahât* (cf 68b)

6. *Zajal* (ap. ʿAbd al Karīm Jīlī, *sifr qharīb*) (رمل)

قُل لمن طاف بكاسات الهوى ، و مل [عن] شربها لمّا ثمل

ما مقامات المحبّين ســـــواءٌ ، لا ولا العلم جميعاً و العمل

ليس من قوّه بالوصل لـه ، مثل من سيّر به حتّى وصل

لا و لا الواصل عندى كالّذى ، قرع الباب و للدار دخل

لا و لا الداخل عندى كالّذى ، سارروه و هو للسرّ محلّ

لا و لا من ساررو‌ه كالّذى ، صار إيّاهم فدع عنك العلل

محوه عنه فيهم فإمحـــــا ، ثم لمّا اثبتوه لم يزل

ذاك شيء علق القلب بـــــه ، او تحلّى ذاك للحلو قتل

VIII. — SHOSHTARĪ (✝ 15 safar 668/16 octobre 1269)

Poète d'une spontanéité verlainienne, né près de Guadix, il vécut au Maroc où il s'affilia aux *Madaniyah*, puis passa en Orient et s'y fit le disciple d'Ibn Sabʿīn. Il a laissé, à côté de qasidas classiques, et d'une *risālah baghdādiyah* (sur la khirqah ms. Escorial 763, ff. 75^{a}–78^{b}), un *dīwān* de courts poèmes en dialecte vulgaire (dont la classification critique reste à établir): poèmes d'une notation poignante et d'une métrique toute moderne, sur lesquels, de suite, des mélodies furent innovées.

1. *Mowashshah* (*dīwān* ms. Damas, coll. Seferjelani, n. p.; trad. ap. «Commerce», Paris, VI, 1925, p. 157-158).

شيخٌ من ارض مكناسْ وَسْط ، الاسواقْ يغنّى ،

اش علينا من الناس ، واش على الناس منّى؟

*

اش عليك يا صاحب من ، جميع الخلائق
الذى هو مولاه ، هو خالق و رازق
لا تقل يا ابن كلمه ، الّا ان كنت صادق
خذ كلامى فى قرطاس ، و اكتبه حرر عنى
اش علينا من الناس ، واش على الناس منّى ؟

*

ثم قولاً مبين ، لا يحتاج عبارة
اش على حدّ من حدّ ، افهموا دا الاشاره
وانظروا كبر سنّى ، و العصا و الغراره
هكذا عشتُ فى فاس ، و كذاك انا هونى
اش علينا من الناس ، و اش على الناس منّى ؟

*

و ما احسن كلامه ، اذ يخطر فى الاسواق ،
ترى ناس الحوانت ، تلفت لو بالاعناق
غراره فى عنقو ، و عكاكيز و اقراق [1]
شيخ مشى على اساس ، كما انشا الله منى
اش عليا من الناس ، واش على الناس منّى ؟

*

[1] Mot andalou. G. S. Colin prépare une étude sur ces textes.

لو يُرا دا الشُوَيّحْ ، ما ارقّوا عمى
التفت لى و قال ، اش رك تتعمّا
اما بصت رسيل ، يرحمون من رحما
و اقاموا بين احساس ، و نقول دعى دعى
اش عليّا من الناس ، واش على الناس منى ؟

*

(4 autres couplets, le 4e se terminant par le distique initial)

2. *Mouashshah* (id.)

اى قلبكْ اى قلبكْ ، قل لى و عيبكْ ، و اى تحولْ
اش تطلب ترانى معك ، ما نزول (refrain)

(6 couplets avec ce refrain)

3. *Mouashshah* (id.)

اَسمع كلاما مُلتقَطْ ، افهمى قط ، افهمْى وط
اش قالْ لى واحد عَلّهْ
دا المعنى افهم شَرحَه
اش اسم حِبّك قلت هُو
اسم الحبيب ما يختلط ، افهمى قط ، افهمى قط
محبوبى قد عَمّ الوجود
وقد ظهَر فى بيض و سود
و فى نصارى مع يهود

و فى الحروف و فى النقط ، افهمى قط ، افهمى قط

(12 couplets avec ce refrain) (1)

4 *Sur le nom divin* (id., comment. par Ibn 'Ajîbah ms. pers.)

الف قبل لامين ، و هاء قرّة العين ،

*

الف لاهوت[2] الاسم ، ولامين بلا جسم ، و هاء اية الرسم ،

تهجّى سرّ حرفين ، تجد اسماً بلا اين

*

حروف كلها تتلى ، ترى القلب بها يحلى ، و يسلى بعدما يبلى

ويدرج بين كفين ، برمزين رقيقين

*

غرامى بالهوى قد باح ، و بحرى بعد ليلى لاح ، و صرت للوجود مصباح

و شمسى بين قمرين ، و لا ادرى انا اينى

*

فمعى حتّى الأتقى ، فان اوى به اتقى[3] ، و اوى فى الفنا حقّاً

فوحد بين فقدين[4] ، حياة فى فنائين

*

(1) Les mêmes vulgarismes se retrouvent dans les courts poemes de Sidi Majdhoub († 1085/1674) étudiés par de Castries. Ex.

ادفنى سترك و دكوا ، فى الارض سبعين قاما

و خلّ الخلائق يشكوا ، الى يوم القياما

(cité ap. Ibn 'Ajîbah, *fotoûhât*, I, 46 = trad. E. p. 7)

(2) var. اول — (3) var. عشقا — (4) var. بوجود دون فقدين

مُنَاتى من به همتُ ، وقوت الروح ان مت ، وحوف البين نشدت
مَتَى يا قرّة العين ، نحد وصلا بلا بين (1)

5. Qasîdah sur le couvent chrétien (*dîwân*, id.) = (P. 799)

تنبّهْ قد بدت شمس العُقار ، و قد علب الشعع على النهار
سلافا قد صفت قدْمًا وراقت ، أَدِرها بالصغار و الكبار
فما عُصرت و ما جعلت بدنّ ، وما سُبكت زجاجتها بنار
شرباها بدَير ليس فيه ، سوى الحلّاج فى خلع العذار
قديم عهدنا بالسكر عِرًا ، و ما سكر الفتى منها بعار
نشا فى القوم شمّاس لطيف ، يَجُرُّ الذيل فى ثوب الوقار
فافناهم به عنهم فتاهوا ، فلم يرويهم شرب البحار
تراهم شاخصين بغير كتب ، و قد سلبوا بغير الاختيار
و عند دخولهم فى الدير القوا ، عصاهم اذ ألمّوا بالحوار
كما القى الكليم بها عصاه ، و ولّى بالمخافة للفرار
و حلوا رأس مالهم طريحا ، هناك و اقبلوا بالافتقار
إضاعة مالهم وجبت عليهم ، كما وجب السوال بالاضطرار
لسان الششترى منهم ولوع ، و عنهم حالهُ مُرّ اصطبار

6. qasîdah I du « mashrab ʿîsawî » (comm. Nâbolosî, *radd ʿala'l moftarî*, ms. Caire, II, 128) (طويل)

تأدّب بباب الدير و اخلع النعلا ، و سلّم على الرهبان و احطط بهم رحلا
(29 vers)

(1) var. اى وصالا بلا بين (2) metre *wâfir*.

7 qaṣīdah II (1er vers) (طويل)

ايا سعدُ قل لقس من داخل الدير

أ ذلك سراس ام الكاس بالخمر

8 qaṣīdah III, sur Leilā v. 1-8, 11-15 (رمل)

عير ليلى لم يرى فى الحىّ حىّ ، سل ما ارتت عنها كل شى

كل شىء سرّها فيه سرّاً ، فلذا يثنى عليها كل شىء

هى كالشمس عليك نورها ، فمتى ما ان ترى منه عاد فى

هى كالمرآة تبدو صوراً ، قابلتها و بها ما حلّ شىء

هى مثل العين لا لون لها ، و بها الاكوان تبدى كل رىّ

حورها عدل فامّا عدلها ، فهى فصل واسترد منه آحى

فلنا من وصلها جمع ومن ، بعدها فرق هما حالّ الىّ

فحكم الجمع لا فرق لها ، بحكم الفرق تلبيس علىّ

لبسها ما اظهرت من لبسها ، فلها فى كل موجود يرى

اسفرّت يوما لقيس فانثنى ، قائلا ياقوم لم احب سوى

انا ليلى وهى قيس فاصحوا ، كيف منّى كان مطلوبى الىّ

9 qaṣīdah IV (70 vers) (Lisān al Dīn ibn al Khaṭīb, *ihāṭah*, ms Paris, 3347, f 208b sqq) (طويل)

ارى طالبا منّا الزيادة لا الحسنى ، بفكر رمى سهماً فعدّا به عدنا

Les vers 41-67 donnent, avec quelques inversions chronologiques, l'*isnād* de la *ṭarīqah sab'iniyah* Hermès, Socrate, Platon, Aristote, Alexandre le Grand, Ḥallāj, Shiblī, Nafzī,

Habîshî, Qadîb al Bân, Shoûdhî (1), Sohrawardî, Ibn al Fârid, Ibn Qasyî, Ibn Masarrah, Ibn Sirî, Ghazâlî (Toûsî), Ibn Tofayl, Ibn Roshd, Aboû Madyan (Sho'ayb), Ibn 'Arabî (Tâyî), Harrânî, 'Adî (Omawî) et Ibn Sab'în (Ghâfiqî).

IX. — JALÂL ROUMÎ († 672/1273)

Illustre poète persan, fondateur des « derviches tourneurs » à Konia. La méditation de son *mathnawî* a orienté son ordre vers une contemplation esthétique de l'univers, assez peu efficace pour la réforme des mœurs (anecdotes d'Eflâkî).

1. Roûmî ap. Eflâkî, *kâshif al asrâr*, ms. Paris BN, a. f. persan 114, f. 83b (= P. 383).

روایت کردند که روزی حضرت مولانا در بسط معارف ونشر اسرار لطائف کرم شده بود و در مناقب منصور حلاج رحمه چیزها می فرمود آخر الکلام می فرماید که سبب صلب منصور آن بود که روزی گفت اگر محمدرا در یافتمی غرامت کرفتمی ما جرا این بود که چون در شب معراج بحضرت عزّت رسید تنها مؤمنان امّت را خواست چراهمه را در خواست نکرد ، چرا نگفت که همه را بی بخش ، همین مؤمنان را خواست ، فی الحال حضرت مصطفی صلوات الله علیه متمثّل و متجسّد کشته از در درامد که اینك آمدم چگونه غرامتم می کیری بگیر ، فرمود که ما بفرمان حق می خواهیم ، آنچ میخواهیم و دل ما فرمان خانهٔ اوست ، که از غیر ارادت و فرمان او پاك و معصوم شده است ، اکر فرمودی که همه را بخواه همه را بخواستی ، امّا همه را

(1) C'est le maître d'Ibn Sab'în, Abou 'AA. Hallawî, cadi de Séville (Ibn Maryam, *bostan*, 68-70; comm. G. S. Colin).

بفرمود ، مؤمنان را فرمود ، منصور دستار فروکرفت ، که یعنی بفرامت
می ایستم ، کفت الّا سر بدستار راضی نشوم ، تا روز دوم ان قضیّة
وقع شد ، و آن بهانه شد ، و او بر سر دار می کفت ، که من
میدانم که این از کجاست ، و این خواست کیست ، از خواست او رو
بکردانم ، همچنان سررا باخت ، و روی اران سِرّ عالَم بکردانید ،
وهر کز عاشقان صادق ، از امر بزرکان دین ، و عارفان سرّ یقین ، روی
بکرداند ، العارف معدن علم الله ، مَرجع ارواح الطالبین ، نفسه ،
صحف اسرار ربّ العالمین ، بروحه ، العارف و إن کان بدویاً وحشیاً
فهو معدن العقل و الادب —

2 Roûmî, *dîwân shams al haqâïq* (= P 422)

هر لحظه بشکلی بت عیّار بر آمد ، دل برد و نهان شد
هر دم بلباس دکر ان یار بر آمد ، که هرپیرو جوان شد
کاهی بتك طینت صَلصَال فرورفت ، غوّاص معانی
کاهی زتك که کل فخّار برآمد زان پس بجهان شد
که نوح شد وکرد جهانی بدعا غرق ، خود رفت بکشتی
که کشت خلیل و بدل نار بر آمد ، آتش کل از آن شد
یوسف شد از مصر فرستاد قمیصی ، روشنکر عالم
از دیده یعقوب چو انوار بر آمد ، تا دیده عیان شد
حقّا که هم او بود که اندر ید بیضا ، میکرد شبانی
در چوب شد و بر صفت مار بر آمد ، زان فخر کیان شد

میکشت دمی چند برین روی زمین او ، از بهر تفرّج
عیسی شد برگشد دوّار برآمد ، تسبیح کنان شد
بالجمله هم او بود که می آمد و میرفت ، هر قرن که دیدی
تا عاقبت آنشکل عرب وار بر آمد ، دارای جهان شد
منسوخ چه باشد چه تناسخ که حقیقت ، آن دلبر زیبا
شمشیر شدُ درکف کرار بر آمد ، قتال زمان شد
نی نی که هم او بود که میگفت انا الحقّ ، در صورت تو الحقّ
منصور نبود آنکه بران دار برآمد ، نادان بگمان شد
رومی سخن کفر نگفته است و نگوید ، منکر مَشَوِیدش
کافر بُوَد آنکس که بانکار بر آمد ، از دوزخیان شد

X. — SHABISTARI († 720/1320)

Né près de Tabrîz, il a résumé le soufisme d'après Jalāl Roūmī et Ibn 'Arabī, dans le *mir'āt al mohaqqiqīn* (ms Bankipore) et surtout dans ce court poème, souvent cité en Occident depuis Tholuck, Hammer et Whinfield.

1. (*golshan-i-râz*, quest. VII) = (P. 424)

چو کردی خویشتن را پنبه کاری ، تو هم حلاج وار این دم برآری
درآ در وادیء ایمن که ناگاه ، درختی گویدت انی انا الله
(روا هست انی انا الله از درختی ، چرا نبود روا از نیک بختی)
مرا آنکس را که اندر دل شکی نیست ، یقین داند که هستی جز یکی نیست

نابیت بود حق را سزاوار ، که بو عیست و عائب و هم پیدار
حاب حصرت حق را دوئی بیست ، در آں حصرت من و ما وتوئی بیست
من و ما و تو و او هست یك چیر ،که در وحدت ناشد هیچ تمیز
هر انکو خالی ار چون وچرا شد ، انا الحق اندر و صوت و صدا شد

XI — ALĀ AL DAWLAH SIMNĀNI († 736/1336)

Bagdadien : c'est le premier écrivain mystique où s'esquisse le type de chef de congrégation moderne ; attentif à classer les « lumières colorées » entrevues durant l'extase, à expérimenter diverses formules de *dhikr* (sans oublier leurs *isnād*). Ses « quarante *majlis* » font état de traditions populaires curieuses.

1. Commentaire de la sourate CXII (*ta'wīlāt*, ms Caire I, 134, t V).

و اللطيفة الانانيّة (1) المستحقّة للرائية تقول « سبحان الله الواحد الاحد الفرد الوتر الصمد ، الذى لم يلد و لم يولد ، و لم يكن له كفواً احد ، سبحانه ما اعظم شانه » — و اذا كانت فى اللطيفة نقية من القوّة الحميدة ، اللطيفة القالبية او النفسية يقول «سبحانى ما اعظم شانى» و «انا الحقّ» فاذا افاق من علة حالتها تقول (مخروء الرمل)

(1) Théorie des sept *laṭīfah* ou « enveloppes colorées de l'âme » (cfr Fleischer, *ZDMG*, XVI, 235) : *qālibīyah* (corporelle : couleur fumée grise), *nafsīyah* (âme charnelle : bleue), *qalbīyah* (cœur : carminée), *sirrīyah* (conscience : blanche), *rouḥīyah* (esprit : jaune), *khafīyah* (mystère : noire), *Ḥaqqīyah* (Réel : verte).

اقتلونی یا ثقاتی ، ان فی قتلی حیاتی
وحیاتی فی مماتی ، و مماتی فی حیاتی[1]

وهذه مسألة عظیمة مشكلة، ینبغی للسالك ان یكون فی تربیة همّة شیخ[2] ولیّة و تقلید نبیه صلعم لیخلصه من هذه الورطة فی علم حقیقته و یصله الی لطیفة الخفیّة عند تجلّی لطیفة الحقیة علی للطیفة الانانیة — و النصاری لاجل هذا اثبتوا الابوّة و الامومة و البنوة و قالوا ثالث ثلاثة وتحرّیوا فی مذهب الاتّحاد احراناً كثیرة —

2. Visite à la tombe de Hallāj (Kāshifī, *mawāhib*, ms. Paris, Supp. pers. 54, p. 1001; collat. avec les *malfoūzāt* de Simnānī = « *tchihil majlis* » recueillis en 724/1324 par son disciple Iqbāl Sīstānī, ms. Oxf. Bodl. 1446, f. 59a-b)

شیخ علاء الدولة فرموده كه وقتی كه مرا حال كرم بود بطریق عبرت زیارة حسین منصور حلاج رفتم چون مراقبه كردم روح اورا در مقام عالی یافتم در علّیین ، مناجاة كردم كه خداوندا این چه حالست كه فرعون « انا ربّكم الاعلی » كفت و حسین « انا الحقّ » هر دو (یك) دعوی خدای كردند روح حسین در علّیین (است) و روح فرعون در سجّین چه حكمت است ، در سرّ من ندا كردند كه فرعون بخود بینی در افتاد و همه خودرا دید و مارا گم كرد ، وحسین همه مارا دید و خودرا گم كرد [سكر كه چه فرق باشد و با این همه آن نوع سخنان از اعتقاد باید كرد و در مشایخ بآن نوع سخنها بی اعتقاد نیز باید شد

(1) Vers d'al Hallāj, déjà cités ap. Sohrawardī Halabī, *loghati moūran*.
(2) Cfr. Sanoūsī, ici, infra.

که مرا از حال حسین منصور معلوم شد که او از دنیا با توبه رفته]

گفت فرعونی انا الحقّ گشت پست ، گفت منصوری انا الحق ورست ،

این انارا رحمه الله ای محبّ ، و آن انارا لعنه الله در عقب ،

زانك آن سنك سیه بُد این عقیق ، آن عدوّ نور بود و این عشیق (1)

3 Même visite (Qārī, *sharh al shifā*, impr Caire 1285, p 746) = (P 357)

و قد زار قبره (ای الحلاج) بعض اهل الکشف فرأی نورا ساطعا من

قبره الی السماء فقال یا ربّ ما الفرق بین قوله [انا الحقّ] و بین قول

فرعون «انا ربّکم الاعلی» فأُلهِمَ «ان فرعون رأی نفسه و غاب عنّا ، و

هذا رآنا و غاب عن نفسه» (2)

XII — MAKHDOUM JAHANIYĀN († 785/1384)

Surnom porte par Jalāl Ḥosayn Bokhārī, fondateur d'ordre, son enseignement, durant un court séjour a Dehli, fut recueilli sous une forme persane sobre et precise, et mis en ordre des son vivant

1 ('Alī Ḥosaynī, *kholāsat al alfāẓ*, f 71) = (ctr P 737)

حکایت منصور حلاج فرمودند که اورا من الله حال وارد شد او روزی

وعظ میکرد در ثناء آن ندا شنید «من یفدی لنا روحه ؟» فقال الحلاج

(1) Vers tirés du *mathnawī* de Jalal Roumi, l V, p 81 (ed Boulaq) (ajoutés par Kāshifī)

(2) Qārī († 1014/1605) a repris cette idée dans sa *radd 'alā Ibn 'Arabī*

ان ال[حسین بن] المنصور غلب علیه مشاهدة الحق حتّی غاب عن ملاحظة الخلق

فقال ما قال ، و فرعون (فی) رؤیة نفسه ولذا اختلف العلماء فی حقّ ال(حسین

بن) منصور و اتّفقوا علی کفر فرعون

«انا الحق ای انا الثابت بهذاء روحی» پس مشایخ عصر که در کشتن او
فتوی دادند سرّ این بود تا او این آیت خواندند لن تنالوا البرّ حتی
تنفقوا ممّا تحبّون» ای «حتی تبذلوا ارواحکم» قاضی ابو یوسف
رحمه از او پرسید «من انت» قال «انا الحق» هرچه ازو پرسیدند انا
الحق میگفت پیش امام ابو یوسف وجمله ائمّه ومشائخ فتوی بشتند
بکشتن ، اینجا فقیر پرسید که کشتن منصور بر صواب بود یا بر غلط ،
جواب فرمودند (f 72) بر صواب بود علی القولین بر هر دو قول ظاهر
آنکه علماء تکفیر کردند وگفتند او کلمهٔ کفر میگفت وهم بدان مستقیم
بود و بر قول مشائخ آنکه دعوی کرد انا الحق ای «انا الثابت بهذاء
روحی» پس هر دو قول کشتن او بر صواب بود —

XIII — IBN 'ABBĀD RONDI († 790/1388)

Directeur de consciences réputé, d'origine andalouse, il vécut à Rabat et mourut à Fès, ses «lettres de direction», fort originales, tranchant des cas de conscience, donnant des programmes de lectures, ont été partiellement publiées (sans les noms des destinataires) en lithographie à Fès

I Lettre relatant ses impressions à la lecture des œuvres d'Ibn Sab'īn et de Shoshtarī (*rasāïl kobra*, lith Fès 1320, 197)

.. و الله ما بحثت عليك سرّ و لا هذا لی بطوق و ما زال قلبی سبعین[1]
فی مرع ابن سبعین ، لا لانکار علیه ، و لا لاعتقاد شیء مما نسبه اهل

[1] Sous-entendu *yauma*

الجهل المركّب اليه ، و لكنى رأيت كلامه كثيراً ما يُعذّب ، ويُعنّى القلب
و يتعب ، و حينئذ لا يحصل لى منه شئ يشفى صدرى ، و لا يثلج به
خاطرى وسرّى ، كيف وهو الذى قال فى ذلك الكلام الاخير «و كل
غير قاطع و كل قاطع معذب ناقص » و هذا ينعكس لا محالة الى قولنا
«كل معذب ناقص قاطع وكل قاطع غير والاغيار لا حاجة بنا اليها باعتبار
مقصدها» وايضا مر لنا بانه قصد ان تفهم رموزه ، وان تستثار دفاينه وكنوزه ،
والظاهر انه لم يقصد ، ذلك لان كلامه لا يجرى على اسلوب واحد ،
لانه تارةً يتنازل حتى يقول القائل «هو فى يدى انالهُ مسترقّ» ، و تارةً
يستعلى فى الجوّ المحرق ، و هذا شأن اللاعب بألباب الناس، موجب لها
حصول الاشكال و الالتباس ، كحال اصحاب الكيمياء فيما انا فى كلامه
اطلع و اهبط و احبط و اخلط ، و اتوقّل كل جبل ، و استنزل معانى
كلامه بلطائف الحيل ، و أكابدُ فى حمل مجلده التعب و الاين و اكدّ
فى النظر فيه بالقلب والعين [198] اذ انقلبت عنه صفر اليدين ، بخفَّى
حُنَين ،[2] «ولا يكلف الله نفسا الا وسعها» لاكن الشيوخ هم الذين يليّنون
الحديد ، ويقربون البعيد ، وقد شعر منهم الزمان والمكان ، وصاروا فى خبر
كان ، و كلام الششترى عندى اقرب مأخذاً من كلامه اعنى كلام ابن
سبعين واما ازجاله[1] ففيها حلاوه ، وعليها طلاوه ، و هذا ما عندى فى هذا
الامر و منه تفهم مذهبى فى الكتب التى سميتموها لذلك الشيخ لو قدر ان
تقع بيدى لكنت اتخلخل على مطالعتها من غير ان احرق مزاجى فى

(1) Ceux d'Ibn Sab'in — (2) Proverbe (Harîrî, *maq* ١)

دلك و لا اتكلّف استنساحها و لا اتباعها شئ له دل و ما دك الا لما
قلته لكم و اما مقطعات الششترى و ارحاله فلى فيها شهوة و ليا اشتيق
و اما تحليتها بالنغمة و الصوت الحسن فلا تسل فان قدرتم ان تقيدوا
منها ما وجدتموه فافعلوا دلك

2. Casuistique ascétique (id., p. 221-222)

و اما المسئلة فالحقّ فيها واضح وهو انّ الدى مكث عشرين
(يوماً) لم يأكل ثم فُتح عليه بقوته ثم رأى من هو احوج منه فدفعه اليه
افضل من الدى يكتسب ويحس حاجته و يتصدق عما افضل عن حاجته،
وانّما قلتُ انه افضل منه لوجهين، احدهما ان حال الاوّل حال اهل
التجريد (افضل من حال المكتسبين المتسببين)، و الثانى كونه مؤثرا على
نفسه بالقوت ، كل واحد منها لم يختر لنفسه ، السخاء اجابة الخاطر
الاوّل وكون الحالة التى حكمنا بفضوليتها حالة اويس كما هو
المعلوم ، و الحالة الاخرى حالة الحلّاج ، على حسب ما دكرتم عن
فلان [1] ، لا يدل دلك على ان الحلّاج افضل من اويس ، لان افضلية
الحال بخلاف افضلية الشخص ، فلا يلزم من احدها الاخر . . —

XIV — 'ABDALKARIM JILI (+ 832/1428) [2]

Auteur de l'*insān kāmil* (etudié par Nicholson) et du *nāmoūs a'zam*, ce grand mystique bagdadien, qui voyagea dans l'Inde, a continué, en l'accentuant, la reforme d'Ibn 'Arabi

[1] Cfr., ici p. 59 (*Akhb.* n. 9bis)
[2] Sur son epitaphe, à Bagdad, on lit seulement « سنة الثنين بعد الهجرة »

I *manāzil ilāhiyah*, ms Shai Damas (comm L Mercier)

مطر التلوين (f 25) و قد أحدثت هذه اللذّة فقيراً (1) عن محسوساته
حتى غاب (26) عن الكون و ما فيه فلما رجع الى نفسه وجده قد
فنى لما سرت فيه اللذّة الروحانية فعمت الروح و القلب ثم افاضت شرية
جسده فاعطاه الجسد حكم شريته فكان ما كان (2) و قد انكر هذا
الحال بعض المشائخ المتقدمين (3) من علماء الصوفية فقال ان ذلك للبقايا
التي فيه من البشرية ، و اين البشرية منه في هذا المقام بل انما هو بحكم
البشرية في هيكله الجسماني لا بقيتها في نفسه المطهّرة

مطر خلع العذار (f 58) يجلي الحق تعا على العبد تجلٍّ يقتضي حقيقة
ذلك التجلّي منه ان يتحدّى بها فتظهر منه الشطحات ومن هذا
المشهد فيض الحلاج رضع اجتمعتُ به في غير هذا المطر و سألتُه عن
سبب التحدّي فاخذ بيدي و انصرفنا الى هذا المطر فلما وجاه اقام به
للتحدّي ورفعني الله تعا عن هذا المطر الى قمر العبودية فوقفت دون
حجاب و في هذا المطر تحدّى كل ولي فمنهم من خلع العذار في ذلك
التحدّي كالحلّاج و عين القضاة [الهمداني] و منهم من رخى العذار و لم
يخلعه كالشيخ عبد القادر الكيلاني وكابي (59) يزيد و ابي الغيث ابن
جميل وغيرهم من الاولياء رضع

(1) Il s'agit d'al Ḥallāj Cfr P 416

(2) [il fut tué]

(3) C'est Sohrawardi Ḥalabi qui dit, a propos de cette *baqīyah* dont al Ḥallāj demandait qu'elle lui fût enlevée [*arfa' bi lotfika annīya min al bayni*, Q T, p 81*] « تصرف الاغيار في دمه » « elle confia aux autres la libre disposition de son sang »

2. *insān kāmil* II 14 (=P 918), I, 53, et II, 39 (=P 876)

لاهل النار لدّة فيها تشبه لدة المحارية و المصارعة ثم ان لهم لدة حرى تشبه لدة من به حرب فيحكّه ولهم لدة احرى تشبه لدّة الجاهل المستعى برايه ولو احطأ ولهم لدة احرى تشبه لدة العاقل بعقله عند تحطئته للجاهل الدى وافقته الاقدار

روى عن محنون ليلى انّها مرّت به دات يوم فدعته اليها لتحدّثه فقال لها دعيى فانّى مشعول بليلى عنكِ و هدا آحر مقامات الوصول لا يبقى عاشق و لا معشوق و لا يبقى الا العشق وحده و العشق الدات المحض .

ان ابليس من اعلم الخلق بآداب الحضرة و اعرفهم بالسؤال و ما يقتضيه من الحواب لان الحق لم يساله عن سبب المانع و لو كان كدلك لكان صيغته « لم امتنعت ان تسجد لما خلقتُ بيدى » و لكن ساله عن ماهية المانع فتكلم على سرّ الامر فقال « انا خير منه »

4. *ayniyah* (ed. marg. de Shaṭṭanawfī, *bahjah*, 214) (طويل)

فوادٌ به شمس المحبّة طالـــع ، و ليس لنجم العزل فيه مواقع
فان فهمت احشاك ما قلت مجملا ، و الّا فبالتفصيل ما انا واضع
و انّى على تنزيه ربّى لقائل ، باوصافه عنّى تحقّقَ صادع
انا الحقّ و التحقيق جميع خلقه ، انا الدات والوصف الذى هو تابع

XV — PĀRSĀ († 822/1419)

Né à Bokhāra, mort à Médine, c'est un des premiers *Naqshabandīyah*, on a de lui des recherches d'histoire hagiographique

1 (Khwīshajı *tahqīq al mohaqqiqīn* écrit 1170/1756, ms Calcutta, f 134 = (corr P 427, l 5)

صاحب فصل الخطاب فرموده كه «الاجماع معتقد عند المشائخ [دون] المتقدمين الذين هم ائمة العلماء و المشائخ على كون الحسين بن منصور شهيدا و الاجماع المتأخر يرفع الخلاف المتقدم ان كان الخلاف مبنية على الاجتهاد الصحيح و ذلك غير واقع»

XVI — NESIMI († 820/1425) [1]

Un des premiers poetes en turc azeri, enthousiaste de mystique, affilie a la secte nouvelle des *Horoūfis*, il fut ecorche vif, comme heretique, a Alep

1 Epitaphe (planchette de bois, clouee sur un cartouche en bois, à gauche de la tombe, dans le *madfan*, attenant au cimetière du quartier Farafira, a Alep copiee 29 xii 1918)

سيمى حضرتى كيم نور شمع فصل يردانڈر
سيمى كلكشائى روضه يه باريده عرفانڈر

XVII — KĀSHIFI († 917/1504)

Celèbre predicateur et conteur persan, shī'ite ardent, son fablier et son recueil de morale sont bien connus Il s'est également interessé a l'exégèse mystique du Qor'ān

1 *tafsīr al mawāhib al 'âliyah*, ms Paris Supp pers 54, p 1125 (= P 427)

[1] Légende arménienne sur sa conversion au christianisme (Yousofian, ap « Machriq », Beyrouth, sept 1920, p 706 sq) — Cfr Ibn Hajar, *inba*.

صاحب كشف الاسرار (اى الميبدى) كفته كه آتشى كه بدل راه يابد آتشى محبت حسين منصور حلاج رحمه فرمود كه هفتاد سال آتش «نار الله الموقدة» در باطن ما زدند تا تمام سوخته شد ناكاه شعلۀ از مقدحۀ انا الحقّ بيرون جست و دران سوخته افتاد اكنون سوختۀ بايد كه از سوزش ما خبر دهد

اى شمع بيا تا من و تو زار بكريم
كاحوال دل سوخته هم سوخته داند

XVIII. — MURIDI († vers 1004/1595)

Poète mystique turc, né à Aïdin, tracassé pour hétérodoxie, dont trois ouvrages au moins ont été conservés : *Pend-i-niyāl*, *Mewloūd-i-nabī*, et *Mansoūr name-i-Hallāj* (ms. Eriwān Koshk, Topqapou, Stamboul) (¹). Ce dernier imite, en XXI séances (²), un prototype plus court qui existe encore, le *dāsitān-i-Mansoūr* (³), dont l'auteur est appelé, suivant les manuscrits, [Darwīsh] Niyāzī ou Ahmadī [Kermiyānī] (⁴), ce qui réfère au début du XVe siècle de notre ère. Nous donnons ici des extraits symétriques de ces deux œuvres parallèles, pour faciliter la solution de ce problème de filiation littéraire.

1° *Incipit des deux œuvres parallèles.*

(¹) Brousali Mehmed Tahir Bey, *Osmanli muallifleri*, II, 415.

(²) et 970 vers. lith. Constantinople 1261/1845, 49 pp., avec colophon l'attribuant à « Niyazi », sous le titre « [*diwan*] *Mansoūr Baghdādī* » (même colophon dans un ms. récent, de la biblioth. privée de Fuad bey Köprülüzadé). Nous y référons ci-dessous par le sigle *Ad*.

(³) Titre du ms. de Paris, coll. Vansleb, a. f. turc 111 (signalé par F. Babinger) — la lithogr. de Constantinople, 1288/1871, en 23 pp., contient ces 557 vers, — sous le titre « *risale-i-manzoūme-i-Mansoūr* », nous y référons par le sigle *Bt*.

(⁴) Auteur de l'*Iskender Name*, traducteur d'ʿAṭṭār (Tāhir bey, l. c. II, 73) mort en 815/1412.

a) incipit d'Ad (*dīwān* p 2, v 1-7 cf M Tāhir bey II 115 d'après ms Erīwān koshk)

اوّل ای ایده اوم کیم حقّدر اول ، حىّ و باق واحد و مطلقدر اول

اولکه عالم یوغ ایکن وار ایلیان[1] ، قدرتن عالمده اظهار ایلیان[2]

[حابه اول ویردی کال قدرتی ، هم کوکللر ایچره قودي حکمتی][3]

قدرتدن طاهر اولدی حمله ایش ، حکمتیله اولدی[4] عالم پرورش

ملك آنکدر قول آنکدر ایش آنك ، حمله حالرده اولان حىش آنك

طاهر اولدر باطن اولدر ی کان ، آندن آرتق کیمسه یوقدر حاودان[5]

هم حهان وحری محمّد مصطق ، اول حبیب الله اوکان وفا[6]

b) incipit de Bi (*risālah*, p 2, vers 1-6 cf ms Paris ar turc 111, f 62a)

حق تعالی قدرتن یاد ایده لیم ، حکمتیله حانی اباد ایده لیم

حابه اول ویردی کال قدرتی ، انکیچون آقدی دلدن حکمتی

(ملك انکدر قول انکدر ایش آنك ، حمله حالردن اولان حىش آنك

قدرتیله طاهر والدی حمله ا(ی)ش ، حکمتیله بولدی عالم پرورش[2]

[1] ms T ایله دی — [2] id id — [3] inq T — [4] T بولدی — [5] T classe ce vers avant le précédent — [6] T اول کمان صفا

[2] En dehors de vers isolés voici les principaux passages parallèles

Ad		*Bi*
p 2 v 15-3 v 4	=	p 2 v 12-3 v 5
p 3 v 14-16	=	p 3 v 18-20
p 7 v 5, 6, 8	=	v 3, 4 b
p 7 v 15-8 v 8	=	p 4 v 8-20
p 9 v 16-10 v 1	=	p 6 v 23-7 v 1
p 14 v 16-15 v 4	=	8 v 24-9 v 5
p 16 v 19-21	=	10 v 12-14
p 17 v 16-18 v 3	=	10 v 26-11 v 9
p 24 v 14-25 v 3	=	15 v 1-11
p 27 v final-29 v 4	=	16 v 15-17 v 9
p 38 v 18-39 v 4	=	20 v 3-5
p 47 v 6-14	=	22 v 12-15

2° *Leurs colophons*
a) *colophon d'Ad. dīwān*, p. 49 v. 4-10)

ای خداونده کریما کار ساز ، سن مقدّس سن قمودن بی نیاز
سنك اوصافکده دللر اولدی لال ، سن معرّی کرچه سویلرلر مقال
لطف وعرك حقیچون یا ربّنا ، بری دیدار کله ایله آشنا
بو نیازی واریحق درکاهکه ، یاری قیل آسان اولا درکاه اکا
مصطفانك آب روی حرمتی ، جمله ایمان اهلنه ویر رحمتی
یوریمه وارمه ای ستّار سن ، صوچیمز ستر ایله کیم ستار سن
کیم مؤلف حقینه قیلسه دعا ، رحمتکدن ارمه ای ای خدا

b) *colophon de Br.* (ms. Paris, f. 70a, cf. *risālah*, p. 22-23)

ای کریم وی رحیم پیر نار ، جمله مور عملت اچندن سن اویار
لطف عرك حقیچون یا ربّنا ، بیر دیدار کله ایله آشنا
احمدی یم قل عنایت یا کریم ، رحمت ایدوپ یرلغاغل یا رحیم (2)

La *risālah* remplace l'avant dernier hemistiche par l'hemistiche *a* du vers *Ad.* 49-7, contenant le nom de Niyāzī, conserve l'hemistiche *b*, ajoute le vers 8 d'*Ad.* 49, puis ces cinq vers

چون سم حدم دکل سور سویلمك ، اهل دللر سمعنه عرض ایلمك
حرمم ایچون بر دعا در مراد ، تا که حاتم انده یارین اوله شاد
سور تمام اولدی چون ای اهل صفا ، ویر صلوات روح پاك مصطفا
فاعلات فاعلات فاعلون ، پهلوان اولدر قیله نفسك زبون
تکری رحمت ایلیه دائم اکا ، بو نیازی دعا ایله اکا

(1) *risalah* کردکار
(2) comp. colophon de la traduction d'Aṭṭar par Aḥmadī (Ṭāhir bey, *l. c.* II, 73 n. 2)

XIX. — SANDIYOUNI (vers 1031/1622)

Cheikh *khalwatī* de second plan, originaire du delta du Nil. Il a laissé des gloses de logique et d'histoire.

1. Sommaire de son *kitāb al thalāthiyah* (ms. Alger 856) (1).

ويسمّى كتاب مفاتيح الغيوب و تعمير القلوب فى تثليث المحبوب (f. 32b)
قال بعضهم «ثَلّثْ محبوبى»

فى العلوم (شريعة ، طريقة ، حقيقة) ، فى النظر (حسّ ، معنى ، حقيقة)
فى التوحيد (الذات ، الصفات ، الافعال) فى الوجود (ادم ، حوّا ، روح
محمد ، — «وهو روح جسد الكونين و عين حياة الدارين» [عراقى]—)
(عيسى ، مريم ، جبريل) — (اسم ، مسمّى ، معنى) — فى العقل (معاشى ،
جوهرى ، روحى) — (مُلك ، ملكوت ، لاهوت) — (بداية ، توسّط ،
نهاية) عوامّ ، خواصّ ، الخواصّ الخواصّ) — (قال ، افعال ، حال) —
(f. 38) فى معرفة (نفسه ، ربّه ، حقّه) — فى شوق (الدنيا ، الآخرة ،
الله) — فى الموت (f. 16b) — فى الحجّ (f. 56b) فى الوارد (f. 55b)

2. (*hāshiyah* d'Ibn Shākir Kotobī *'oyoūn*, ms. Gotha, 1567, f. 52b) = (P. 428, corr. l. 22, 5e mot).

الحمد لله ، اعلم ان الحلاج عند محقّقى العلماء مُجمَعٌ على ولايته ومعرفته بربّه
عز وجل و ما ينسب اليه من غير هذا كذب وبهتان عليه فيجب
اعتقاد ولايته و صدقه و انه ركن من اركان طريق الحقّ سبحانه
و امام من ايمّة المسلمين و لكنه كان له اعداء اعراهم ابليس به فآذوه

(1) Phot. dûe à l'obligeance de H. Massé.

و افتروا عليه و لا تلتفت الى هذه المخالفات المزوّرة عليه و قد وصفه
ما لولاية و الجمع بين العلم و العمل غير واحد من اكابر الائمّة ـ دا مثل من
يتكلّم الحرق (؟) كما قيل لمن فلح الحبل العالى ليوهن سنده[1] ، اشفقّ على
الفأس[2] لا تشفق على الحبل

XX — KHAFĀJI († 1069/1658)

Fonctionnaire ottoman d'origine égyptienne, polygraphe, il a inséré dans son commentaire du *shifā* d'ʿIyād Sibtī des fragments de légendes populaires

1 *Commentaire du « shifā »*, p 586 (P 424)

قال الشادلى اصطجعت فى المسجد الاقصى فى وسط الحرم فدخل حلق
كثير افواجا فقلت ما هدا الجمع قالوا جمع الانبيا والرسل قد حضروا
ليشفعوا فى حسين الحلاج عند محمد صلّعم فى إساءة ادب وقعت منه
(كذا فى المحاضرات)

2 *id*, p 585 (P 451)

و قيل انه قبل ذلك وُضع بالسجن فصوّر فى حائط الحبس صورة
مركب و قال للمحبوسين قوموا نذكر الله تعاَ ثم انهم فعلوا ذلك حتى غابوا
عن الحبس فادا وهم دخلوا فى المركب المصوّرة ونجوا جميعا

3 *id*, p 585 = (P 449)

و قيل انه حفر حفرة و أُوقد فيها بالنار و وضع فيها هاون ثم انه صلى
كالجمر و قال لاهل المدينة و للاولياء «كل من كان صادقا بالله فليتقدم

(1) et (2) Ma copie est ici peu lisible la restitution est de W Marçais

و يقف على الهاون داخلا الدر» فلم يقدر احد ثم انه تقدم و وقف عليه
هداب تحت اقدامه حتى صار كالماء ـ

XXI — MOHAMMAD DĀRĀ SHIKOUH († 1069/1658)

Prince moghol, empereur éphémère des Indes. Affilié à l'ordre des *Qādiriyah*, il se sentit attiré vers la mystique hindouiste, et organisa la traduction persane intégrale des Upanishads. Il tenta de formuler, dans divers ouvrages, une conciliation entre les mystiques hindouiste et islamique. Ses « entretiens de Lahore » avec un ascète kabirpanthi, Baba La'l Das, notés en persan d'après l'urdu par son secrétaire Tchandrabhāna († 1072/1661), ont été intégralement publiés et traduits, en collaboration avec Cl. Huart (*lire l. 2, p. 334* دربن ولا, *et suppr. l. 9-12*).

A. — Extraits de ses LXX colloques [islamo-hindouistes] avec Bâbâ La'l Das [Swamî] (*nādir al nokāt*, ms. Oxf. Bodl. Ouseley add. 69) (1).

1. question XI : différence entre le Créateur et la créature (f. 146b).

سوال عزیز انکه در خالق و خلق چه فرق توان کرد ؟ چنانچه درحت است وتخم درحت ؟ جواب کامل که خالق مانند دریا خلق کوزه آب اکرچه درو آب یکیست در ابدان تفاوت کمال دارد

2. questions XIV-XV : la souffrance et l'eau du Gange (id.).

سوال عزیز که بس در صورت عذاب چون درآید ؟ ـ جواب کامل که تأثیر قالب است چنانچه کنك ... که آب کنك اکر در کوزه

(1) Voir *RMM*, LXIII, 1-15 et *JAP*, 1927 (éd. et trad. fr. intégrales). Cfr. Wilson, ap. *Asiatic Researches*, XVII, Calcutta, 1846.

در آید و یك قطرهٔ شراب درو افتد حکمِ شراب دارد و اگر در کنك صد هزار کوره شراب افتد همه کنك است

3 question XXXVII la différence entre *tawhīd* et *hālah* (f 149)

سوال عزیز انکه در توحید و حالت چه فرق است ؟ ـ جواب کامل انکه خاموشی را رازِ حقِّ توحید است ، و اعازِ شخص حال که طاقت گفتاری ماند

4 question XXXVIII la différence entre *dhyāna* et *samādhi* (id)

سوال عزیز انکه دهیان چیست وسماده چه باشد؟ ـ جواب کامل که دهیان گرفتن وسماده گذاشتن ارچه رهگذر که دل مانند آهو صحراست هنگامیکه در دامی آید بی تابی سیار میکند ، بعد از قید که از حس مست میگردد . آسوده میکند ، همانقسم دل در گرفتن بی تاب بعد ازین که شتاب می آید در حکم حاضر است

5 questions LXIX-LXX définition du *wāṣil* (f 151b)

ـ فرمودند که وجود واصل مانند آینه است عرض کرد که از یکجانب روشن و یکجانب نابیان ؟ فرمودند از جانبی که روشن است دل او بجانب خداست و از جانب نابیان او در اینجا گویا که ظرف دنیاپشت داده ...

B — Traduction urdu de ses *Shaṭaḥāt* (=*Ḥasanāt al ʿārifīn*)

1 Sentences nº 2, 4-11 de Ḥallāj (p 18-19 de la lithogr de Lahore)

۲ – اور پیر لوگوں نی حلاج سی پوچها که با وجود دعوی خدائی
رات دن تو هزار رکعت نماز پڑهتاهی – کها غیر کون هی جومیری
پرستش کری ؟
٤ – اور پیر حلاج سی لوگوں نی پوچها – که کس کی مذهب میں
هی – کها خدا کی .
٥ – اور پیر حلاج کهتاهی – جوانمردی احمد عمؐ میں منحصر هی ،
اور پیر ابلیس میں کیونکه رسول الله مظهر جمال هیں ، اور
ابلیس مظهر جلال
٦ – اور پیر حلاج کهتاهی میں نی اپنی میں دیکها ، اور اپنی سی باهر
کیا ، اور پهر خودکو اپنی میں نه پایا
٧ – اور پیر حلاج کهتا هی که عارف ایمان نهیں لاتا جب تك که
کافر نه هو جاوی
٨ – اور پیر حلاج کهتاهی تجهه کو بندوں کی نزدیکی سی پاك
جانتاهوں ، اور تجهه کو موحّدوں کی واحد کهنی سی بیزار هوں
٩ – اور پیر حلاج نی فرمایا – خدا پر بغیر خداکی جنگل مارنا
شكّ خدائی میں کرناهی
١٠ – حلاج سی کها تو دعوی نبوّت کرتاهی ، جواب دیا تجهه پر
افسوس هو – تونی میری قدرکو بهت کم کردیا – یعنی میں دعوی
خدائی کا کرتا هوں ، تو نبوّت کا نام لیتا هی
١١ – اور پیر اس آیت کی تفسیرمین فرمایاهی « و شاهد و مشهود » که
شاهد ومشهود کون میں ، اور مکوّن اور کون کیا هی –

C. — (cf. *RMM*, LXIII, 7) *Majma al Bahrayn* (trad. en mauvais arabe Mohammad Salih b. A. Misri, ms. Calcutta, Būhar 133, f. 16-20).

اما بعد (الدعاء) يقول الفقير الذى لا حزن له ، محمد دارا شكوه ، بعد تفهيم حقيقة الحقائق و تحقيق رموز الدقائق مذهب الصوفيه و بعد [ما] فاز من هذه العطاء العظماء و صار فى امتحان تدريك رموز مذهب اهل الهند الموحّدين المحققين و مع بعض الكاملين منهم الى غاية وصولهم فى الرياضة و التصوّف و المعرفة مكرّراً ، كان صحبتى معهم لاجل تحصيل هذه الاشياء المذكورة سوى الفاظ لفظهم ما رايت تفاوتاً لاجل هذا ، كل كلام الفريقين يعنى الكفر و الاسلام قائلتها ، بعض الكلام كان فيه لطالب الحق معرفته ضُروريٌّ ومفيد له ، جمعت الكل ورتبت ولما رايت مجمع الحقائق والمعارف لهذا الفريقين سمّيته مجمع البحرين

D. — *Sirr al asrār* (trad. pers. des *Upanishads*, préface), (ms. Paris, supp. pers. 15, f° 4ª sqq.)

اوم — لفظ مايهست چو سرّ قديم بسم الله الرحمن الرحيم

حمد ذاتى كه لفظ باي بسم الله در جميع كتب سماوى از اسرار قديم اوست وأَلهَمَ امّ الكتاب كه در قران مجيد اشاره باسم اعظم اوست و جميع ملائكه وكتب سماوى از انبيا و اوليا وهم مندرج درين اسم است—

امّا بعد چون فقير بى اندوه ، محمد دارا شكوه ، در سنه هزار و پنجاه هجرى بكشمير جنّت نظير رفته بود بجاذبه عنايت الهى و فضل نا متنهاى سعادت ارادت اكمل كاملان ملّا شاه سلّمه الله تعآ دريافت —

وچون دوق دیدن عارفان هر طائفة و شیدن سخان بلند توحید پرسیده
بود وکبر کتب تصوّف سطر در او بود رسالهی تصیف کرده بود
وچون قرأن عظیم و فرقان کریم اکثر مرموز است و امرور داسده آن
کم یاب (f 4b) حواست که جمیع کتب سماوی را سطر در آورند تا که
هان کلام الهی که حود تفسیر حود است وکثر در کتابی مجمل باشد
درکتابی دیکر معصّل یافته شود و از ان تفصیل ان احمال داشته کرد —
نطری نتوریت و انجیل وزبور و دیکر مصحف انداحت امّا بیان
توحید در آنهم مجمل و مرموز بود و در ترجمه ها و سهلی در اهل
عرض کفته بودند مطلوب معلوم نکردید ـ
درین آن شد که ارچه نعت در هندوستان وحدت عیان کفتکوی
توحید سیار است و علماء طاهری و باطنی طائفه قدیم هندو بر وحدت
اکغاری و بر موحّدان کفتاری بیست تحقیق این مراتب معلوم
شد که در میان این قوم قدیم پیش از حمیع کتب سماوی چهار کتاب
اسمانی که رگ بید وجحر بید وسام بید واتهرن بید باشد بر انبیای
آن وقت که بزرکتر آنها ادم صلّعم است با حمیع احکام نازل شده و این
معنی از همین کتابها طاهراست ـ
و حلاصه این چهار کتاب جمیع اسرار سلوك و اسوال (1) توحید صرف
در ان مندرج است وانرا أُپنکهت میامند ـ
وچون ... (f 5a) بلده بارس پندتان و سنّیاسانرا جمع ساحته

(1) sic (ms), A D lit اشغال

حود این حلاصهٔ توحید که اپنکهت یعنی اسرار پوشیدنی باشد
در سنه هرار شصت وهفت هجری ترجمه که بی شکّ و شبهه
اوّلین کتاب سماوی و سر چشمهٔ تحقیق و بحر توحید است مطابق
قرآن مجید بلك تفسیر اوست
سعادتمندی که عرض نفس شوم کذاشته حالصاً بوجه الله این ترجمه
که سرّ اکبر موسوم کشته ترجمهٔ کلام آلهی داشته ترك تعصّب نموده
بخواند و بفهمید بیخوف و بی اندوه راستکار و مویّد خواهید شد —

2. Même préface, trad. latine (¹) Anquetil-Duperron (*Oupnek'hat, id est, secretum tegendum*, t. I, Strasbourg, 1801, pp. 1-6).

[*1*] « Oum — Vox fundamentum est, sicut secretum antiquum, τοῦ « In nomine Dei miseratoris, misericordis ».

Laus enti, quod, vox pes τοῦ in nomine Dei, in omnibus libris coelestibus, e secretis antiquis ejus est, et inspiratio primae souratae, quod in Koran glorioso designatio illius cum nomine supremo ejus est : et cuncti angeli et libri *samavi* a prophetis et amicis Dei emissi : et id omne comprehensum in hoc nomine est.

Verum postea quam ego fakir absque tristitia Mohammed Daraschakoh, in anno ML τοῦ [*2*] hedjri, quo in τὸν Kaschmir, paradiso simili, iverat , cum vi attractiva favoris Dei et beneficio infinito faustae ejus voluntatis, perfectum perfectorum Molaschah (²), pax Dei et Excelsi super illum !, invenit.

Et cum voluptas τοῦ videre doctos cujuslibet sectae, et audire verba excelsa unificationis, simul ei provenisset, et plurimos libros mysticos in conspectum suum attulisset, et scripta breviora composita fecisset : et cum in Koran augusto et Fourkan benigno plurima aenigmatice [*3*] tecta sint, et hodie scientes

(¹) Nous avons supprimé les mots persans (et arabes) qu'il y avait interpolés, ainsi que les traductions littérales qu'il avait [rectifiées].

(²) Lisan al Din Rostâqi (1584 † 1661, cf. Kremer, ap. *JAP*, 1869, 105).

illa pauci invenire queant (Daraschakoh) vo[illegible] ut quod omnes libros coelestes in conspectu suo afferrent et ab ipsis illis eliceret verbum Dei quod ipsum interpretatio sui ipsius est et si in uno libro contractum sit in libro altero fuse expositum inventum fiat, et ex illa fusa expositione istud compendium scitum efficitur

Intuitum super legem Moysis, evangelium I. Christi et psalmos Davidis, et alios codices conjecit verum expositio unificationis in illis etiam libris compendiosa et tecta erat et ex interpretationibus paucis, quas homines a commentariis fecerant, petitum cognitum non redditum est

Hinc evenit quod, qua causa in Indoustan, unitatis contemplatore, sermocinatio de unificatione multa est, et theologis externis et internis sectae antiquae indicae, super unitate negatio et super unitariis sermo non est

His cognitis compertum fuit, quod in medio hujus tribûs antiquae, prae omnibus libris coelestibus, quatuor libri coelestes, quod Rak Beid, et Djedja Beid, et Sam Beid, et Athrban Beid (¹), sit, super [4] prophetas illius temporis, quod major illorum Adam (²) (selectus a Deo et super quem pax !) est, cum cunctis praeceptis delapsi sint

Et purior pars horum IV librorum, omnia secreta, religiosi instituti et applicationum animi unificationi purae, in illo contenta sunt, et illud Oupnek'hat nominant

Et, ut Benares ab hoc veri indagatore habebat, τοὺς Pandetan et Saniasan cum congregatos fecisset, ipse (Daraschakoh), hoc optimum unificationis quod Oupnek'hatha, id est, secreta tegenda sit, in anno MDCLXVII τοῦ hedjiri, translatum (cum reddidisset), quod, sine dubio et ambiguitate, primus liber coelestis et fons agnitionis pro vero, et mare unificationis est, congruens Koran glorioso, quia imo, explicatio illius est

Fortunatus, qui, ut affectum animi pravum reliquit, pure, cum modo Dei excelso hanc translationem, quod cum secreto per secretum magnum designatum redditum, translationem esse

(¹) Les Védas *Rig*, *Yajur*, *Sâma* et *Atharva*
(²) A. Q. y voit Brahma

verbi Dei, ut sciat derelictionem paternitatis, ut monstravit, [illegible] sine metu et sine tristitia, et beatus, et consummatus in hoc statu est futurus ».

XXII. — NIYÂZI MISRI († 1105/1693)

Poète mystique turc de style mélancolique et délicat, il fonda à Brousse une réforme de l'ordre *khalwatî*; les reproches qu'il vint adresser au Sultan à Andrinople provoquèrent son exil final à Kastro (île de Lemnos). — (cf. Tâhir bey, *l. c.* I, 172-175).

A. *Epitaphe* (relevée le 27-1-1916 à Limni Kale ou Kastro (Lemnos). La tombe érigée en 1107 H. était précédée d'une antichambre où se trouvaient déposés trois corans mss., un imprimé et un Beïdawi. La clôture extérieure, modernisée, en bois, peint vert d'eau, avec rinceaux de feuillage. La tombe, sous une coupole à jour, en fer, couverte d'un grand rosier, avait à son chevet deux *lauh*, l'une avec l'épitaphe, à l'E., l'autre, à l'W. avec le vers 8 de la pièce *C* ci-dessous. A droite, la tombe de son khalîfah. Encore au-delà, celle du grand vizir Baltajî † 1144 H. — Le tekke où se trouve la tombe porte en deux endroits la date 1223 H. (et, sur une porte réparée, 1307 H.); le cimetière a subi désécration; seule, la tombe du fondateur a été respectée, avec, à droite, un sébîl à couleurs vives, et non sans style, portant dédicace (Qor. XXI, 31) au nom de Mostafa Agha (1183 H.).

1. 1 مظهر فیض طریقت کاشف سرّ الله
1. 2 مرشد اهل حقیقت عارف پر انتباه
1. 3 عمرنی تقوی و ذکر الله ایله ایتدی تمام
1. 4 حای اسایش دکلدر بیلدیکم بو خانقاه
1. 5 تکیه کاهی عاملی مصریی ترك ایلیوب

16 عالم لاهوته کتدی شوقله ی اشتباه

17 داعی پر شوق حاسب سویلدی تاریخی

18 ایلس مصری افدی قصر عدنی حایکاه

B — Fragments du *dīwān* (*ed*, *s d*, p 36, 41 45 14)

I « Un remède, je l'ai cherché » (cfr *Expér myst* 1927, p 8)

درماں اراردم دردیمه دردم نکا درماں ایمش

برهاں اراردم اصلمه اصلم ,نکا برهاں ایمش

صاع و صولم کورلرایدم دوست یوری کورسم دیو

بں طشره ارارایدم اول حاں ایحنده حاں ایمش

اویله صابوردم ایرویم دوست عیریدر بں عیری یم

سں کورب ایشدی بیلدمکه اول حاباعش

II = (trad E p I épigraphe)

ای کوکل کل اولغل حقدن ایراق ، تنده حانك وارایکن ایله براق

بر الیکه کور یاشدں ال عصا ، بر الیکه درد اودندن یاق چراق

III

استرسن بوله سں حانای سں ، عیره باقمه سنده استه سنده بول

کندی مرآتکنده کورله ای سں ، عیره باقمه سنده استه سنده بول

IV

باقوب حمال یاره چاعروم دوست دوست ،

دل اولدی پاره پاره چاعرورم دوست دوست

کلدم او دوست ایلمدن قوقه قوقه کولیدن ،

یاریك دلیدن چاغررم دوست دوست

C. — Qasîdah sur la résurrection (*dîwân*, éd., s. d., p. 72) (1)

دور ایدوب کلدم جهانه بیه بر دوران اولا

بن کیتدم بو تن سرایی ییقانه ویران اولا

جوش ایدوب عمان جسمم کمیس طاغیده

یرلر التنده بو جسمم خاکله یکسان اولا

بو وجودم طاغی قالقه اتله یوکلر کبی

شش جهاتم آچله بر حدّی یوق میدان اولا

درت یاتمدن نار و باد و آب و خاك ایده هجوم

سلکم آنلر آلوب بو وارلغم تالان اولا

طاغیله ترکیبم اوتور ایکی حرف اوله تمام

نقطهٔ سرّم قمویك جوهریه کان اولا

جمله افکار حواسم حشر اوله بو عرصه ده

قالقهلر هب یکیدن صانکیم بهارستان اولا

یوم تبلی در اوکون هر معنی بر صورت کیر

کیم سات وکیمی حیوان کیمسی حیران اولا

قبریمه دوستلر کلوب فکر ایده لر احوالمی

هر بری بیلمکده حالم واله حیران اولا

(1) Trad. ap. « *Commerce* », VI, 1925, pp. 167-168.

هر کیم استرنو بیازی دردمندی اول زمان

سورلرینی اوقوسونکم سرینه مهمان اولا

XXIII. — BAHRI PISHAJI (vers 1117/1705)

Ṣoūfī du Dekkan, habitant près de Bijapoûr
(Voir *RMM*, LVIII, p. 266, nº 1193)

1. Sacrifice volontaire d'un derviche imitateur d'al Hallāj (= Mansoûr), près de Bijapoûr (*ʿaroūs-i-ʿirfān*, ms. Calcutta, E 129, f. 26; copie V. Ivanow)

ای عزیز عارف (sic) بحضرت هادی[1] ام نوّر مرقده پرسید منتهی در آخر حال چه حال باید بود ، گفتند آنا که ماحی شرك و كثرت و محی وحدت و يكتائی همين انا باشد ، و نيز بارها میفرمودند در کوکی[2] ملامت کسد کاسد به کشندگان ، خواهم مدار السلطنة یعنی بجاپور روم هنگامهٔ منصوررا از سر تازه کنم ، و ابیت خودرا بیازمایم

ای در حق جمله یك بیت ، وی قیصر افسر ابیت

نخست ابیت و درحتش ، آنجمله جهان چه برمٔ سختش

این علم و عیان از و برآمد ، نفس و دل و جان از و برآمد

از وی همه معیشت و صورت ، کر صاف اروست در کدورت

هم رونق آفتاب و انجم ، هم رشد ملائکست ومردم

(1) Probablement Miyân Shâh, descendant de Gisûdirâz (Ivanow).
(2) Koûkî, village du district de Bijapoûr (Ivanow).

عارف را بیت است مسرور ، بر دار چو حسین منصور
شرکهٔ که شست بی حمیّت ، رد کرد چو آفتاب ایت
بحری نایت آشنا شو ، از مهرویت سست پرتو

XXIV. — SHĪVRĀJPOŪRĪ († vers 1164/1750)

Poète en urdu, des environs de Lucknow (Oude), auteur de copieuses et laborieuses versifications, imitées de modèles persans.

1. Fragment de sa *qissah-i-Mansoūr* (lith. Cawnpore, 1851, Mostafaï Press, p. 20) = (P. 442).

مناجات کرنا منصورکا بحضور خداوندِ انام اور ارزو کرنا

اوسکی وصال کی بخشوع و خضوع تمام
اُٹھہ گیا داروغة تب کرکی وضو
شیخ هو بیٹھی دوزانو قبله رو
اور یهه کرنی لگا ذکر اوس زمان
ای میری پروردگارِ مهربان
ای تو پنہا هی توئی هم آشکار
ای تو خالق هی توئی پروردگار
جانتا هی تو هی سب کی دلکا راز
کچھه چھپا تجهه سی نہیں ای بی نیاز ..

XXX. — SANOUSI († 1276/1859)

Oranais, — il fonda au Sahara tripolitain l'ordre militant et guerrier des « Senoussis ». Quant à l'originalité de ses opuscules d'ascèse et de mystique, la critique ci-dessous d'un passage de son *salsabīl*, prouve que certains sont de simples rééditions de manuels plus anciens, qu'il rapporta avec [illegible] *yā ah*, du pèlerinage.

1. Sanoūsī, *salsabīl*, f. 43 (§ III) = (P. 342) (1)

و اما طرِيقة السادة الحلاجية فهى المسوبة الى الامام الحسين بن منصور الحلاج رحمه الله و مساها على الجمع بالله ويتكلمون (2) فى تحصيله بذكر الجلالة بعد طرح الالف واللّام منها و تحريك الهاء بالحركات الثلاثة يضرب بالمفتوحة على اليمين و المكسورة على اليسار و المضمومة على القلب و فوائده كثيرة الّا انه لا يجوز الذكر به الّا فى الخلوة لعالم بالمدرك هذا و قد [علب [illegible]] (3) كثير من المتسبين الى هده الطائفه فى الشرب (4) وافشوا كثيرا مما يجب كتمانه حتّى اعترّت به طائفة خذلهم الله تعا و العياد بالله من مكره — (5)

(1) Texte démarqué de la *risālah* de Hasan 'Ojaymī (ms. coll. Mohammad al Fāsī). (2) 'Oj. يتعملون (3) 'Oj. غلا (4) Oj. المشرب

(5) Comp. al Ghawth Mohammad-b. Khaṭīr al Dīn Gujratī, *jawāhir khamsah*, écrit en 956/1549, ms. Calcutta, Ar. 423 f. 200b, collationné avec Ja'far-b. M. aboū Sa'īd Qādirī, *ādāb al dhikr*, écrit dans l'Inde en 1097/1686, ms. Calcutta Oa. 30, f. 37 (les [lacunes] de Qâdirî).

طريق ذكر حلاجى براى تجلى ذات و ترقّى درجات در يابد ، جلسه مذكور نكاه دارد اول از اسم الله الف و لام طرح كند هٗرا سه حركت دهد [در] راستاة مفتوح و در چپا هٖ مكسور [بكويد] و در دل هٗ بشدّة [ضرب كند] مضموم ثمرات اين ذكر بسيار است اما از جهة فتنة روزكار مستور است و تتمة ار اى اينست كه در اندك مدة ثمرات « انا الحق » در وجه ذاكر ظاهر و (اكر ظاهر شود) باهر كردد -

2. Sanoûsî, *salsabîl*, f. 43, § III (suite du précédent) [d'après *risâlah* de Hasan 'Ojaymî † 1113/1702] = (P. 343 et pl. XVIb, p. 409)

و قد وصلت هذه الطريقة الى شيخنا الشنّاوى [اى ابى المواهب احمد
بن على بن عبد القدوس بن محمد الشنّاوى صاحب كتاب الادراكات
(f. 159) و استاد الشيخ احمد بن محمد الدجّانى المدنى و هو شيخ ابى
البقاء المكّى استاد حسن العجيمى صاحب الرسالة] [1] بسنده الى ابن
ابى الفتوح [اى اسيل عَصَنْفِر ثم تاج الدين عبد الرحمن بن مسعود
الكازرونى ثم نور الدين احمد بن عبد الله ابن ابى الفتوح الطاووسى] [2]
و هو من الشيخ الولى الربّانى امين الملّة و الدين محمد بن مسعود
البَلاَيانى [اى المتوفى سنة ٧٥٨ و لعلّه هو المسمّى ايضا محمد بن بهاء الدين
المختار الكازرونى] [3] و هو من الشيخ زين الدين عبد الصمد و هو من
والده نجم الدين عبد الرحمان و عمّه الشيخ شمس الدين عبد الصمد وهما من
والدهما الشيخ ركن الدين عبد الله صاحب النور المشرق و هو من والده
[الشيخ شهاب الدين ابى بكر بن احمد البيضاوى المعروف بعرب] [4]
و هو من والده احمد و هو من والده عبد الرحيم و هو من والده الحسين
و هو من والده محمد و هو من والده احمد [و هو من والده] [5] عبد
الصمد و هو من والده صاحب الخرقة شطّاح العراق رئيس السكارى

(1) Complété d'après les indications des autres sections du ms. sur Shinnâwî († 1028/1619), Dajjânî († 1071/1660) et 'Ojaymî.

(2) Complété d'après le ms. d''Ojaymî, *risâlah*, s. v. *mevleviyah*.

(3) Cfr. P. 409, pl. XVI.

(4) Complété d'après 'Ojaymî. — S. محمد

(5) Id.

و عشق ، سيدى ى معيث حسين ى منصور ى ابى بكر الانصارى

الحلاج رحمه الله و اثابه [1] —

(1) Cf S Mortada Zabidi *Iqd al jauhar al thamin* s v *Hallajiyah* (ms Alep T Kawwali)

ابى المغيث الحسين بن منصور بن ابى بكر الحلاج بالسند الى سيدنا القطب بانحرمة العدنى عن السيد شمة الله بن عطاء الله بن لطف الله بن سلام الله الكازرونى عن جدة لمة [ابن] ابى الفتوح عن الشيخ محمد بن بهاء الدين الحمار الكازرونى عن الشيخ امين الدين محمد بن على بن مسعود البلابانى عن الشيخ زين الدين عبد الصمد عن ولدة نجم الدين عبد الرحمن وعمة شمس الدين عبد الصمد عن والدهما زكى الدين عبد الله عن والدة شهاب الدين احمد البيضارى عن والدة نجم الدين محمد عن والدة شهاب الدين احمد عن والدة فخر الدين عبد الرحيم عن والدة زين الدين عبد الصمد عن والدة صاحب الخرقة و الطريقة و هو عن الجنيد -

XXVI

L'INCIDENT DE LA « RUE HALLĀJ » À STAMBOUL EN 1927

En octobre 1927 la commission de numérotage de la municipalité de *Stamboul*, plaçant des plaques aux coins de rues et des numéros sur tous les immeubles eut à remplacer un certain nombre de noms déclassés elle donna ainsi à l'ancienne *Tekke Sūqāghī* (quartier Shahzàde) le nom de *Hallāj Manṣūr Sūqāghī* Une curieuse polémique s'ensuivit dans la presse, qui prouva que le nom du « martyr du soufisme » pouvait encore troubler, au XXe siècle, l'opinion publique dans l'ancienne capitale du monde musulman

1o protestation, signée *Noūrī Hāfet*, d'un pharmacien, (qui eût diverti Flaubert), contre le choix d'un pareil nom

. حلاج منصور ، به بزم تاريخمرده ، به ده اجتماعى ، اقتصادى ، ادبى

حياتمرده بر رول اويامش بر شخصيتدر ، . (*Aqchâm*, 26 x 1927)

2o interview-riposte du président de la commission, '*Osmān bey Jemāl*, référant à notre bibliographie hallagienne

توركچه اللى درت اثردن ايكيسى مطبوعدر و مطبعهٔ عامره ده باصلمشدر ..

(*Milliyet* 1 XI 1927)

3° seconde riposte de même source, signée « *Kieuï Oghlou* »

حلاج منصورك بر تكيه شيخى اولماديغى درديجى عصرك شرق فيلسوفلريندن برى اولديغى استانبولده كى يكى سوقاق اسملرينك ايچنده هيچ بشهرمز (حلاج منصور) ، (شاعر خاقانى) كبى راها يجه يجه دوات كرامتك اسملرى واردر (*Aqchām*, 3 XI 1927)

4° nouvelle attaque du pharmacien *Noūrī Rāfet*, citant « Brockhaus, la Grande Encyclopedie, le Grand Larousse et l'Encyclopedie Britannique » (sic), pour conclure

(*Aqcham*, 6 XI 1927) ايى بيليوم كه بو حلاج منصور تورك دكلدر

5° La plaque a ete maintenue (en supprimant un point de trop, place sur le H initial du nom incrimine) a cette petite rue, qui, parallele a la *rue Yeznéjilèr*, forme au N quadrilatère avec elle et avec deux transversales, la *rue Dêrunî* et la *rue des martyrs du 16 mars*

4e SECTION

TEXTES CONNEXES DE PHILOSOPHES (I-VIII), DE THÉOLOGIENS (IX-XXIV) ET DE LITTÉRATEURS (XXV-XXIX)

INDEX DES TERMES TECHNIQUES

INDEX ARABE DES NOMS D'AUTEURS

PREMIÈRE SOUS-SECTION

PHILOSOPHES (I-VIII)

I — ABOŪ YOŪSOF KINDĪ († vers 246/860) ET SES DISCIPLES

Pur arabe, chef de la première école philosophique musulmane de Bagdad — on lui doit, outre ses recherches personnelles, l'achèvement de la mise au point de plusieurs traductions arabes de traités philosophiques hellénistiques.

Les principaux manuscrits, en grec et surtout en syriaque, semblent avoir été apportés à Bagdad, à la suite de la visite du khalife Ma'moūn en 823, chez les Sabéens, à Harrān [1]. Confiés d'abord à des traducteurs chrétiens (comme Ibn Na'īmah de Homs), leur étude fut menée à son terme par l'école de Kindī.

On ne possède encore aucun travail d'ensemble sur sa méthode de traduction, sur celle de ses collaborateurs, puis de ses disciples comme Misqawayh, Hasan Nawbakhtī, Mattā, jusqu'à Fārābī, — sur leurs contacts avec la famille sabéenne de Thābit ibn Qorrah, ou sur le rôle de mécènes tels que les Banoū Nawbakht et les Banoū'l Monajjim [2]. De bonne heure, il dut circuler dans cette école des « aide-mémoires », recueils d'apophthegmes d'abord (extr. ap. Hunayn, Tawhīdī, *sidq*, Ibn Hindou et Mobashshir), et aussi manuels historico-biographiques (extr. ap. Hasan Nawbakhtī, *arā wadiyānāt*, cf. *fihrist*, 238 et Ibn al Jawzī, *nāmoūs*, 42-44, 48-49; ap. Yahya Nahāwandī cf. *id.*, 47, 54; et surtout ap. aboū Ja'far ibn abī Boūyeh, *sowān al hikmah*, source de Shahrastānī [3]).

A. Trad. paraphrastique des *commentaires* (perdus) de Porphyre sur les *Ennéades* de Plotin, sous le titre *Roboūbīyah*,

(1) D'où la légende du *kahin « al Israīlī »* (Ibn Sab'īn, *bodd*, f. 103b, et *masāil*, f. 335b) où il faut chercher, croyons-nous, un sabéen des environs de Harran, *al Safarmawtī* (cf. Sam'ānī, *ansāb*, 299b).

(2) *fihr.*, 243. (3) *milal*, selon Fakhr Rāzī, *masāil 'ashr*.

au Othologhiyâ Aristatâlîs (1) (« Theologia Aristotelis »)

1. *L'extase plotinienne.* Nous donnons ici, de ce texte capital pour l'histoire de la philosophie mystique islamique : (*a*) le texte arabe en abrégé = *O.* 1, éd. Dieterici, pp. 8-9, — avec les variantes de Fârâbî, *jam'*, p. 29 et des Ikhwân al Safâ, *rasâïl*, éd. Bombay, t. I, p. 69 (d'où trad. hébr. ap. Aben Ezra), (*b*) le texte grec (de Plotin, *Ennéades* IV, 8, 1) (*c*).

انى ربما خلوت بنفسى [كثيرا] (2) وخلعت بدنى (جانبا) (3) و (4)
صرت كأنّى جوهر مجرّد بلا بدن (5) فاكون داخلا فى ذاتى (راجعا
اليها] (6) خارجا عن جميع الاشياء [سواى] (7) فأرى فى ذاتى من
الحسن (8) ما ابقى (9) له متعجّبا وأعلمُ [عند ذلك] (10) انّى جزء
من اجزاء العالم الشريف الفاضل (11) الالهى فلما ايقنت بذلك ترقّيت
بذاتى الى العالم الالهى فاذا استغرقنى (12) ذلك النور هبطتُ [من
العقل الى الفكر] (13) فابقى متعجّبا انى كيف انحدرت من ذلك الموضع
كيف نفسى وهى فى البدن وتذكّرت عند ذلك [اخى] (14)
ارقليطوس فانّه امر بالحرص على الصعود الى ذلك العالم الشريف (15)

(*b*) πολλάκις ἐγειρόμενος εἰς ἐμαυτὸν ἐκ τοῦ σώματος, καὶ γιγνόμενος τῶν μὲν ἄλλων ἔξω, ἐμαυτοῦ δὲ εἴσω, θαυμαστὸν ἡλίκον ὁρῶν κάλλος ... τῷ θείῳ εἰς ταὐτὸν γεγενημένος, καὶ ἐν αὐτῷ

(1) C'est sans doute cet ouvrage qui est déjà visé par la réfutation d'Hishâm-ibn al Hakim *kitab al radd 'alâ Aristatâlîs fi'l tawhîd* (*fihrist*, 175 ; *Tusys list*, 355). (2) add. F. (3) mq. I. S. (4) I. S. ; (5) F. جسم (6) mq. I. S. (7) add. F. (8) cfr. E. 17, nº 34. (9) F. بقيت (10) add. F. (11) الاعلى الفاضل الشريف selon I. S., dont l'extrait cesse ici. (12) F. استغشى فى (13) F. الى عالم الفكرة (14) add. F.

(15) Corr. à ce sujet la référence de Dieterici, *philos. der araber*, 1876, vol. I, p. 183, n. 1, qui devrait renvoyer à sa *propädeutik*, 1865, vol. III, p. 68 (mentionnée par interversion I, p. 182, n. 1).

ἱδρυθεὶς ὑπὲρ πᾶν τὸ ἄλλο νοητόν, μετὰ ταύτην τὴν ἐν τῷ θείῳ στάσιν εἰς λογισμὸν ἐκ νοῦ καταβὰς ἀπορῶ, πῶς ποτε καὶ νῦν καταβαίνω, καὶ ὅπως ποτέ μοι ἔνδον ἡ ψυχὴ γεγένηται τοῦ σώματος. Ὁ μὲν γὰρ Ἡράκλειτος ὃς ἡμῖν παρακελεύεται ζητεῖν τοῦτο

2. *O. A.*, p. 12-13.

ان افلاطون فرق بين الحسّ و العقل و بين طبيعة الانيات و بين الاشياء المحسوسة و قال [افلاطون] ان علّة الانّيات الخفيّة التى لا اجرام لها و الاشياء الحسّية ذوات الاجرام واحدة و هى الانّية الاولى الحق و يعنى بذلك البارى الخالق عزّ اسمه قال انّ الانّية الاولى الحقّ هى التى تفيض على العقل الحياة اولاً ثم على النفس ثم على الاشياء الطبيعية و هو البارى الذى هو خير محض

Ce passage, important pour l'introduction des termes « *Haqq, anniyah* [1], *khayr mahd* », a été rapproché, à tort croyons-nous, de *Porphyrii Opuscul.* IV, fragm. 17 (éd. Nauck-Teubner) par Valentin Rose, dont la table de concordance arabo-grecque de l'*O. A.* est d'ailleurs à reviser (*Deutsche Literaturztg*, 1883, pp. 843-845 : 23 identifications proposées entre l'*O. A.* et les *Ennéades*, lib. IV-V-VI).

3. *O. A.*, p. 165 (cfr. texte grec *Ennéades* V, 8, § 5).

فان جعل جاعل هذه الحكمة الطبيعية من الحكمة الاولى اكتفى بها و لم يحتج الى ان يترقّى الى حكمة اخرى لانّها حينئذ لا تكون من حكمة اخرى هى اعلى و لا تكون فى شيء آخر. قلنا ان الحكمة الحقّ هى جوهرٌ و الجوهر الحقّ هو حكمة كل حكمةٍ حقٍّ انّما ابتدعت من

(1) Termes employés par les mystiques dès Ḥallâj (P. 471), cfr. *žânn* (*O. A.*, p. 166, l. 3) avec *Ṭawâsîn*, II, 6 —, et *insân 'aqlî, a'ḍâ'ho roûḥanîyah* (*O. A.*, 58, l. 16-17) avec Aḥmad Ghazâlî (*ici*, p. 96, l. 3).

دلك الجوهر الاوّل و كل جوهر حقّ اىما ابتدع من تلك حكمة الخفيّة (1)

Ε' μεν οὖν ταυτην της πρωτην θήσεται, ἀργετ οὐκ ἔτι γὰρ εξ αλλου ουσα ουδεν εν ἄλλῳ Η ἄρα ἀληθινὴ σοφία ουσία και ἡ αληθινη ουσία σοφία, και η αξια και τη ουσία παρὰ τῆς σοφίας, και δε παρα τῆς σοφίας ουσα αληθής

B — Trad de la *metaphysique* d'Aristote, en collaboration avec Eustathios (cfr *fihrist*, p 251, s v *kitāb al horoūf*) Il serait important d'editer le ms de Leyde 2074 contenant la traduction arabe de ce texte celebre, en collationnant les passages pour lesquels Ibn Roshd (2) et Ibn Sab'în (3) referent a *deux* recensions distinctes —, afin d elucider ce probleme, fondamental pour toute l'histoire de la philosophie medievale

C — *Khabar ijtimā al falāsifah 'ala romoūz 'ishqīyah* (*fihr* 259) Cet ouvrage perdu, dont le titre fait penser au « Banquet » platonicien, fut probablement une des sources du *kitāb al zohrah* d'Ibn Dāwoūd, dont il est donne des extraits *infra*, deux amis d'Ibn Dāwoūd, Niftawayh et Nawbakhtî, ont travaille a des traductions de philosophes grecs

D — *Risālat al toffāhah* (« Liber de Pomo »), trad arabe d'un apocryphe attribué à Aristote il paraît difficile de la faire remonter a Kindī, quoique les *Ikhwān al safā* la citent dejà (IV, 120) Margoliouth en a publié une retraduction persane (*JRAS*, 1892, p 187 sqq), ou l'on fait dire a Aristote qu'« Hermès est le premier » (4) à avoir joui de l'extase philosophique (*l c* texte p 228, trad p 251)

(1) Ce passage est à comparer avec *Ṭawasīn*, XI, 11-24

(2) cfr Renan, *Averroès*, Paris, 6e éd , p 51 n

(3) cfr ici *suprà* p 125, ll 12-14

(4) cfr *Ikhwān al safā*, IV, 396 , et Sohrawardī Halabi (*talwīhāt*, ms Berlin 5062, f 113b) sur Hermès

E. — *Kitāb al khair al maḥḍ* (1), ed. Bardenhewer

1° — § 2 (p. 61-62) (cfr. Proclos, Στοιχείωσις θεολογική, § 88 πᾶν τὸ ὄντως ὂν ἢ πρὸ αἰῶνός ἐστιν ἢ ἐν τῷ αἰῶνι, ἢ μετέχον αἰῶνος

كل انية يحقّ امّا تكون اعلا من الدهر و قبله (1) و امّا مع الدهر(2)
و امّا بعد الدهر و فوق الزمان (3) [(1) العلة الاولى] [(2) العقل]
[(3) فهى النفس لانّها فى أفق الدهر سفلا و فوق الزمان]

2° — § 8 (p. 76) (cfr. thèse 12 de Proclos, *loc. cit.*), § 12 πάντων τῶν ὄντων ἀρχὴ καὶ αἰτία πρωτίστη τὸ ἀγαθόν ἐστιν

كل عقل انّما ثباته و قوامه بالخير المحض و هى العلّة الاولى و قوّة
العقل اشدّ وحدانيةً من الاشياء الثوانى التى بعده لانّها لا تنال معرفته
و انّما صار كذلك لانّه علّة لما تحته و العقل ذو كلّية لانّه انية
و صورة و كذلك النفس ذات كلّية و الطبيعة ذات كلّية و ليس للعلّة
الاولى كلّية لانّها انيّة فقط

3° — § 9 (p. 81) (cfr. à la rigueur, thèse 177 de Proclos, *id.*)

و كذلك كل شىء من الاشياء انما ينال ما فوقه بالنوع الذى يقوى على
نيله لا بالنوع الذى عليه الشىء المنال —

*E*bis — Trad. latine Gérard de Crémone (1167-1187) s. v. « *Liber de causis* », ed. Bardenhewer (2)

§ 2 (p. 165) Omne esse superius aut est superius aeternitate et ante ipsam [*1*] aut et cum aeternitate [*2*] aut est post aeter-

(1) Cité ap. Ibn Sab'īn, *ajwibah*, f. 315b l. 6

(2) On sait l'influence de cette traduction sur la scolastique médiévale, notamment sur S. Thomas d'Aquin qui l'a citée et même commentée, et sur Eckhart.

nitatem et supra tempus [3] ([1] = causa prima) — ([2] = intelligentia) — ([3] = est anima, quoniam est in orizonte aeternitatis inferius et supra tempus)

§ 8 (p. 172). Omnis intelligentiae fixio et essentia ejus est per bonitatem puram quae est causa prima. Et virtus quidem intelligentiae est vehementioris unitatis quam res secundae quae sunt post eam quoniam ipsae non accipiunt cognitionem ejus. Et non est facta ita, nisi quia causa est ei quod est sub ea. Et intelligentia est habens helyatin ([1]) et formam, et similiter anima est habens helyatin et natura est habens helyatin. Et causae quidem primae non est helyatin, quoniam ipsa est esse tantum.

§ 9 (p. 174)

Et similiter aliqua ex rebus non recipit quod est supra eam nisi per modum secundum quem potest recipere ipsum, non per modum secundum quem est res recepta.

II. — RÂZI (RHAZÈS) († 320/932)

Illustre médecin, informé, comme son maître ([2]), de la philosophie hellénistique, il passa pour pythagoricien ([3]). La publication du *zâd al mosâfirîn* de son adversaire posthume Nâsir-i Khosraw, vient de permettre enfin l'étude de ses idées maîtresses ; son vocabulaire a des connexions qarmates ([4]).

A. — Extraits de l'*ilm ilahî* (trad. persane)

1° Preuve de l'éternité de la matière (Nâsir-i-Khosraw ([5]), *zâd*, ed. Kaviani, 1925, 103).

([1]) = *kolliyah* (universalitas). Ici, le texte arabe montre qu'il faut compléter [qua habet esse] (= *anniyah*).

([2]) 'Alî-b. Rabban Tabarî, *firdaws*, éd. Siddiqî.

([3]) Şâ'id, 33 ; cf. Mas'oudi, *tanbîh*, 171. — Cf. l'atomisme démocritain de 'Allâf.

([4]) *'alam 'olwî*, *'aql* = *jawhar ilahî*.

([5]) Il déclare (p. 102) que c'est une déformation de la thèse d'*Iranshahrî*

ابن زکریا کفت چون اندر عالم چیزی پدید همی بیاید مکر از
چیزی دیکر این حال دلیل است بر آنکه ابداع محال است و ممکن
نیست که خدای چیزی پدید آورد نه از چیزی چون ابداع محال
است واجب آید که هیولی قدیم باشد وچون مر هیولی را که قدیم
است از زمان چاره نیست پس مکان قدیم است

2° La chute des âmes, et leur rédemption par la Raison (id 114-116 cf 318-319) (1)

(ابن زکریا) چون همی بینیم که خدای تعالی از خواست با آفریدن [عالم]
بخواست آفریدن آمد است واجب آید که با خدای تعالی نیز قدیمی دیکر
بوده است و آن دیکر قدیم مر اورا بدین فعل آورده است و آن
دیکر قدیم نفس بود است که زنده جاهل بود است هیولی نیز ازلی
بود است تا نفس بنادانی خویش بر هیولی فتنه شده است و اندر هیولی
آویخته است و از او صورتها همی کرده است از بهر یافتن لذّات جسمانی
از او ، وچون هیولی مر صورت را دست باز دارنده بود و از این طبع
کریزنده بود بر خدای قادر و رحیم واجب شد مر نفس را فریاد رسیدن
تا از این بلا برهد و آن فریاد رسیدن از او سبحانه مر نفس را آن بود

sur l'actualité éternelle du pouvoir créateur de Dieu (cfr Salimiyah)
ایرانشهری کفت که ایزد تعالی همیشه صانع بود و وقتی نبود که مر اورا صنع نبود
تا از حال بی‌صنعی بحال صنع آمد

(1) **Analysé, *RMM*, LXII, 218-219 Ce texte est extrêmement intéressant, car il contient, à côté d'éléments plotiniens, des éléments gnostiques, ou, tout au moins, hermétiques**

که خدای مر این عالم را بیافرید و درازِ زندگانی اندر او پدید آورد تا
نفس اندر این صورتها لذّات جسمانی همی یابد و مردم را پدید آورد
و مر عقل را از جوهر الهیّت خویش سوی مردم اندر این عالم فرستاد
تا مر نفس را اندر هیکل مردم بیدار کند و بنمایدش بفرمان باری
سبحانه که این عالم جای او نیست و مر اورا خطائی او افتاده است
بر اینگونه که یادکردیم تا این عالم کرده شده است ، عقل که چون نفس
هیولی اندر آویخته است همی پندارد که اگر از او جدا شود مر اورا
هستی نماند تا چون نفس مردم از این حال که یادکردیم خبر یابد مر
عالم عُلوِی را بشناسد و از این عالم حذر کند تا بعالم خویش که آن
جای راحت و نعمت است باز رسد و گفته است که مردم بدین عالم
نرسد مگر بفلسفه و هر که فلسفه بیاموزد و عالم خویش را بشناسد و کم
آزار باشد و دانش آموزد از این شدّت برهد و دیگر نفوس اندر این
عالم همی مانند تا آنگاه که همه نفسها اندر هیکل مردمی بعلم فلسفه ازین
راز آگاه شوند قصد عالم خویش کنند و همه بکلّیت آنجا باز رسند آنگاه
این عالم برخیزد و هیولی از این بند گشاده شود همچنانکه اندر ازل
بوده است

III — ABOŪ ʿĪSA MOḤAMMAD-IBN-HĀROŪN AL WARRĀQ († 297/909) (1)

Philosophe indépendant, ancien moʿtazilite comme son disciple et ami Ibn al Rawandī, émancipé par l'étude de la logique

(1) Cette date, malgré le doute formulé par Nyberg (éd. de l'*intiṣār* de Khayyâṭ, p. 205), est sûre, Warrâq a critiqué Jâḥiz (Masʿoūdi, *moroūj*, III, 55), cfr. P. 227, 148

grecque (1), il a écrit peut-être en annexes à son *kitāb al maqālāt*, deux remarquables examens critiques des hérésies persanes et juives et des sectes chrétiennes, — d'une trame dialectique serrée. Du premier ouvrage, il ne subsiste que des fragments, chez Bīroūnī et Shahrastānī étudiés par Christensen. Le second, *kitāb fīl radd 'ala'l firaq al thalath min al Naṣāra*, est intégralement conservé dans la réfutation qu'en écrivit (2) le philosophe jacobite Yaḥya-ibn 'Adī (+ 364/974). En voici des extraits.

1. Notion de la résurrection du Christ (ms. Paris, ar. 167, f. 142b).

و قد زعمت هده الفرق الثلث ان المسيح مات فيقال لهم جميعا ان كان
المسيح مات فمن احياه بعد الموت فان قالوا هو احيا نفسه قيل لهم الموتى
اذن يحيون انفسهم وكيف يحيي نفسه من لا تدبير له و لا علم و لا قدرة
وان قالوا احياه غيره فقد اقرّوا بان غير المسيح يحيي الموتى

2. Définition melchite de l'incarnation (id. f. 147a).

و يقال للملكية أ تخلو مريم عمّ من ان تكون ولدت الكلمة و الانسان
الكلّي و الانسان الجزوى على الحقيقة او تكون ولدت الكلمة و الانسان
الكلّي دون الجزوى او دون دون ودعوا تعليق الالفاظ التى
لا حقائق لها و لا محصول عند التفتيش و المواقفة (f. 148b) و فيه
ايضا عليهم انهم اذا اثبتوا الانسان الكلي مولودا من مريم وجب ان يكون
ابنها اذ كان ولدها ، فيصير الكلّي ابنا للجزوى و يصير الجوهر ابن اقنومه ،
و يجب اذا كان الجوهر الكلّي ابنا و ولدها ان يكون اقانيمه و اشخاصه

(1) Critiqué par Abou Sahl Nawbakht et par Ḥasan Nawbakhtī (*fihrist*, 177; *Tusy's list*, 58, 72).

(2) Périer avait projeté de l'éditer.

كلّها اساها و اولادها وكيف يلد الجروى الكلى و هل تولد الكليات و الجواهر العامّيات او انما تولد الجرويات و الاشخاص الاقوميات

3. Notion melchite de l'union hypostatique (impersonnalité préalable de la nature humaine du Christ) — (id. f. 207ᵇ)

و يقال للملكية جميعا اذا زعمتم ان ناسوت المسيح ليس بشخص قائم بذاته فاخبرونا عن جسد المسيح المرئى الذى به كان يذهب و يجى و يتصرّف أهو شخص الاله ام شخص بعض الخلق (f. 209ᵇ) يقال للملكية اذا كانت الكلمة انّما اتّحدت بالانسان الكلّى فباى شىء خصّ ذلك الجسد المولود من مريم وان زعموا ان الظهور (= الذى بالجروى) غير الاتّحاد[1] [= الذى بالكلّى] (f. 211ᵃ) فان قلتم لو كانت [الكلمة] ظاهرةً فى الكلّى لظهرت فى اجساد الناس كلهم قيل لهم و لو كانت متّحدةً بالكلّى لكانت متّحدة باجساد الناس كلهم و ان احتجتم الى انها ظاهرة فى الكلى بظهورها فى ذلك الشخص الجروى الذى هو اقنوم من اقانيم الكلّى قيل لكم فكذا يكون متّحدة بالكلّى باتّحاده بذلك الشخص الجروى (الخ)

4. Dernier argument, et appendice, copié par Ibn 'Adî de « certains manuscrits » (id. f. 246ᵇ)

و يقال لهم أ ليس لو لامس المسيح عندكم النسا فأولد كان يكون ذلك الولد عندكم ابن ابن الله تعا و سبحانه و كان الاله القديم عندكم جدّ ولد المسيح كما ان مريم التى هى امّ المسيح جدّة ولد المسيح متى اولد فان قالوا لا خرجوا من المعقول و جعلوا الاب ليس بجدّ فيلزمهم ان تكون

[1] sic

الام ليست بحدة و هذا ضرب من التجاهل ، و ان اثبتوا انه سبحانه
و تعا حد ّ ولد المسيح اوقعوا لاانساب بين القديم و المحدث و اوجبوا
التناسل من حيث كرهوا ، و هذا الكلام و ان كان مفسداً لاقاويل هذه
الفرق الثلث فانه على اليعقوبية و الملكية اشدّ و لهم الرم ، سبحان الله
الواحد الصمد الذى ليس كمثله شيء « لم يلد و لم يولد و لم يكن له كفواً
احد »

و نحن مستدئون فى النقض على من أضيف الى اليعقوبية كالالبانية (1)
و اصحاب اوطاحى و على ما فى صنوف النصارى كالماروبية (2) و الشبالية
و الاحريعاريه و اصحاب مقدونيوس و اصحاب ىلّمارس (3) و الاريوسيّة (4)
و اصحاب اوناميوس و اصحاب فوطيس (5) و البولية اصحاب بولى السمساطى ،
فى كتاب مفرد (6) ان شاء الله تعا (حوقلة) —

IV — FĀRĀBĪ († 339/950)

Son portrait psychologique, selon Ibn Sab'īn, a été donné ci-dessus (7), ici ne figure qu'un court extrait des *Fosoūs*, déjà publiées, pour marquer la convergence, chez lui, des vocables hellénistiques de la « theologia Aristotelis » et des termes *soūfīs*

1° *fosoūs*, ed Dieterici, p 71-72 (8)

و الحقّ الاوّل تعاً حقّ من جهة المخترعه [اذا طابق القول] حقّ من

(1) ms non ponctué (2) ms ponctué ainsi
(3) ms non ponctué (4) ms الماريوسية (5) ms بوطيس
(6) Cette liste des sectes chrétiennes est curieuse, ses sources byzantines sont à déterminer (7) Ici, p 129
(8) Ce texte connu est donné ici pour montrer la convergence chez Farābi des mots hellénistiques (*ofq*, cfr ici p 179), et des mots soufis (*roboūbīyah*, cfr P 566, et *index*) à propos du nom divin *Haqq*

جهة الوجود [للموجود الحاصل] حقّ من جهة انّه لا سبيل للبطلان اليه عليك ان تأخذ من بطونه الى ظهوره فيظهر لك العالم الأعلى وعالم الربوبية عن الافق الاسفل و عالم البشرية —

V. — « IKHWĀN AL ṢAFĀ »

(Société d'encyclopédistes qarmaṭes, dans la seconde moitié du Xe siècle de notre ère)

Le recueil de leurs *Rasāïl*, tant dans l'édition complète de Bombay, que dans les études de Dieterici, est bien connu. Rappelons ici simplement leur chapitre sur les extases (*tawājod*) des soûfis (I, 124), contenant quatre anecdotes, dont une au moins se retrouve chez aboû Ḥāmid Ghazālī [1], leur rapprochement entre le soûfisme et les chrétiens (II, 315), leur formule stéréotypée « *ayyadanā (Allah) birouḥ minho* » qu'Ibn 'Arabī reprendra dans ses *fotoûḥāt*, leur phrase si typique d'introduction pour leurs explications rationalistes des mystères de la création « *mā al ḥikmah fī [kadhā]* », « car Dieu est sage (*ḥakīm*), et le sage agit obligatoirement avec sagesse » (III, 125, cfr. 18, 69), — qui se retrouve textuellement sur les lèvres d'Ibn Khafīf et de Shiblī, selon Aboû Bakr Nassāj, maître d'Aḥmad Ghazālī [2], leur récit de la passion de Jésus (IV, 115) [3] et de la mort de Socrate (IV, 119, 146) [4], leur mention des Kayyâliyah (I, 208)

(1) *iḥyā*, éd. 1322, II, 204.

(2) « *ilahya, mā al ḥikmah fī khalqatī ?* » ('AQ. Hamadhānī, *zobdah*, ms. Paris afp. 36, f. 53; cf. Ma'ṣoûm 'Alī Shāh, *ṭarāïq*, II, 252). Cfr. ici p. 82, l. 12, et 144, l. 4 d. en bas.

(3) La source probablement nestorienne de ce remarquable passage n'a pas encore été déterminée; la crucifixion de « l'humanité » de Jésus y est admise (cfr. Raghib pāshā, ici, *infra*).

(4) Ce texte, qui dérive du *Criton* (XI), est fort curieux. Le mot de docilité envers la *Loi* (= *al Nāmoûs, ya'nī al sharī'ah*) *man tahāwana bil Nāmoûs qatalaho l Nāmoûs* qui lui est prêté et dont je n'ai pas retrouvé l'original grec, est parallèle au mot de Ḥallāj « *man taǧāwaza'l ḥodoûd oqīmat 'alayhi'l ḥodoûd* » (*QT* n° 17, p. 63*) au point qu'on peut se demander si ce parallélisme n'a pas été intentionnellement accusé, d'un côté ou de l'autre.

VI — IBN SĪNĀ (= AVICENNE, † 428/1037)

L'influence d'Ibn Sīnā a outrepassé les frontières de l'Islam ; de 1140 à 1230, les scolastiques latins d'Occident n'ont connu de la métaphysique aristotélicienne que l'exégèse avicennienne, telle que Gondisalvi venait de la traduire à Tolède.

Ses premières œuvres sont une simple interprétation néoplatonicienne de l'aristotélisme. A la fin de sa vie, il ébaucha une « philosophie orientale » [1] plus originale, dont il ne put écrire que la « logique » et la « mystique » (ap. ishārāt), fondées sur l'unité de l'être : remontant logiquement, par exemple, de l'être possible d'un corps créé, à l'être nécessaire, pour prouver l'existence de Dieu [2]. Ibn Taymiyah en a conclu [3] qu'Ibn Sīnā est le précurseur du monisme des mystiques postérieurs.

Nous donnons, — après deux textes déjà publiés, une préface psychologique, et une description fondamentale de l'extase avicennienne, — un texte inédit, qui pose la question des relations entre l'avicennisme et les textes hallagiens.

1. Préface *mantiq al mashriqiyīn*, ms. Caire, éd. Caire 1910, Salafiya, p. 2-4) ;

لما سمع منا فى كتب الفناها للعاميين من المتفلسفة المشغوفين بالمشائين
مع اعتراف بما فضل افضل سلفهم [4] و لما كان المشتغلون بالعلم
شديدى الاعتزاء الى المشائين من اليونانيين كرهنا شقّ العصا و مخالفة الجمهور
فانحزنا اليهم و تعصبنا للمشائين لكنكم اصحابنا تعلمون حالنا فى اوّل امرنا
و آخره و طول المدّة التى بين حكمنا الاوّل و الثانى احسنا ان نجمع

[1] Vocaliser *mashriqiyah* (Goldziher, 1909 ; Nallino, 1925), et non *moshriqiyah*.

[2] Preuve critiquée par Ghazali, et abandonnée par Ibn Roshd (*tahāfot*, 50, 104). I. S. place, au dessus des trois sciences spéculatives, la science du *kolli*, distincte de la logique (*mantiq*, p. 7). [3] Ici, p. 229.

[4] Aristote.

كتاباً يحتوى على امّهات العلم الحقّ الذى استنبطه من نظر كثيرا و فكر مليا وما جمعنا هذا الكتاب لنظهره الا لأنفسنا — اعنى الذين يقومون منا مقام انفسنا — و اما العامّة من مزاولى هذا الشأن فقد اعطيناهم فى كتاب الشفاء ما هو كثير لهم و فوق حاجتهم

2. La théorie avicennienne de l'extase (*ishârât*, IX, éd. Forget, pp. 202-204), compar. de l'abrégé d'Ibn Tofayl, *hayy*, p. 3-4 avec extr. Fakhr Râzî, éd. Caire, 1290; cfr. ici p. 176.

ثم انه (1) اذا بلغت به الرياضة (و الارادة) (2) حدّاً مّا عنّت له خلسات من اطّلاع نور الحقّ عليه لذيذة كانّها بروق تومض اليه ثم تخمد عنه ثم انّه لتكثر عليه الغواشى. ثم انه ليتوغّل فى ذلك حتّى. فلكاد يرى الحقّ فى كل شىء (3). ثم انّه لتبلغ به الرياضة مبلغا ينقلب له وقته سكينةً فيصير المخطوف مألوفا و الوميض شهاباً بيّنا و تحصل له معارفة مستقرّة. ثم اذا (عبر الرياضة) (4) الى النيل صار سرّه مرآةً مجلوةً محاذيا (5) بها شطر الحقّ. ودرّت عليه اللذات العُلى و فرح (6) بنفسه لما (يرى) (7) بها من اثر الحقّ وكان (8) له نظر الى الحقّ و نظر الى نفسه فكان بعد متردّدا ثم إنّه ليغيب عن نفسه فيلحظ جناب القدس فقط و ان لحظ نفسه فمن حيث هى لاحظة (لا من حيث هى زينتها) (9) و هناك يحقّ الوصول

3. Impossibilité de l'union mystique (rétractation de *najât*, 402, 481 ; *ishârât*, VII, éd. Forget, pp. 178-180).

(1) FR. فى. (2) Interverti IT; suppr. FR.
(3) Cfr. QT, n° 9. (4) IT suit une autre coupe. – FR وصل.
(5) IT, FR يتحادى. (6) IT, FR يفرح. (7) Add. IT, FR.
(8) IT, FR يكون. (9) Mq. IT, FR.

ن قوما من المتصدّرين (1) يقع عندهم انّ الجوهر العاقل اذا عقل صورةً
عقلية صار هو هي و ان النفس الناطقة اتّصالها بالعقل الفعّال هو
ان تصير هي نفس العقل الفعّال لانها تصير العقل المستفاد وكان لهم
رجل يعرف بفرفوريوس اعلم ان قول القائل انّ شيئًا ما يصير
شيئاً آخر لا على سبيل الاستحالة و لا على سبيل التركيب بل على
انه كان شيئاً واحدا فصار واحدا آخر قول «شعريّ غير معقول» فانّه ان
كان كل واحد من الامرين موجودا فهما اثنان و ان كان احدهما غير
موجود فقد بطل و ان كانا معدومين فلم يصر احدهما الآخر (2)

3bis Paraphrase de ce passage par Fakhr Rāzī (l. c. 118)

من زعم انه اذا عقل شيئًا فقد اتّصل بالعقل الفعّال و هو عند اتّصاله
بالعقل الفعّال يتّحد به (3) و يصير هوهو (4) و اعلم ان القول بالاتّحاد
باطل لان حال الاتّحاد ان كانا موجودين فهما اثنان لا واحد و ان عدما
فليس هناك اتّحاد بل حدث ثالث و لو بقي احدهما و فني الآخر فالباقي
يستحيل ان يكون غير الباقي —

4. Sa réponse à Aboū Sa'īd Ibn abi'l Khayr (ms. Londres 16 659, f. 560b. — Cfr. 'AQ Hamadhanī, *zobdah*, ms. Paris afp. 36 f. 89b = supp. pers. Paris 1084 f. 174b = supp. pers. Paris 1356 f. 114a)

(1) « professeurs de philosophie »

(2) Ce raisonnement sophistique, qui confond l'unité ontologique avec l'unité arithmétique, sera repris par Ghazālī (*maqṣad asnā*, 74) et surtout par Ibn 'Arabī (*tajalliyat*, § *roboūbiyah*) critiquant Jonayd en ces termes :

(قلت لجنيد) كيف تقول في التوحيد بتمييز العبد من الربّ و اين تكون انت عند
هذا التمييز لا يصحّ ان تكون عبدا و لا ان تكون ربا فلا بدّ ان تكون في بينونة
تقتضي الاستشراف و العلم بالمقامين مع تجرّدك عنهم

(cit. 'A Q. Jazāïrī, *mawaqif*, III, 220 ; cf. P. 35, n. 5, E. 227, n. 2)

(3) Cfr. Ibn Sab'īn, ici p. 133

(4) Sur le *howa howa*, cf. P. 644, et E. 75*, nº 205-206

[يادكار شيخ احمد (1) ما ست قدّس اى دوست در رساله احرى مكر
خوانده كه] (2) كتب ابو سعيد الميهى الى الشيخ (الرئيس) ابي على
ابن سينا «دلّنى على الدليل» فقال فى الرسالة على طريق الجواب «الدخول
فى الكفر الحقيقى و الخروج عن الاسلام المجازى و ان لا تلتفت (3) الّا بما
كان وراء الشخوص الثلاثة حتّى تكون (4) مسلماً وكافراً ، و ان كنتَ
وراء هذا فلست مؤمنا و لا كافرا ، و ان كنت تحت هذا فانت مشرك
مسلم ، و ان كنت جاهلا (5) من جميع هذا فانّك تعلم ان لا قيمة لك
و لا تُعَدُّ من جميع الموجودات»
[شيخ ابو سعيد كفته است در مصابيح (6) مى آرد كه] «اوصلنى هذا
الكتاب الى ما اوصلنى اليه عمر مائة الف سنة من العبادة» (7)

VII. — IBN ROSHD (= AVERROÈS † 595/1198)

Ibn Roshd, traduit après 1225 à Naples en latin et en hébreu, eut de suite une influence considérable sur la scolastique occidentale (du thomisme orthodoxe à l'averroïsme padouan). Malgré

(1) Il s'agit d'Ahmad Ghazali (ici p. 95), effectivement *rāwī* d'Aboū Sa'īd selon Ibn al Jawzī (*namoūs*, 363). (2) [donné seulement par 'AQH.]
(3) var. Londres تلتفت الارسا — , var. 1084 تستقت الاربا (*sic*).
(4) Add. 1356 مومنا. (5) Add. Nicholson, ici فلست.
(6) Ouvrage non identifié.
(7) Cette lettre attribuée à Ibn Sīna, qui lui en aurait écrit plusieurs (dont deux publiées par Mehren), est, comme Sa'd Kāzarounī l'a remarqué dans son commentaire (cfr. P. 28*, n° 527d), en étroite dépendance d'un texte hallagien (P. 256). Voici en résumé le sens que le commentaire de S. K. lui donne. Jette ton regard intellectuel *au delà* des trois spécifications dogmatiques (*nār*, *jannah*, *a'rāf*) : alors, si tu parviens réellement au delà, tu n'as plus de spécification (tu es dans l'être pur et un) ; si tu restes *en deçà*, tu es un « moslim » associateur (pire qu'un « kāfir ») ; et si tu ne sais rien de tout cela, tu ne vaux rien.

Nous devons à H. Gibb d'avoir pu examiner une autre « lettre d'Ibn Sīnā à aboū Sa'īd » (ms. Londres Or. 249, f. 48b, l. 18 – f. 49a, l. 10) étudiée par Zhukovsky, mais qui n'intéresse pas l'histoire de la mystique (cfr. Ibn Oṣaybi'ah, II, 9).

son hostilité bien connue pour la mystique (1) ; il a commenté deux sentences mystiques célèbres en termes qu'il nous fallait rappeler ici.

1. Le hadîth de Yahya Râzî (*man 'arafa nafsahu* = ici, p. 27 n. 3) et la connaissance indirecte de Dieu (*métaphysique*, IV, § 24 : éd. Caire, 68 ; éd. Quiros, 138) :

لا سبيل بوجه الى معرفة هذا الجنس من الوجود [الاجرام السموية الالهية] عما يخصه الّا بعد المعرفة بذلك العلم (علم النفس) و لذلك قيل في الشرائع الالهية «اعرف ذاتك تعرف خالقك»

2. La profession de foi monothéiste ésotérique : « *Lā howa illa Howa* » (2).

a) (*tahāfot*, chap. XIII, éd. Caire, 113) :

فعلم الله يتعلق من الموجود بجهة اشرف من الجهة التى يتعلق علمنا بها فللموجود ادنى وجودان ، وجود اشرف و وجود اخس ، و الوجود الاشرف هو علّة الاخس و هذا هو معنى قول القدماء ان البارى تعا هو الموجودات كلها و هو المنعم لها و الفاعل لها و لذلك قال رؤسا الصوفية «لاهو الّا هو» و لكن هذا كله هو من علم الراسخين فى العلم و لا يجب ان يكتب هذا و لا ان يكلف الناس اعتقاد هذا و لذلك ليس هو من التعليم الشرعى و من اثبته فى غير موضعه فقد ظلم كما ان من كتمه عن اهله فقد ظلم فاما ان الشيء الواحد له اطوار من الوجود فذلك معلوم من النفس —

b) Traduction latine de Shemtob (Calonymos) (***Destructio destructionum***, éd. Venise, n. p., 1527, disp. XIII) :

Igitur scientia ipsius dei glo(riosi) est alligata enti modo altiori

(1) *manāhij*, p. 72.

(2) Cette sentence, qui se trouve dans Ghazālī (*mishkāt*, 23), provient chez lui des *Ṭawāsīn* de Hallāj (XI, 23).

quam modus quo alligata est ei scientia nostra. Igitur enti sunt duae entitates : entitas nobilis et entitas ignobilis. Et entitas nobilis est causa ignobilis : et hoc est id quod dicunt antiqui quod deus gloriosus est omnia entia et est motor et agens eorum. Et ideo dixerunt principales sophiorum « non est ipse, nisi Ipse » (1). Attamen hoc totum est ex noticia profundatorum in scientia et hoc non debet scribi, nec compellere homines ut huic credant. Et ideo non est ex doctrinā legali. Et qui constituerit id extra locum suum erravit, sicut qui celaverit eum cui competit malefacit. Quot autem idem habeat gradus entitatis est notum ex anima.

c) Traduction latine (avec commentaire) de C. Augustinus Niphus (*In Averroys « destructio destructionum » librum commentationes*, 1505, impr. Venise, O. S. Modoetiensis, s. d. (1519), disput. VII (2), dubium II, pp. 109b-110b).

(*trad.*) Unde si Dei scientia nobilior est nostrā, ergo dependet de ente modo nobilior quo nostra scientia dependet de ente : et si sic ergo ens duas habet entitates : una nobilis, alia vero vilis ; et nobilis causa est vilis ; et hoc est id quod dicebant aliqui antiquorum, videlicet « quod Deus est omne ».

(*comment.*) [aliqui antiquorum =] Parmenides, et Melissus, Lucretius (Ocellus) Lucanus « Jupiter est quodcumque vides ». Hoc ergo Averroes verificat nunc volens eos intelligere Deum esse omne : prout est causa eorum : continens in se perfectiones omnium ; ut Plato declarat in libro Parmenidis de uno omnium rerum principio.

VIII. — RĀGHIB PĀSHĀ († 1176/1763)

Grand vizir ottoman de 1756 à 1763, possesseur d'une belle bibliothèque, il nous a laissé un recueil de remarques intéressantes sur les problèmes principaux de la culture islamique.

1. De la spiritualité de l'âme sainte selon les *hokamā* à propos du Christ en croix (*safīnah*, *419*, d'après Fakhr Râzî, *tafsīr kabīr*, sur Qor. IV, 156).

(1) La majuscule est de nous. Cette phrase manque dans la traduction Niphus.
(2) *sic* : car la disp. X est sautée.

النسطورية زعموا انّ المسيح صلب من جهة ناسوته لا من جهة لاهوته و اكثر الحكماء يختارون ما يقرب من هذا القول قالوا لانه ثبت ان الانسان ليس عبارة عن هذا الهيكل بل هو اما جسم شريف منساب في هذا البدن و اما جوهر روحاني في ذاته مدبّر لهذا البدن فالقتل انما ورد على هذا الهيكل و اما النفس التي هي في الحقيقة عيسى فالقتل ما ورد عليه [1] لا يقال فكل انسان كذلك فما الوجه في هذا التخصيص لانا نقول انّ نفسه كانت قدسية علوية شديدة الاشراق بالانوار الالهية عظيمة القرب من ارواح الملائكة و النفس لما كانت كذلك لم يعظم تألّمها بسبب القتل وتخريب البدن ثم انها بعد الانفصال عن ظلمة البدن تتخلص الى فسحة السموات و انوار عالم الجلال فتعظم بهجتها و سعادتها هناك و معلوم انّ هذه الاحوال غير حاصلة لكل انسان بل هي غير واصلة من مبدا خلقة آدم عمّ الى قيام القيامة الا لاشخاص قليلين فهذه هي الفائدة في تخصيص عيسى عمّ بهذه الحالة [2]

(1) C'est effectivement ainsi que Ghazālī commente Qor IV, 156 sur la crucifixion en l'appliquant aussi à al Ḥallaj (*faḍaih*, éd Goldziher, p 30, cfr P 317, 318 n 1) et en admettant qu'il y eut *ḥoloul* De même Aḥmad Ghazālī (ici, p 95-96, cfr pp 63, 65-66), 'AQ Hamadhānī (*zobdah*, ms Paris, supp pers 1356, f 78b), Mosaffar Sibtī, 'Izz Maqdisī, Badr al Dīn de Sīmaw (*wāridāt*, ap ms Caire II, 143, f 218) dit même de Jesus

فانّه روح متجسّد في بدن مثالي روحاني

(2) Cfr ce que dit Paul de Sidon (XIIIe s *kitab manṭiqī Dawlatkhānī*, reproduit et réfute ap Ibn Taymiyah, *jawāb ṣaḥīḥ*, II, 277-278) après avoir cité Qor IV, 156

فاشار بهذا الى اللاهوت الذي هو كلمة الله الخالقة و على هذا القياس نقول انّ المسيح صلب و تألّم بناسوته و لم يصلب و لا تألّم بلاهوته —

Cfr Ibn al Torjomān, *toḥfat*, 23, Ṭāhir Jazāirlī, *tawjīh al naẓar*, Damas, 1910, pp 58-84, *ḥaqāīq aḥmadiyah* (anon), impr W Baradā, Damas, 1926, pp 3-4

SECONDE SOUS-SECTION

THEOLOGIENS (IX-XXIV)

IX — ABOŪ'L HASAN MOQATIL-IBN-SOLAYMĀN AZDĪ († 150/767)

Colon khorasanien de Balkh, Moqātil precha a Merv Sa methode exegetique fit autorite « nous sommes tous de sa clientele », avouait Shāfi'i Disciple d'Ibn 'Abbās (par Mojāhid et Dahhāk), Moqātil, qui osait consulter des sources chretiennes et juives, est en effet le premier a avoir formule des règles precises d hermeneutique coranique Les ayant reperées en 1919 nous les publions ici integralement

Zeidite en droit, il fut en dogmatique, de façon outrancière, l'adversaire de Jahm , d'autre part, ses *hadīth* ont été rejetés par Bokhàrî et Nasa'î

Ses *règles* [1] *d'exégèse des antinomies coraniques* (edition Malatī, en son *tanbīh*, ms pers [2] pp 95-138)

هده جملة حات بها الرواية و احدناها عن الثقات عن مقاتل بن سليمان

قال مقاتل اما ما شكت فيه الزنادقة في هده الاية و نحوها من قوله جل

ثناوه «هدا يوم لا ينطقون و لا يؤدن لهم فيعتدرون» ثم قال في اية

اخرى «ثم انكم يوم القيامة عند ربكم تختصمون» فهدا عند من يجهل

التفسير ينقض بعضه بعضا و ليس بمتقض ، و لكنها في تفسير الخواص من

(1) Probablement extraites, soit de son *tafsīr kabīr*, soit plutôt de son *tafsīr al khamsamiyat (āyat)*, édité par Mansoūr-b 'Abdal Ḥamīd Bāwardī (*fihrist*, 179 , Dhahabī, *i'tidal*, s v)

(2) Nous en avons remis deux copies l'une à I Goldziher (actuellement bibliothèque de l'Université juive de Jérusalem), l'autre au R P Anastase de St Elie (biblioth Carmes Bagdad)

لمواطن مختلف «ما تفسير «هذا يوم » فاول ما تجتمع الخلائق بعد
البعث فهم لا ينطقون فى ذلك الموطن «و لا يؤذن لهم فيعتذرون» قال
مقدار ستين سنة ثم يؤذن لهم فى الكلام فيتكلم بعضهم بعضا «ثم انكم يوم
القيامة عند ربكم تختصمون» عند الحساب ثم يقال لهم لا تختصموا لدىّ بعد
الحساب

Suivent sept autres exemples de *mokhtalif al mawâtin* (pp 96-108), et cinq cas de *mokhtalif fîl mawâdi'* (p 108), *fîl wojoûh* (p 109-115)

2 Quatre cas de *motashābih silāt al kalām* (p 116-119), et trois d'*ishtibāh al taqdīm fîl kalām* (pp 120 sq)

Ici, Moqâtil donne une liste de *181 constantes interprétatives* pour les commentateurs du Qor'àn (p 121), suivie d'une liste de *23 exceptions* (p 133) Chaque constante est introduite invariablement par la formule

كل شىء فى القرآن (كذا) يعنى (هذا)

Nous les donnons ici en tableau, vu leur importance philologique et dogmatique (cfr P 520)

	ى القرآن ↓	يعنى ↓
1	كذلك	هكذا
	ذلك	هذا
	تلك	هذه
	لعلّهم	لكى

طبع	ختم
وراشا	ساطا
ساطا	وراشا
لا يفقهون	يترددون فى الضلالة
جنّات تجرى من تحتها الانهار	البساتين تجرى الانهار فى اسفل اشجارها
تجرى من تحتهم الانهار	تحت منازلهم و غرفهم
الرهبان	المجتهدين فى دينهم
احبارهم	علماءهم
لا تجزى نفس عن نفس شيئًا	لا تغنى نفس كافر عن نفس كافرة شيئا من المنفعة
لا يغنى مولًى عن مولى شيئا	قريب عن قرابته شيئا من المنفعة
لا يؤخذ منها عدل	فِدا
يوم لا بيع	لا فِدا فيه
خاسيا	صاغرا
اخستوا	اصغروا (1)
خاسئين	صاغرين

10

(1) sic, lire صغروا ?

20	وقعيا	تبعا على اثارهم
	اعا امره ادا	
	اراد شئًا ان	فى امر عيسى والقيامة
	يقول له «كن» فيكون	
	حطوات الشيطان	تزيين الشيطان
	حبطت اعمالهم	بطلت اعمالهم
	فادرؤوا عن انفسكم	فادفعوا
	يدرؤون	يدفعون
	فان انستم	رايتم
	قولا سديدا	عدلا
	عليظا	شديدا
	الم تر الى الذين	حطّا من التوراة
30	اوتوا نصيبا من الكتاب	
	لعنه الله	الذين ذاقوا عذاب الله
	سعيراً	وقودًا
	عسى	هو من الله واجب
	الحمد لله	الشكر لله
	فذرهم فى طغيانهم	يدعهم فى ضلالتهم
	يعمهون	فلا يخرجهم
	ذرهم فى خوضهم	خل عنهم فى باطلهم
		يترددون

	قد فصلنا الآيات	قد بيّنا الآيات
	نفصّل الايات	
	اعملوا على مكانتكم	جديلتكم و ناحيتكم
	يعمل على شاكلته	على جديلته
40	و صدّوا عنها	اعرض
	سيجزى الذين يصدّون	عن الحقّ
	فقطع دابر القوم	اصل القوم
	الذين ظلموا	الذين كفروا
	و لا تعثوا فى الارض مفسدين	لا تسعوا بالمعاصى
	تبغونها عوجاً	تريدون ملّة الاسلام
	لم يغنوا فيها	كان لم يكونوا فيها
	و اذ تأذن ربّك	و اذ قال ربّك
	زعم الذين كفروا	قال الذين كفروا قولا كذبا
	تالله	و الله
	لا جرم	حقّا
50	وجلت قلوبهم	خافت [قلوبهم]
	و قلوبهم وجلة	
	مُرْدفين و تَتْرَا	(هو متتابع)
	و مدراراً و ابابيل	
	عذاب مقيم	دائما لا ينقطع

	عذاب اليم	وجيعاً
	افكاً	كذبا
	المؤتفكات	المكذبات
	اولوا الطول	السعة
	الخوالف	النساء
	الخالفين	من تخلف من الرجال عن الغزو
	الفلك المشحون	السفن الموقرة
60	فى فلك يسبحون	فى دوران يجرون
	يرتَدِدْ فارتدّ	الرجوع
	الطمس	التحويل
	المغفرة	التجاوز
	عِلّ	عشا
	كظيم ومكظوم	مكروبا
	دمرنا تدميرا	اهلكنا بالعذاب هلاكاً
	امطرت و ممطر	امحرت و ممحر
	فطركم و فاطر السموات و الارض	خلقكم خالق السموات و الارض
	مسطور	مكتوبا
70	الشيطان الرجيم	الملعون
	على الارائك	على السرر فى الحجال

قال الملاء مں قومه	الأشراف
مل قلوبهم فى عمرة	فى عماية
مبلسون	آيسون
ابليس	آيسا من الجنّة
انداداً	شركاء
يبسط الرزق لمں يشاء	يقتر على مں يشاء
كتب يدرسونها	تقرؤونها [و درسوا]
و ما كنتم تدرسون	يعنى القرآن
عذب فرات	طيبا
80 دار البوار	
قوما بورا	به الهلاك
تجارة لا تبور	
نصب	المشقة
لغوب	عياً
يصطرخون	يستغيثون
الصريخ	غياثا
ما زادهم الا نفورا	تباعداً
و ما امرنا الا واحدة	اذا شاء امره
	فى البعث
زجرة	نفخة من اسرافيل فى البعث

	مهطعين	مقبلين
	يهرعون	يسعون
90	الكرب العظيم	الهول الشديد
	الجحيم	ما عظم من النار
	ساء	حديثا
	افواجا	زمرا
	خلقكم من نفس واحدة	آدم
	شرح صدره للايمان	وسع صدره للايمان
	و ما قدروا الله حق قدره	ما عظموا الله حق عظمته
	شططا	جورا
	بحمد ربهم	بامر ربهم
	كداب آل فرعون	كاشباه آل فرعون وكفعلهم ايضا
100	مثل داب قوم نوح	مثل اشباه
	ما لكم من الله من عاصم	من مانع
	مانعا	عاصما
	صرحاً	قصرا
	داخرين	صاغرين
	[صاغرين]	مدلين
	تبارك	افتعل البركة

	الانعام	الابل و البقر و الغنم
	آداما وقرا	ثقلا
	فى اكنّة قلوبنا غلف	على القلوب الغطا
110	الرواسى	الجبال لئلا تزول بكم الارض
	و السماء الدنيا	ادنا السماوات الى الارض
	والنحس و النحسات	الشداد
	يستحبّون الحياة الدنيا استحبّوا	اختاروا
	خرّوا	وقعوا
	الذين خلوا من قبلكم	الأمم الذين مضوا قبلكم
	قد خلت	قد مضت
	فى روضة يحبرون	بساتين الجنّة يكرمون فيها و ينعمون
	عزم الامور	حقّ الامور
	ظلّ وجهه مسودّاً	متغيرا
	اصطفا	اختار
	اجتبا	استخلص
120	الخرّاصون	الذين يخرصون الكذب فيتقولونه

	طوفان	الغرق
	قد طغا الماء	على كل شى
	الاكواب	اكوابا ليست لها عرّا مدوّرة الرووس
	عربا	عاشقات لارواحهنّ
	ولدان	لا يكبرون
	مخلدون	لا يموتون
	الاتراب	مستويات فى الميلادّ سات ثلاث وثلاثين سنة
	متقابلين	فى الزيارة
	رحيق	الخمر
130	معين	خمرا جاريا
	بلغ اشدّه	ثمانية عشر سنة وهو الى ربعين سنة فى اشده
	استوى استقرّ	ابن اثنين و ثلاثين سنة
	اف لكم	الردى من الكلام
	يعرض الذين كفروا على النار عرضنا جهنم يومئذ للكافرين عرضا	كشفنا الغطا عنها

	وكاين	وكم
	سول لهم	رين لهم
	سولت لهم	
	سيماهم	علامتهم
	لو تزيلوا	الاعتزال
	فزيلنا بينهم	
140	وامتازوا اليوم	اعتزلوا
	قل للمؤمنين يغضوا من ابصارهم	يخفضوا ابصارهم
	غضّ	عن المحارم
	الذين يلمزون المطوعين من المؤمنين	الطعن على الانسان فى
	يلمز	الشىء بعينه
	لمزه	
	همزه ، همّاز	المغتاب
	بهيج ، ذات بهجة	ذات حسن
	طلعها ، لها طلع	الثمر
	عتيد	معرضا
	ازلفت	قربت
150	من قرن	من امّة
	قاتلهم الله	لعنهم الله
	لا ابرح	لا ازال
	فاكهين	معجبين

	فبایّ آلاء ربّکما تکذبان	نعمآء ربکما
	الاء الله	نعمآء الله
	بلاء من ربکم	نقما
	و ان هذا لهو البلا المبین	النقم
	اقذفیه	الالقاء
	لنبذناه بالعراء	القیاه
160	الاجداث	القبور
	فهل من مدکر	متذکر
	و ادّکر بعد امة	و ذکر
	اساطیر الاولین	احادیث الاولین
	کانهنّ الیاقوت المرجان	الدر العظام
	لم یطمثهنّ	لم یطهنّ و هو الجماع
	ذرابی و عبقری	الطنافس
	رفرف خضر	المجالس علی الفرش
	من استبرق	من الدیباج
	غیر متجانف لاثم	غیر متعمد
170	جنفا	عمدا
	المقت	البغض
	القالین ، ما قلا	المقت

سفرة	الكتبة
اسفارا	كتبا
فالق	خالق
الفلق	الخلق
شعائر	المناسك
لا اقسم	اقسم
و ما ادراك كل شىء منه فى القرآن	قد احبرك ما هو
180 و ما يدريك	فلم يخبره ما هو
حملا كثيرًا ، الحملة	الخلق

Seconde liste de 23 *constantes*, comportant des *exceptions*

ريب	شكا
	sauf LII, 30
ريب المنون	حوادث الموت
لعلّكم	[لكى] (1)
	sauf XXVI, 129
لعلّكم تخلدون	كأنّكم تخلدون
رجز	عذاب
	sauf LXXIV, 5
والرجز فاهجر	و الصنم فاجتنب عبادته

(1) Omission (cfr ici p 195)

شياطين	ابليس و دريته
	sauf II, 13
و ادا حلوا الى شياطيهم	رؤسا من اليهود
	كعب بن الاشراف و اصحابه
شهداء	يشهدون على كل شئ
	sauf II, 21
فادعوا شهداءكم	شركاءكم
يسحرون ، سحريا	الاستهزاء
	sauf XLIII, 31
ليتحد بعضهم بعضا سحريا	السحرة فى الخدمة
السكينة	الطمأنينة فى القلب
	sauf II, 249
سكينة من ربكم	شيء كرأس الهرّ لها جناحان
و اقسطوا ان الله يحب المقسطين	و اعدلوا ان الله يحب المعدلين
	sauf LXXII, 14
و اما القاسطون	العادلون الذين يعدلون بالله سبحانه غيره
تاسى	الحزن
	sauf XLIII, 55
فلما اسفونا	اغضبونا
ايس لاتيأسوا	القنوط
	sauf XIII, 30
افلم ييأسِ الذين آمنوا	افلم يتبين الذين آمنوا

بروج	الكواكب
	sauf IV, 80
ولوكنتم فى بروج مشيّدة	القصور الطوال فى اسماء الحصينة
النكاح	التزويج
	sauf IV, 5
وابتلوا اليتامى حتى اذا بلغوا النكاح	الحلم
فى البرّ و البحر	اليابس و الماء
	sauf XXX, 40
ظهر الفساد فى البرّ و البحر	فى البرّية و القرى
احباتا	احلاصا (sic)
	sauf XVII, 99
كلما خبت زدناهم	كلما سكنت اذاكلت
سعيرا	لحومهم زدناهم سعيرا
بخس	نقصا
	sauf XII, 20
و شروه بثمن بخس دراهم معدوده	حراما
واردون	داخلون
	sauf XVIII, 22
ولما ورد ماء مدين	و لما هجم على الماء
	و لم يدخل الماء
لنرجمنكم و يرجموكم	القتل
	sauf XIX, 47
لئن لم تنته لارجمنك	لأشتمك

حسبانا ، و يحسبون — حسابا

sauf XVIII, 38

حسبانا — عذابا من السماء

بعل — الزوج

sauf XXXVII, 125

اتدعون بعلا — ربّا

كسفا — جانبا من السماء

sauf, XXX, 47

و يجعله كسفا — يجعل السحاب قطعا

الانباء — الاحاديث

sauf XXVIII, 66

فعميت عليهم الانباء يومئذ — الحجج

ماء معين — جاريا

sauf LXVII, 30

ياتيكم بماء معين — ماءً طاهراً تناله الدلاء

كلّا — لا

sauf LXXXIII, 14

كلّا بل ران على قلوبهم — طبع على قلوبهم

و امّا شبه الاستثناء فى قوله فى البقرة «لئلا يكون للناس عليكم حجّة» يعنى اليهود يعلمون ان الكعبة هى القبلة ثمّ استثنى «الّا الذين ظلموا» يعنى المشركين من اهل مكّة و انهم لا يعلمون ان الكعبة هى القبلة فهذه حجّة لهم —

و فى البقرة فى امر الدين «الى اجل مسمّى فاكتبوه» فانه «اقسط عند الله
و اقوم للشهادة و ادنا الا ترتابوا» يقول و اجرا لا تشكوا فى المال و الاجل
ثم استثنى فقال «الا ان تكون تجارة حاضرة تديرونها بينكم فليس عليكم
جناح الّا تكتبوها»
و قال فى آل عمران «فليس من الله فى شىء» ثم استثنى فقال «الّا ان تتقوا
منهم تقاةً» فلا بأس ان يرضيهم بلسانه
و قال فى النساء «و لا تنكحوا ما نكح اباؤكم من النساء» ثم استثنى
«الا ما قد سلف قبل التحريم» و قال ايضا و ان تجمعوا بين الاختين
ثم استثنى «الا ما قد سلف قبل التحريم فلا بأس»
قال ابو الحسين [الملطى] فهذه جملة مختصرة من تفسير المتشابه بيّنة
كافية نافعة

X — AHMAD IBN HANBAL († 241/855)

Du fondateur du quatrième rite sunnite, on rappellera ici simplement les tendances ascétiques, qu'atteste son *kitâb al wara'*, récemment édité (1), — l'aversion pour la mystique spéculative de Moḥāsibī (2), et pour toute spéculation rationnelle

1 Extrait de sa *radd 'ala'l zanādiqah* (réfutation de Jahm, ms Londres Supp 169) comment Jahm, discutant avec des *somaniyah* (matérialistes hindouistes) qui lui objectaient que Dieu est imperceptible aux sens, trouva, au bout de quarante jours de doute, un argument [spiritualiste], qu'Ibn Ḥanbal réprouva

(f 3) ثم انه استدرك حجّة مثل حجّة زنادقة النصارى و ذلك بان

(1) Éd Caire (*RMM*, LVII, 249) — (2) Ici p 23

زنادقة النصارى يزعمون ان الروح الذى فى عيسى هو روح الله من
ذات الله فاذا اراد ان يحدث امراً دخل فى بعض خلقه فتكلم على
لسان خلقه فيأمر بما شاء وينهى عما شاء وهو روح غائب عن الابصار
فاستدرك الخصم حجة مثل هذه الحجة فقال للنصرانى ألستَ تزعم ان فيك
روحا؟ قال نعم قال فهل رايتَ روحك؟ قال لا قال فهل سمعت كلامه؟ لا —
حسّاً و مجسّاً؟ لا، فكذلك الله لا يُرى له وجه ولا يسمع له
صوت لا مكان

XI — ABOU 'ÂSIM KHASHÎSH-IBN-ASRAM NASÂÎ
(† 253/867)

Traditionniste orthodoxe peu connu très proche d'Ibn Hanbal par les tendances de son manuel d'hérésiographie, le plus ancien que j'aie encore retrouvé ([1])

1 *table* de son manuel d'hérésiographie, *kitāb al istiqāmah fîl sonnah wal radd fi ahl al bida' wal ahwā* (texte conservé ap Malaṭī, *tanbīh*, p 158-351 cfr ici p)

I *Zanādiqah* (p 159), 5 sectes *Mo'aṭṭilah, Mānawiyah, Mazdakiyah, 'Abdakiyah* ([2]), *Roūhāniyah* [5 sous-sectes] — II *Jahmiyah* (p 167), 8 sectes — III *Morji'ah* (p 278), 12 sectes — IV *Rāfiḍah* (p 292), 15 sectes — V *Qadariyah* (p 312), 7 sectes — VI *Harawriyah* (p 338), 25 sectes — Total 72

2 Extraits de la notice I (*Zanādiqah*), § V *Roūhāniyah* (pp 163-167)

1re sous-secte *Fikrīyah* (vivent dans la méditation des joies du Paradis)

2e opinion de Rabāh et Kolayb (texte donné *supra* p 6)

([1]) Cfr Ibn al Najjâr, *tahdhib al kamâl*, ms Paris 2089 ff 86b-87a
([2]) Texte donné ici, p 11

3e (= trad P 750)

و منهم صنف من الروحانية زعموا انه ينبغى للعباد ان يدخلوا فى مضمار الميدان حتى يبلغوا الى غاية السبقة من تضمير انفسهم وحملها على المكروه فاذا بلغت تلك الغاية اعطى نفسه كل ما تشتهى وتمنى و ان اكل الطيبات كأكل الارادلة فى الاطعمة وكانا الصبر و الخبيص عنده بمنزلة و كانا العسل و الخل عنده بمنزلة فاذا كان كذلك فقد بلغ غاية السبقة و سقط عنه تضمير الميدان و اتبع نفسه ما اشتهت منهم ابن (f 166) حيّان كان يقول هذه المقالة

4e sous-secte autre opinion de [Rabāh et Kolayb] = (trad E 195 , texte ici, *supra* p 7)

5e *tafḍīl al ghanı 'ala'l faqîr* (= P 777)

3 Ḥasan Baṣrī (cf P 678, n 7)

(p 332) و منهم (= القدرية) صنف زعموا ان الله عز و جل وقّت لهم الاجال و الارزاق لوقت معلوم فمن قتل قتيلا فقد اعجله عن اجله ورزقه بغير اجله و بقى له من الرزق ما لم يستوف فيه ولم يستكمله تعالى عمّا يقولون علواً كبيرا قال يزيد الرقّاشى قلت للحسن (البصرى) انك تقول من قتل فقد اعجل [عن اجله] فقال ان كنت قلته فاستغفر الله —

XII — AḤMAD GHOLĀM KHALĪL († 275/888)

Prédicateur et juriste bagdadien, de rite hanbalite, qui lutta énergiquement contre l'immoralité Mystique modéré, il fit décréter des poursuites judiciaires contre des extrémistes comme

Aboū Ḥamzah et Noūrī ([1]), traditionniste, il se souciait si peu du formalisme des *isnād*, qu'il en forgeait, et s'en vantait, les hanbalites ont longtemps fait cas de son petit manuel de sunnisme

Extraits de son *kitāb sharh al sonnah* (ms Damas Zah majāmi' 13)

السنّة الاساس الذى ما عليه الجماعة و هم اصحاب محمد صلعم و رحمهم اجمعين وهم اهل السنّة و الجماعة فمن لم ياخذ عنهم فقد ضل و ابتدع فمن خالف اصحاب محمد رسول الله صلعم فى شىء من امر الدين فقد كفر فمن زعم انه بقى شى من امر الاسلام لم يكفوناه اصحاب محمد صلعم فقد كذبهم وكفا به فرقةً و طعناً عليهم و هو مبتدع ضالّ مضل محدث فى الاسلام ما ليس فيه ([2]) ، و اعلم رحمك الله انه ليس فى السنّة قياس و لا يضرب لها الامثال و لا يتبع فيها الاهواء ، و هو التصديق بآثار رسول الله صلعم بلا كيف و لا شرح و لا يقال لم و كيف و الكلام و الخصومة و الجدال و المرى محدث يقدح الشك فى القلب و ان اصاب صاحبه الحقّ و السنّة

الكلام بالرب بدعة لا يتكلم فى الربّ الّا بما وصف به نفسه فى القرآن وما بيّن رسول الله صلعم لاصحابه و لا يقول فى صفات الربّ كيف و لِمَ الّا شاكّ بالله ([3])

([1]) Ici p 51-52

([2]) Copié textuellement ap *shar ḥ kitāb al sonnah* de Barhahāri † 329/940 (extr ap Farrā, *ṭabaqat al Ḥanābilah*, ms Damas Zah ta'r 59 s v)

([3]) De même Ibn Ya'lá al Farrā (*ṭabaqat al Ḥanābilah*) nous donne ces deux textes

P 640 n 4 (a) d'Ibn Ya'la (s v)

اثبات الصفات اثبات وجود لا اثبات تحديد او كيفية اثبات الاسماء و الصفات مع نفى التشبية و الادوات

» n 5 (b) d' 'Awn al Dīn Ibn Hobayrah (s v)

لا يفسر (الصفات) على الحقيقة و لا على المجاز لان حملها على الحقيقة تشبيه و على المجاز بدعة

تعلم ان ما اصابك لم يكن ليخطيك و ما اخطاك لم يكن ليصيبك
العقل مولود اعطى كل انسان من العقل ما اراد الله متفاوتون فى
العقول مثل الذرّ فى السموات و يطلب من كل انسان من العمل على قدر
ما اعطاه الله من العقل و ليس باكتساب انما هو فصل من الله
و احذرّ ان تجلس مع من يدعو الى الشوق و المحبّة [1] و من يخلو مع
النساء ، و طريق المذهب

XIII — ASH'ARĪ († 324/935)

Ancien mo'tazilite, converti à l'orthodoxie, c'est le fondateur de la dogmatique islamique classique Entre autres ouvrages, il a laisse un manuel d'heresiographie important, les *maqālāt* [2] Sa tombe est a Bagdad

1 Son analyse de la theorie du Verbe chez Ibn Kollāb (*maqālāt* [3] *al Islāmiyīn*, ms Paris 1453, f 192a) = (P 656)

قال عبد الله بن كُلّاب ان الله تعاَ لم يزل متكلماً و ان كلام الله تعاَ
صفة له قائمة به و انه قديم بكلامه و ان كلامه قائم به كما العلم قائم
به و القدرة قائمة به و هو قديم بعلمه و قدرته و ان الكلام ليس بحرف
و لا صوت و لا ينقسم و لا يتجزأ و لا يتبعض و لا يتغاير و انه معنى
واحد بالله تعاَ و ان الرسم هو الحروف المغايرة و هو قراءة القرآن و انه

(1) Cfr sa dénonciation d'al Noûrî lors du procès dit de « Gholām Khalīl » (P 39) qui eut lieu entre l'an 262 (nomination du cadi Isma'īl, cadi de l'Est) et l'an 267 (mort d'Aboû Ḥamzah - Cfr Ibn al Jawzī, *nāmoûs*, 183)

(2) Etudiées par Casanova, éd préparée à Constantinople

(3) Titre (et peut-être matériaux) repris de Balkhi (cfr l'extrait donné par Ibn al Jawzī, *nāmoûs*, 184, avec ms Paris, f 71b-72a)

حطا ان يقال كلام الله هو هو او بعضه او غيره و ان العبارات عن كلام
الله تعآ تختلف و تغاير و كلام الله تعآ ليس بمختلف و لا متغاير كما ان
ذكرنا لله تعآ يختلف و يتغاير و المذكور لا يختلف و لا يتغاير و انما سمّى
كلام الله عربياً لان الرسم الذى هو العبارة عنه و هو قرأته عربىّ فسمّى
عربياً لعلّة وكذلك سمّى عبرانياً لعلّة و هو ان الرسم هو عبارة عنه
عبرانى وكذلك سمّى امراً لعلّة وسمّى نهياً لعلّة و خبرا لعلّة و لم يزل الله
متكلما قبل ان يسمّى كلامه امراً و قبل وجود العلّة الّتى بها سمّى كلامه
امراً وكذلك القول فى تسمية كلامه نهيا و خبرا و انكر ان يكون البارى
لم يزل مخبرًا او لم يزل ناهياً و قال ان الله لا يخلق شيئًا الّا قال له
كن و يستحيل ان يكون قوله كن مخلوقا و زعم عبد الله بن كلاب ان
ما يسمع التالى يتلوه هو عبارة عن كلام الله و ان موسى عمّ سمع موسى
متكلما بكلامه و ان معنى قوله « فأجِرْهُ حتى يسمع كلام الله » (IX, 6)
معناه حتى يفهم كلام الله و يحتمل على مذهبه ان يكون معناه حتّى يسمع
التالى يتلوه —

XIV — MO'IZZ (MA'ADD, † 365/975)

Calife fatimite de 342/953 à 365/975, conquérant de l'Égypte et fondateur du Caire, très versé dans l'ésotérisme qarmaṭe, il a laissé de curieuses « oraisons » philosophiques, publiées par Stan Guyard Sa *maqâlah masīḥiyah,* encore inédite, peut être authentique

1 *maqālah masīḥiyah* (extr par l'évêque Paul de Damiette de la copie terminée en jom II 3(5)8 par Ja'far b 'Āmir ms. Paris ar 131, f 87b)

احىرىا الشيخ ابو الفوارس الحسيں ں محمد الهدى قال روّاه محمد ں احمد الحلى القاصى الداعى رصّع ان البارى حلّت قدرته لو طهر للعالم كطهوره لموسى عمّ من العلّيقه كشىه البار لما كان طاق احد ان يسمع كلامه . فدىر ىارادته ى طهوره ىالصورة الحسمانية تأىيساً لخلقه و رحمة لهم واشفاقا اليهم (88b) لو طهر لهم ىكمال النورانية اللاهوتية لأطفى نوره كل نور و احمد كلما على وحه الارص و كان عير حائر ى الحكم ولا ثابت ى العدل اد كان الازلى القديم لا موصول و لا مفصول و لا ىائن عنه و لا ملم ىه ىل هو عنه ىمعى الحرىٔ و الكلى [1] فنقول انه « لا موصول » انه هو و «لا مفصول» انه عيره و لا ىاى عنه كقرص الشمس و الشعاع و الفحر فالقرص و الشعاع معى الاتّصال و الانفصال و انما طهر ىالصورة المرئية لاثبات وحوده لأصفيائه لان كلما لا يقع عليه اسم الطهور يوشك ان لا يكون فالروح القدس موحود من تلك الصورة عير حالّ منها و لا محصور عنها ىل هو محقوق عنها عالٍ عليها على سبيل المفارقة لا سبيل الممارحة و انما ىطر اليه الخالق من حيث الخلق شاكلهم كالناطر ى المرآة ينطر الى ىفسه و دعى من ىفسه ىفسه فنقول انه دعى من الكلية الى النفس الحقيقية اللاهوتية ىالنفس الحرانة طاهره ىى ورسول و ىاطنه عيب لا يدرك (f 90b) و هو الروح القدس هو روح القديم اللاهوت وموضع صفاتها التى ىعتها ىفسه انه سميع ىصير عليم حكيم و هو تمام الحكمة التى لم يزل ىه معه و الانسان المتّحد هو المسيح و المسيح واحد من واحد نزل

[1] Ici commence la réponse d'un chrétien, car le ms porte « هذه مسئلة الجواب و الجواب منها و بالله التوفيق »

من السماء و صعد اليها و هو ربّ العالمين

وقال بعض الاباء [1] هو اللاهوت حلّ فى الناسوت التامّ و حلوله فيه
لا يجرى مجرى المارحة و لا المجاورة و لا المشاكلة —

2 *Monājāh* de Mo'ızz (trad P 556, 588 sur le texte Guyard)

يا مبدع الاحد من غير عدد، فالبطر حجاب عنك لا لك، و المبطور انت
به لا فيك ، انت المكان لانّ المكان هو اشارة بالفيض و تكرير الفكر ، يا
حصّار المكان، و المكان هو المركز هو الدالّ عليك

XV — ABOU 'ALI TANOUKHI (✝ 384/994)

Ce cadı hanafite de Basra, mo'tazılıte mılıtant, fut aussı un conteur délıcat, delıberement sceptıque et blasé, au style anımé, sobre, adroıt, plaısant Certaıns de ses contes sont restés classıques Il excellaıt à « romancer » la bıographıe de ceux qu'ıl entendaıt demonétıser [2], y glıssant des anecdotes ıngenıeuses, de pur folklore, aussı pıquantes qu'apocryphes

1 Fragments ınédıts conserves par Khaṭīb (§ 29) [3] = (P 93-94)

حدّثنى ابو الحسن محمد بن عمر القاضى قال حملنى خالى معه الى الحسين
بن منصور الحلاج و هو اذ ذاك فى جامع البصرة يتعبد و يتصوف
و يقرأ قبل ان يدعى تلك الجهالات و يدخل فى ذلك وكان امره اذ ذاك
مستورا الّا ان الصوفية تدعى له المعجزات من طريق التصوف وما يسمونه

(1) Clausule ajoutée par un chrétıen ?

(2) Ḥallāj (cfr P 106, 110, 273), Ibn Khafıf (ap Ibn al Jawzı, *talbīs*, 396), un récıt sur les *jinn*, ınventıon d'une pédagogıe toute mo'tazılıte (*nıshwâr*, 274)

(3) Cfr *Quatre Textes*, préface, p II

معوثات لا من طريق المذاهب قال فاحد خالى يحادثه و انا صبى جالس
معه اسمع ما يجرى فقال لخالى قد عملت على الخروج من البصرة فقال
له خالى لِمَ قال قد صير لى اهل هذا البلد حديثا فقد ضاق صدرى
و اريد ابعد منهم فقال له مثل ما ذا قال يرونى فعل اشياء فلا يسالونى
عنها و لا يكشفونها فيعلمون انها ليست كما وقع ويخرجون فيقولون الحلاج
مجاب الدعوة و له معونات قد تمت على يده الطاف و مَن انا حتّى يكون
لى هذا بحسبك ان رجلا حمل الىّ منذ ايّام دراهم و قال لى اصرفها الى
الفقراء فلم يكن بحضرنى فى الحال احد فجعلتها تحت بارية من بوارى
الجامع الى جنب اسطوانة عرفتها وجلست طويلا فلم يجئنى احد فانصرفت
الى منزلى و بتّ ليلتى فلما كان من غد جئت الى الاسطوانة وجعلت اصلى
فاحتف بى قوم من الفقراء فقطعت الصلوة وشلت البارية فاعطيتهم تلك
الدراهم فشنعوا علىّ بان قالوا انى اذا ضربت بيدى الى التراب صار فى
يدى دراهم قال و احد يعدد مثل هذا فقام خالى عنه و ودعه ولم يعد
اليه و قال هذا مستّس و سيكون له بعد هذا شان فما مضى الا قليل حتّى
خرج من البصرة و ظهر امره —

XVI — ABOUL ḤOSAYN MALAṬI († 377/987)

Juriste shafi'ite (1), mohaddith et moqrî, il a laissé une reédition augmentée du manuel d'herésiographie de Khashîsh Nasa'î

1 Chap I-VI de son *kitāb al tanbīh walradd 'ala ahl al ahwā wal bida'* (ms pers, 399 pp, numerotation passant de 236 à 267)

(1) Sobki, *ṭab shaf*, II, 112

I Introduction sur le pacte d'Hodeïbiyah (p 1) — Les hadith sur l'amour dû au Prophète (p 7), enumeration des bases de la Sonnah ([1]) d'apres son apparition a Ibn 'Okkāshah, qu'Ibn Ḥanbal conta à Motawakkil (p 24)

II Les sectes Rāfidites, 18 (p 30), Zaydites, 4, dont les Mo'tazilites (p 57), Morji'tes (p 75), Shorāt, 10 (p 81)

III Etude sur les *motushābihāt* du Qor'ân (p 94) extraits de l'ouvrage de Moqātil-b Solaymān (p 95-138), cfr ici p 194

IV Definition de la *jamā'ah* (p 143)

V Nouvelle etude détaillee des sectes, copie du *kitāb al-istiqamāh wal sonnah* d'aboū 'Āṣim Khashīsh Nasaī (p 158-351), cfr ici p 211

VI Appendice contenant des *'uqīdah* hanbalites, compilees par aboū'l Hosayn Balloûṭī, de Damas (p 342-399)

2 *tanbīh*, f 44 (= trad P 511)

(قال هشام ں الحكم) ان القرآن نسخ و صعد به الى السماء لردّتهم (اى ردّة الصحابة لما بايعوا ابا بكر) —

3 *tanbīh* f 36 (chap *Qarāmiṭah*) (= trad P 731, n 6)

. و يزعمون ان كل ما يخرج من جوف واحد منهم من مخاط و مخاع و رجيع و بول و نطفة و مِدّه و دم و قيح و صديد و عرق فهو طاهر نظيف حتّى ربما احد بعضهم من رجيع بعض فاكله لعلمه انه طاهر نظيف .

4 *tanbīh*, f 370 (= P 757)

قال ابن حنبل ان أثبتَ الاقاويل الصبر تحت لواء السلطان على ما كان منه من عدل و جور، و ان لا يخرج عليهم بالسيف و ان جاروا و ان ظلموا و الدعاء لهم بالصلاح فان صلاحهم لكم

([1]) Cfr P 510, n 1

5 *tanbīh*, f 378 (= P 736, n 2)

و تقر ان الحج مد خلق الله عز و جل ادماً عليه السلام ماضٍ واجب الى يوم القيامة من استطاع اليه سبيلا حلافا لمن قال لا حج الى بيت الله حتى يخرج المهدى و ينزل عيسى بن مريم عليه السلام

XVII — 'OBAYDALLAH IBN BAṬṬĀH 'OKBARĪ († 387/997)

Hanbalite repute, estime de Dhahabî [1], il a laisse un recueil juridique documente, l'*ibānah*

1 Extraits de son *al sharh wal ibānah 'alu osoūl al sonnah* (ms Damas, Zah maj 64)

(الترحّم على الصحابة كلّهم) و انما فضلوا على سائر الخلق لان الخطا و العهد قد رفع عنهم من كل ما شجر بينهم [2] نعفو زلّتهم و لا تنظر فى كتاب صفّين و الجمل ووقعة الدار و سائر المنازعات التى وقعت بينهم و لا تكتبه لنفسك و لا لغيرك و لا ترو عن احد و لا تقراه على غيرك و لا تسمعه ممن يرويه ، فعلى ذلك اتّفق علماء هذه الامّة من النهى عمّا وصفناه منهم حماد بن زيد و يونس بن عبيد و سفين الثورى و سفين بن عيينه و عبد الله بن ادريس و مالك بن انس و ابن ابى ذيب [3] و ابن المنكدر و ابن المبارك و شعيب بن حرب و ابو اسحق الفزارى و يوسف بن اسبط و احمد بن حنبل و بشر بن الحارث و عبد الوهاب الورّاق [4] —

[1] *'olouw*, ed Caire, 1322, p 297-298, cfr Ibn al Jawzi, *nāmoūs*, 252

[2] Cfr titre de l'ouvrage de Moḥâsibî (E 214) [3] *fihr* 225

[4] Ce passage serait à comparer avec le *kitāb al nahy 'an sabb al aṣhāb wamā fīhi min al ithm wal 'iqāb* (ms Damas Zah maj 101) de Moḥammad-b 'Abdalwāḥid-b A b 'AR Maqdisī, maître d'aboū No'aym Iṣfahānī, qui a encore écrit un *joz' fiman laqāho min aṣhāb al Ḥasan al Baṣrī*

XVIII — MAYMOUN ṬABARĀNĪ (✝ après 418/1027)

Shî'ite nosayri, de Tibériade, il compila, de 398/1007 à 418/1027, un livre, encore inédit (1), qui est la source liturgique la plus complète pour l'étude des fêtes des 'Alaouites, où figurent, d'après ses trois maîtres, aboû'l Qaṭṭān-ibn 'Alī, aboû'l Ṭayyib A. ibn Ḥosayn et Mohannā-ibn 'Ali Shaybānī, les traditions d'al Khaṣībī, troisième fondateur de la secte (2).

1. *majmoū' al a'yād al 'arabiyah wa'l a'jamiyah*, ms. Nieger, chap. IV, f. 56a-b-57a (P. 351).

ورواه ابو سعيد ميمون ابن القاسم الطبرانى قال سالت الشيخ الثقة ابو
الحسين محمد بن على الحلّى عمّا رواه الشيخ ابو عبد الله (اى الخصيبى)
فى اجازه انه لما نادى السيد الرسول فى يوم غدير خم مُفصحا هذا
سهف(3) رتّكم فاعدوه هذا سهف خالقكم فتعدوه فاضطرب كل من فى الملك
من اهل السموات و الارضين ممن قصر علمه توحيد ربّ العالمين
و من انكر الذى من اهل السموات و الارض مسخهم ضفادع و اسكنهم بحر
الهوى فى سماء الدنيا الذى ينزل منه الماء وصار يهبطهم فى السحاب الى
الارض و هم يقّون وقد ذكر سيدنا الخصيبى هذا المعنى فى قصيدته
الغديرية و هو قوله فيها (خفيف)

(Salāmi, *radd 'alā'l Nabhānī*, I, 348 = *akhbār Ḥasan* d'Abdalghanī Maqdisī, ms. Zah. majm. 55), à rapprocher de la *risālah dhabb al qadar 'an al Ḥasan ibn Abi'l Ḥasan*, d'abou No'aym Isfahānī (✝ 430/1038, dont la *Ḥilyah*, encore inédite, a été fréquemment utilisée ici pp. 1, 6-26, 36, 76).

(1) Cfr. *RMM*, XLIX, 57-60.

(2) Mort à 86 ans à Alep en 346/957 (cfr. Emin Ghālib Ṭawīl, *ta'rīkh al 'Alawiyīn*, Lattaquié, 1924, p. 198, 240 ; sur ses écrits, cfr. *REI*, 1928, pp. 191-192. — Ṭawīl donne une biographie de Ḥasan Ajroūd, d''Ānah, mort à Lattaquié vers 836/1432, et dont un poème est traduit ap. P. 351 (*l. c.*, 317).

(3) *sic* (cf. f. 49a) : terme inconnu.

ثم الاملاك بعد دلك صلّوا ، وثووا ى الحصيص و التقصير
و هم يىرلون ى كل يوم ، ى مسيل و هاطل و قطير (1)

قال فقيل له كيف يمسح من هو ى العلو قال هولاى يحرون محرى الملائكة التى انكرت و تناكرت و هم من العالم النشرى مثل الاسحاقيه و الشريعيّة و الحَسكيّة (2) و الحلّاحيّة و ما شاكلهم و كانت المعرفة معهم مستعادة مستودعة يؤيّد دلك ىرول مولانا امير الموميں على السحاب تحمله و ى يده دو العقار يقطر دماً فقال (اى على) يا سلمان انكرت و تناكرت طوائف من الملائكة ى الملاء الاعلى طهّرتُهم سيمى هدا

2 *majmoû' al a'yād al 'arabiyah wa'l a'jamiyah*, ms Nieger, f 134a (= P 792)

دعى ليلة النصف من شعبان لسيّدنا ابو (3) خالد عبد الله بن غالب [134a] الكابلى عمّ و هو هدا اللّهم انّى اسالك يا علي يا عَليّ عَلَى حلقهِ بقدرته و تفرّد بعظمته و تأحّد بلاهوتيته و عزّته حللتَ يا مولاى عن اوصاف العباد فلم تدرك الاوهام و لم تحط بمعرفة كنهك الادهان ، انت المعبود بكلّ لسان و المشاهد بالعيان الملك الحقّ الديّان (4) يا علي يا رحمن اسالك بكل اسم دعيت به ادا سيلت فلا شىء اعظم منك يا قديم القدم و يا ازل الحكم يا من صنع السموات بصنعته و سطح الارض بمنّه و قدرته يا من دلّ على نفسه بنفسه و انس حلقه بصورته و ظهر لهم من حيث هُم و بطن لنفسهِ من حيث هو اسالك يا مولاى يا على يا عظيم يا حليم يا حليم بحجابك الدى احديته من

(1) cfr *majmoû'*, p 44 (2) Cfr Adhanī, *bakoûrah* (كشكية)
(3) *sic* cf p 221 l 10, et 223 l 3 (4) raturé sur ms

نورك و بطهوراتك الّتى اظهرتها لخلقك ان تحلى ممّن اصطفيته من
خلقك و طهّرته من اهل ارضك اللهّم انّى اسالك يا من تردّى بالحلم
يا عليّ يا عظيم يا ذو الطول و المن ان تحلى ممّن قرّبته و اسنته
و اكرمته (134b) بطاعتك وحبيته بمعرفتك اللهّم انى اسئلك يا مولاى
الموالى و يا نور السموات و الارض والهٓ الخلق اجمعين يا علي يا عظيم
يا امير المؤمنين أن تقيل عثرة عبدك و تجيب دعوته و تبلّغهُ امنيته
يا غاية الغايات و منتهى الطلبات لا مولى لى سواك و لا ربّ لى
غيرك يا علي يا عظيم ببابك وقفت و بفنايك اخت شهدت بربوبيتك
و اقررت بوحدانيتك فارفع عنّى كيد كلّ كايد و طهّرنى من النجاسة
والرجس انّك على كلّ شيء قدير يا على يا عظيم [و تسجد وتدع
عما احببتَ]

XIX — ABOU JA'FAR ṬOUSĪ († 459/1067)

Traditionniste imâmite celebre, auteur du repertoire publié par Sprenger sous le titre « *List of shia books* »

1 *kitāb al ghaybah* (ap Khwansārī, *rawḍāt,* I, 31) (= trad P 154)

اخبرنا الحسين بن ابرهيم عن ابى العباس احمد بن على بن نوح عن ابى نصر
هبة الله بن محمد الكاتب ابن بنت ام كلثوم بنت ابى جعفر العُمرى قال
لما اراد الله ان يكشف امر الحلاج و يظهر فضيحته و يخزيه وقع له ان ابا
سهل اسمعيل بن على النوبختى ممّن يجوز عليه مخرقته وتتمّ عليه
حيلته فوجّه عليه يستدعيه و ظنّ ان ابا سهل كغيره من الضعفاء فى هذا

الامر لفرط جهله و قدر ان يستجره اليه فيتمخرق به و يتسوّق بانقياده على غيره فيتّسق له ما قصد اليه من الحيلة و البهرجة على الضعفة لقدر ابى سهل فى انفس الناس و محلّه من العلم و الادب ايضا عندهم و يقول له فى مراسلته اياه انّى وكيل صاحب الزمان عم و بهذا اوّلاً كان يستجرّ الجهال ثم يعلو منه الى غيره و قد أُمِرتُ بمراسلتك و اظهار ما تريده من النصرة لك لتقوى نفسك لا تَرْتاب بهذا الامر فارسل اليه ابو سهل رضّع يقول انّى اسالك امرا يسيرا يخفّ مثله عليك فى جنب ما ظهر على يديك من الدلائل و البراهين و هو انّى رجل احبّ الجوارى و اصبو اليهن و لى منهن عدّة استحظاهنّ و الشيب يبعدنى عنهنّ و يبغضنى اليهن و احتاج ان اخضبه فى كل جمعة و اتحمل منه مشقّة شديدة لاستر عنهنّ ذلك و الّا انكشف امرى عندهنّ و صار القرب بعداً و الوصال هجراً و اريد ان تغنينى عن الخضاب وتكفينى مؤنته و تجعل لحيتى سوداء فانّى طَوْعُ يديك و صائر اليك و قائل بقولك و داعٍ الى مذهبك مع ما لى فى ذلك من البصيرة و لك من المُعونة فلما سمع بذلك الحلاج من قوله و جوابه علم انّه قد اخطأ فى مراسلته و جهل فى الخروج اليه بمذهبه و امسك عنه و لم يرد اليه جوابا و لم يرسل اليه رسولا وصيّر ابو سهل رضّع أُحدوثة و ضحكة و سخرية عند كل احد وشهر امره عند الصغير و الكبير و كان هذا الفعل سبباً لكشف امره و تنفّر الجماعة عنه —

2 *kitāb al ghaybah* (ap Khwansārī, *rawḍāt*, I, 235) (trad P 152)

(بعد الحكاية السابقة)

ثم قال و اخبرنى جماعة عن ابى عبد الله الحسين بن على بن الحسين

ىن بابويه ان الحلّاج صار الى قُمّ و كانت قرابة ابى الحسن يستدعيه
و يستدعى ابا الحسن و يقول انا رسول الامام عمّ و وكيله فلما وقعت
المكاتبة فى يد ابى رحمّ حرقها و قال لموصلها اليه ما افرعك للجهالات
فقال له الرجل و اظن انه ابن عمّته او ابن عمّه فان الرجل قد استدعانا
فلم حرقت مكاتبته و ضحكوا منه و هزاوا به ثم نهض الى دكّانه و معه
جماعة من اصحابه و غلمانه قال فلما دخل فى الدار التى كان فيها دكّانه
نهض له من كان هناك جالسا غير رجل راه جالساً فى الموضع فلم ينهض له
و لم يعرفه ابى فلما جلس و اخرج حسابه و دواته كما يكون [عادة] للتجّار
واقبل على من كان حاضرا فساله عنه فاخبره فسمعه الرجل يساله عنه فاقبل
عليه و قال له تسال عنّى و انا حاضر فقال له ابى اكبرتك ايّها الرجل
وعظمت قدرك ان اسالك فقال له تخرق رقعتى و انا اشاهد تخرّقها فقال له
ابى فانت الرجل إذَنْ ثم قال يا غلام [خذ] برجله و بقفاه فخرّج من
الدار العدوّ لله و لرسوله ثم قال له أتدّعى المعجزات عليك لعنة الله او كما
قال فأُخْرِجَ متقفيا فما رايناه بعدها بقمّ —

XX — ABOUL FADL IBN ṬĀHIR MAQDISĪ († 507/1113)

Ce traditionniste ẓâhirite a tente de justifier les us des *soūfīs* par une compilation de *hadīth* tendancieux, violemment critiquée par Ibn al Jawzī, et dont voici la table (cf E 96, P 776)

1 Liste des chapitres de la *safwat ul tasawwof* (ms Damas Zah , ta'rîkh, 70 , copie pers 152 pp cf ms Constantinople, Fātih 2718)

كتاب الفرائض العسل ٧ ابواب صه ١٨ — الصلاة ١١ باب صه ٢٣ —
الصيام ١٠ باب صه ٣٠ — الحجّ ٢ باب صه ٣٥
كتاب المشائخ و الخدّام ١٠ باب صه ٣٦
» اللباس ٢٠ باب صه ٤٢
» الاطعمة و الاشربة ٣٥ و ٧ ابواب صه ٥٧
» الهدية و القسمة ٢٠ باب صه ٨٠
» المعاشرة مسئلة السماع صه ١٠٠ — الرقص صه ١٣٢
تمريق الخرقة — المزاح صه ١٤٢-١٥٢

XXI — IBN AL JAWZĪ (✝ 597/1200)

L'œuvre encyclopédique de ce théologien hanbalite est assez connue, on lui doit un ouvrage capital pour l'histoire sociale du mysticisme musulman, le *kitāb al nāmoūs fī talbīs Iblīs* Nous en avons recueilli de nombreux extraits d'apres les mss d'Alep (Ahmadiyah, 827) et de Constantinople (Es'ad, 1641) Il a éte édite depuis, au Caire, en 1340 H (cf *RMM*, LVII, 250-251), d'apres deux autres mss plus recents Il faudrait aussi collationner ce texte avec l'éd lithogr arabe-urdu parue à Dehli en 1323 H, avec les mss de Calcutta (Bûhar II, 120), et de Constantinople (Topqapou 1454, Aya Soufiya 1739)

1 Les extraits sont donnés ici p 23, 30-32, 43, 45, 51, 57, 69, 79, 85, 91

2 *kitāb al qossās* — Extraits donnés ici p 96-97

XXII — YAḤYĀ IBN ABĪ ṬAYY GHASSĀNĪ (✝ 630/1232)

Alepin, historien shî'ite fort bien informé, dont les œuvres manuscrites, jadis proscrites, seraient à rechercher dans les bibliothèques privées des *métouals* syriens En voici un fragment important

1 Biographie d'Ibn Roûh Nawbakhtî (extr Ṣafadī, *wāfī*, s v , ms Oxf Bodl f 70[a]) = (P 146, n 1)

(الحسين بن روح بن بحر ابو القاسم) هو احد الابواب لصاحب الامر
نصّ عليه بالنيابة ابو جعفر محمد بن عثمان بن سعيد العَمْرى و جعله من
اول من يدخل عليه حتّى جعل الشيعة طبقات و قد خرج على يده
تواقيع (1) كثيرة فلما مات ابو جعفر صارت النيابة الى ابى القاسم و جلس
ببغداد فى الدار و جلس الشيعة حوله و خرج ذُكا الخادم و معه عكّازة
و مُدرج و حقّة و قال ان مولانا قال « اذا دفنى (2) ابو القاسم و جلس
فسلّمْ اليه هذا » و اذا فى الحقّة (3) خواتيم الائمّة ثم قام فى اخر
اليوم و معه طائفة فدخل دار ابى جعفر محمد و كثرت غاشيته حتّى كان
الأُمراء يركبون اليه و الوزراء و المعزولون عن الوزارة و الاعيان و تواصف
الناس عقله (4) و لم يزل ابو القاسم على مثل هذه الحال حتّى ولّى حامد
بن العبّاس الوزارة فجرى له معه امور و خطوب يطول شرحها (5)
و قبض عليه و سجن خمسة اعوام و اطلق من الحبس لما خلع المقتدر فلما
اعيد الى الخلافة شاوروه فيه قال « دعوه فبخطيئته جرى علينا ما جرى »
و بقيت حرمته على ما كانت عليه و رمى بانه يكاتب القرامطة ليحاصروا

(1) Cfr P 350, n 1-2

(2) Ms Tunis, 4845 Corr ms Oxf ادفنى

(3) Ms و اداقى , le sens devient « au cas où je meurs avant Ibn Roûḥ, et qu'il reste *naïb*, remets-lui donc cela » , or, il y avait, dans cet écrin, les sceaux des imâms » (corr trad P 146 n)

(4) Son altercation avec le qadi malikite aboû 'Omar (Dhahabī, ms Paris 1581, f 132[b])

صواب الراى عند المتشدّق غيره عند المتورّط فلا يفعل القاضى ما عزم عليه -
ما رايت متحدّثا قط يلقى البرهان بنفاق مثل هذا

(5) Ici Ṣafadî abrège le texte , Ibn Abī Ṭayy racontait ce conflit avec Ḥāmid en six « *waraqāt* » (Dhahabī, *l c* , f 133[a])

بعداد و ان الاموال تُجبى اليه و كان يقى الشيعة و يعيدهم و كان امره يتم و يستفحل الى ان توفى سنة ٣٢٦ [1] —

XXIII — IBN TAYMIYAH († 728/1328)

Theologien, polémiste incomparable, au temperament batailleur reconnaissable jusque dans la graphie si caractéristique de ses brouillons autographes (ex *miswaddah* des *amālī* de 'Abdakoûyeh, ms Damas, Zah majm 109) [2] Mort en prison, il a, par ses écrits, suscité, après quatre siecles, la renaissance hanbalite moderne, wahhabisme au XVIIIe siecle, « salafisme » au XIXe Sa tombe subsiste encore a Damas

1 (Extraits de Ḥasan-bin 'Alī Ḥarīrī (vivant en 699/1299), réfutés par Ibn Taymiyah, *radd 'ala'l Harīriyah*, ms pers, f 67, 114) = (P 271)

قال ان اسرائل ادم انسان كامل (لما عصا) و لذلك قال شيحنا على الحريري [3] آدم صلى الله تعا كان توحيده طاهراً و باطناً فقال فكان قوله تعا «لا تقرب» طاهرا و كان امره «كل» باطنا فاكل و ابليس كان توحيده طاهرا فأمر بالسجود لآدم فراه غيرا فلم يسجد فغيّر الله عليه و قال «اخرج منها (الاية)» [4]

2 (id, f 68, 98 trad ap *Tawāsîn*, p 130, n 2)

و قال فيه المنقول عن عيسى عم انه قال ان الله تبارك و تعالى اشتاق

(1) Le 17 sha'bān (Ṣoûlî, *awrâq*, ms Paris 4836, f 147a, cf f 122a, référence dûe à M 'Abbās Eghbal, auteur d'un travail inédit sur les Nawbakhtiyah)

(2) Il y aurait une étude importante de psychologie graphologique a entreprendre en arabe, sur les brouillons autographes des grands écrivains musulmans conservés dans certains fonds manuscrits d'Orient

(3) Autre sentence de Ḥarîrî الفقير عندى من لا قلب له و لا رب ('Irāqī, *lama'ât*, ms Paris, Supp pers 1851, f 90a)

(4) D'où l'apologue d'Ibn Abī Manṣoûr Miṣri en son *fakk al azrār* sur la licence d'adorer Satan *lorsqu'il* se déclare Dieu (Ibn Taymiyah, *majmoû'ah*, I, 148, cf ms personn f 73)

ان يرى داته المقدّسة وحلق من بوره آدم عمّ وجعله كالمرآة ينطر الى داته المقدّسة فيها و انّى انا دلك النور و آدم المرآة —

3 (id f 73-74) critique du monisme d'Ibn 'Arabī et Ibn Sab'în (comp ici, *supra*, p 116, 133)

ثمّ من هولاء من يفرق بين الوجود و الثبوت كما يقوله ابن عربى و يزعم ان الاعيان ثابتة فى العدم غيبيّة عن الله فى انفسها و وجود الحقّ هو وجودها والخالق مفتقر الى الاعيان فى ظهور وجودها و هى مفتقرة اليه فى حصول وجودها الذى هو نفس وجوده[1]

و فيهم من يفرق بين الاطلاق و التعيين كما يقوله القونوى (الصدر الرومى) و نحوه فيقولون ان الواجب هو الوجود المطلق لا شرط[2] و هذا لايوجد مطلقاً الّا فى الاذهان فما هو كلى فى الاذهان لا يكون فى الاعيان الّا معينا وان قيل ان المطلق جزأً من المعين لزم ان يكون وجود الخالق جزءًا من وجود المخلوقات

و من قال ان البارى هو الوجود المطلق بشرط الاطلاق كما يقوله ابن سينا[3] و اتباعه فقوله اشد فسادا فان المطلق بشرط الاطلاق لا يكون الّا فى الاذهان لا الاعيان

و آخرون يجعلون الوجود الواجب والوجود الممكن بمنزلة المادّة والصورة يقولها المتفلسفة او قريب من ذلك كما يقوله ابن سبعين[4] و امثاله.

(1) Voir un autre passage d'Ibn Taymiyah ap Aloûsî, *jala*, 58

(2) Şadr Roûmi le dit « ماجود باطلاق لا بشرط شيء و لا بشرط لا شيء » (Şārī 'Abdallah, *sharḥ-i-methnewī*, 1287, t IV, p 119)

(3) Cfr Ghazālī, *maqāṣid*, 78 résumant Ibn Sînā, *najāt*, 322, 360, 402, 481

(4) Ibn Sab'în, *bodd*, ms cité, f 102a

و الحق هو صورة كل شيء موجود و غايته اعنى لا حقيقة لشى الا بالحق و

XXIV — SIDDĪQ ḤASAN KHĀN
(† 1307/1889)

Prince consort de Bhōpāl (Inde centrale), ce jurisconsulte hanbalite usa de sa position sociale pour propager energiquement la réforme « salafiyah » (semi-wahhabisme), a laquelle il a consacre de nombreux opuscules

1 (*tāj mokallal*, impr Bhopal, 1298 hég)

الحسين بن منصور الحلاج قال الخفاجى فى نسيم الرياض [1] . قال
عياض فى الشفاء [2] و اقول ان ثبت انه تاب ثم رجع ثم اناب
ثم قتل و لم يقبلوا توبته فهذا فعل لا يتأتى الاقدام عليه الّا ممّن لم
يدرك مدارك السنّة الصحيحة على وجهها عفا الله عنّا و عنهم اجمعين
و التائب من الذنب كمن لا ذنب له و ان تكرر منه الذنب مرارًا
فالتوبة تمحو الحوبة و ان كثرت النوبة و الله اعلم —

لا وجود الا منه و العالم لا حقيقة له الا بما يسرى له منه هو لكل
موجود صورة مقوّمة له و الوجود الى سواه معه بمنزلة الكلام من المتكلم متى
قطعه انقطع و متى تكلم به وجد

(1) cfr P 449 — (2) cfr P 372

TROISIÈME SOUS-SECTION

LITTÉRATEURS (XXV-XXVIII)

XXV — IBN AL ROUMI († 283/896)

Bagdadien, il a laisse un *dīwān*, mis en ordre par Şoûlī et Jahshiyârî On attribua à son origine grecque le style inimitable, aussi svelte qu'incisif, et l'acuite d'observation, toute philosophique, de sa poésie Inferieur a Motanabbi en densité d'expression et en sonorite rythmique, il le depassa en souplesse et en clarté En depit de ses exces satiriques contre les hommes et les choses (contre la rose, pour le narcisse, etc), c'est un tres grand poète (¹)

Extraits de son *dīwān* (encore inedit il n'en a été publie que d'insuffisantes selections)

1 (ms Caire, Adab, 1965, f 282ª) = (P 179, n 5)

وقال فى الغزل (²) (طويل)

اعانقها والنفس بعدُ مشوقةٌ ، اليها وهل بعد العناق تدانى

فألثم فاها كى تموت حرارتى ، فيشتدّ ما القى من الهيمان

وما كان مقدار الذى بى من الجوى ، ليشفيَهُ ما ترشف الشفتان

كأنّ فؤادى ليس يشفى غليله ، سوى أن يرى الروحان يمتزجان

(¹) On a dit qu'Ibn Roshd commenta ce *diwān* en un *sharḥ* conservé en ms à Stamboul à vérifier

(²) Les vers 1, 2, 4 sont cités dans les *Rasāïl Ikhwān al ṣafā*, III, 64, 66 (cfr *Der Islam*, IV, 324) var 2 كى تزول صبابتى

2 (id , f 51[a], vers 16 seq) = (P 437, n 1)

و قال فى شاحى . (حفيف)

دو سماء كأدكن الخزّ قد عيّمت و ارض كاحصر الديباح

و تحلى عن كل ما تتمنّى ، موعد (1) الكدحداه والميلاح (2)

وطللا فى رهتين .

3 (id f 69[a]) = (P 307, n 4)

و قال فى صفة المصلوب (حفيف)

لم نعور الشآم عادرت مبهم ، عابرا موفيا على اهل محد

يلعب الدستد ودا و ان كا ، ن له شاعل عن الدستد

4 (cité ap Khargoûshî, *tahdhīb*, f 180[b])=(P 180, n 5) (3)

فدع الحب من الملامة انها ، بيس الدواء لموجع مقلاق

لا تطفئن حوىً بلوم انه ، كالريح تعرى النار بالإحراق

XXVI — ABOU BAKR IBN DĀWOŪD († 297/909)

Bagdadien, fils et successeur du fondateur du rite juridique zâhirite, et adversaire acharne des mystiques, Ibn Dâwoûd mourut à quarante deux ans , son « Livre de la planète Venus », commencé « encore sur les nattes de l'école » pour son ami Ibn Jâmi', sertit dans un commentaire en prose, visiblement influencé par l'idealisme platonicien de sources grecques, les vers arabes chantant le « pur amour profane » des 'Odhrites, — avec une grâce juvenile, à peine consciente de soi

(1) var موصع

(2) Ces deux vers ont été ätudiés, d'après Khafājī, par Barbier de Meynard, trad du *monqidh* de Ghazālī (*JAP*, 1877, p 86, n 2)

(3) mètre *kâmil*

1 Plan de son *kitāb al zohrah* (f 4[a] de ma copie (528 pp) du ms du Caire IV, 260 de l'an 718/1318) = (P 170)

و هو كتاب سمّيته كتاب الزهرة و استودعته مائة باب ضمنت كل باب مائة بيت اذكر فى خمسين بابا منها جهات الهوى و احكامه و تصاريفه و احواله و اذكر فى الخمسين الثانية افانين الشعر الباقية و اقتصر فى ذلك على قليل من الكثير ان هذا الامر ليس من امور الديانات (f 5[a]) التى لا تثبت الّا بالاحتجاجات ، وانما هو شىء يختص به قوم برقّة طبائعهم ، و تالّف ارواحهم ، و قد جعلت الابواب المنسوبة الى الغزل من هذا الكتاب امثالا ، و رتّبتها على ترتيب وقوعه حالا فحالا ، فقدمت وصف كون الهوى و اسبابه ، و بسطت ذكر الاحوال العارضة فيه بعد استحلامه من الهجر و الفراق و ما توجبه (f 5[b]) عليات التشّوق و الاشتياق ، ثم ختمتها بذكر الوفاء بعد الوفاة ، و بعد ان اتيت على ذكر الوفاء فى الحيوة ، و اجريت ما بين اول الابواب و اوسطها ، و ما بين اوسطها و اخرها ، على المراتب بابا فبابا لم اقدم موخراً و لم اوخر مقدماً و هذه ترجمة الابواب

١ من كثرت لحظاته ، دامت حسراته

٢ العقل عند الهوى اسير ، و الشوق عليهما امير

٣ من تداوى بدائه ، لم يصل الى شفائه

٤ ليس بلبيب ، من لم يصف ما به لطبيب

٥ اذا صحّ الظفر ، وقعت الغِيَر

٦ التذلل للحبيب ، مِن شِيَم الاديب

٧ من طال سروره ، قصرت شهوره

٨ من كان طريفا ، فليكن عفيفا

٩ ليس من الظّرف، امتحان الحبيب بالوصف

١٠ سوء الظن ، من شدّة الضن

١١ يا — من وفى له الحبيب ، هان عليه الرقيب

١٢ يب — من مُنِع من كثير [1] الوصال ، قَنِع بقليل النوال

(f 6a) ١٣ يج — من يحجب [2] عن الاحباب ، تذلل للحجاب

١٤ يد — من منع من الوصول ، اقتصر على الرسول

١٥ يه — من أَحبَّهُ احبابه، وشى به اترابه

١٦ يو — من لم يعاتب على الزلة ، فليس بحافظٍ للخلّة

١٧ يز— من عاتب على كل ذنب اخاه ، فحليق [3] ان يملّه ويقلاه

١٨ يح — بُعد القلوب على قرب المزار، اشد من بعد الديار [من الديار] [4]

١٩ يط — ما عتب من اعتذر ، ولا اذنب من اعتذر

٢٠ ك — اذا ظهر العُذر ، بَطِل الهجر

٢١ كا — من راعه الفراق ، ملكه الاشفاق

٢٢ كب — قلّ مَن سلا ، الّا عَلَبه الهوى

٢٣ كج — من غلبه هواه على الصبر ، صبر لمن يهواه على الغَدر

٢٤ كد — من تجلّد على النوى ، فقد تعرّض للبلوى

٢٥ كه — فى الوداع قبل الفراق ، بلاغٌ الى وقت التلاق

(1) ms IFA, t VI (coll. Shahbender, Bagdad, daté 793/1393) كثرة
(2) IFA حجب (3) IFA فحقيق (4) mq IFA

٢٦ كو ـ ما خلِقَ الفراق ، الّا لتعذيب العشّاق

٢٧ كز ـ من غاب قريبه ، كثر حبيبه

٢٨ كح ـ من لم يلحق بالحمول ، بكى على الطلول

٢٩ كط ـ من قصر عن مصاحبة الجار ، لم تَنفعُه مسايلة الدار

(f 6b) ٣٠ ل ـ من مُنِع من البراح ، تشوق بالرياح

٣١ لا ـ فى لوامع البروق ، أُنسٌ للمستوحش المشوق

٣٢ لب ـ فى تلهّب النيران ، انس للمدنف الحيران

٣٣ لج ـ فى نوح الحمَام ، انس للمفرد المستهام

٣٤ لد ـ من أُمتُحِنَ بالمفارقة و الهجر ، إِشتغل فكرَهُ بالعيافة و الزجر

٣٥ له ـ فى حنين العير المفارق ، انس لكل صَبّ وامق

٣٦ لو ـ من فاته الوصال ، نعشه [1] الخيال

٣٧ لز ـ من مُنع من النظر ، استأنس بالاثر

٣٨ لح ـ من حُجب عن الاثر ، تعلل بالذكر

٣٩ لط ـ مسامرة الاوهام و الامانى ، سبب لتمام الهجر و التوانى

٤٠ م ـ من قصر يومه ، طال ليله

٤١ ما ـ من غلب عَزَاؤه ، كثر بكاوه

٤٢ مب ـ نُحوُل الجسد ، من دلائل الكمد

٤٣ مج ـ طريق الصبر [2] بعيد ، وكتمان الحبّ شديد

---

(1) IFA يغشيه (2) IFA الصد

٤٤ مد — من غُلِب صبره ، ظهر سرّه

(f. 7ª) ٤٥ مه — من لم يقع له الهوى باكتساب ، لم يبرح بالعتاب

٤٦ مو — من قدم هواه ، قوى اساه

٤٧ مز — من شابت دوائبه ، جماه حبايبه

٤٨ مح — من أنس ممّن يهواه ، فلم يتلف من وقته سلاه

٤٩ مط — لا يُعرف المقيم على العهد ، الّا عند فراق او صدّ

٥٠ ن — قليل الوفاء بعد الوفاة ، اجلّ من كثيره وقت الحيوة

(f. 261ᵇ) وقد اتينا على الخمسين الماضية من الابواب مبتدئون فى الخمسين الباقية من الكتاب فاوّل ما شرع فيه من (f. 262ª) ذلك ما قيل فى تعظيم امر الله عزّ و جلّ و التنبيه على قدرته و الدلالة على الآيات[1] و التحذير من سطوته ثم عقب ذلك ما قيل فى رسوله صلّعم ثم يتبع ذلك ما قيل فى المختارين من اهل بيته رحمة الله عليهم و صلواته ثم ينسق الى اخرها على احقّ الترتيب — —

2. *zohrah*, chap. II (= P. 174-176) (f. 24ᵇ-25ª)

فهذا (اى يزيد بن الطثرية) يختار لنفسه البلاء صبا لمحلّها من الهوى و لعمرى ان هذه الحال وكيدة و انها لو فارقته حتّى يرى نفسه بعين الحرّية من ملكها لأنتقل عن رايه و ندم على وفاته و قد حدّثتنى مريم الاسدية قالت سمعت امراة عقيلية تقول على بعير لها تسير (وافر)

سقينا سلْوة فسلا كلانا ، ازال الله نعمة من سقانا

(1) Extraits d'Omayyah-bin-abi'l Ṣalt.

قالت مريم فسالتها عن حالها فقالت كنت اهوى ابن عم لى فعطف بى بعض اهلى فسقوبى و اياه شيئا فسلا كل واحد منّا عن صاحبه و هذه حال قلّ ما يقع مثلها و هى الطف محلاً من كلّ ما ذكرناه و ما نذكره بعدها لانّا انما نصف من آثر المقام مع من يهواه على السلو عنه و الراحة من اذاه و هو بعد مقيم فى هواه و صاحبة هذا البيت قد تسلّتْ عن محبوبها و انما تأْسى على العشق لا على المعشوق [1] و فى هذا النحو يقول بعض الهُذليين [و هو ابن داود كما ضبطه ابن فضل الله] (متقارب)

احبّ الىّ من الصبر عنك ، فؤاد قريح وقلب جريح [2]

اذا ما سالتك وعداً [3] تريح ، به مهجتى فانا المستريح

و لا تُعطى [4] الوعد خوف السُّلوِ ، فانّى على حسراتى [5] شحيح

3 *zohrah*, ch VIII (f 50[b]-51[a])

«من كان ظريفا فليكُنْ عفيفا»

قال ابو بكر بن داود و حدّثنى ابى قال حدثنا [ابو محمد] سويد بن سعيد الحَدَثاَنى قال حدثنا على بن مسهر عن ابى يحيى القتات [عن مجاهد] عن ابن عبّاس قال قال رسول الله صلّعم «من عشق فعفّ فكتمه فمات فهو شهيد» و لو لم تكن عفّة المتحابّين عن الادناس ، و تحاميها ما تنكّر فى عُرف كافّة الناس ، مُحَرّماً فى الشرائع و لا مستقبحا فى الطبائع لكان الواجب على كل واحد منهما تركهُ ابقاءً على ودّه عند صاحبه و

(1) cfr Jîlî, ici *suprà*, p 150 (2) IFA فؤاد جريح وطرف قريح
(3) IFA عطفا (4) IFA تنجز
(5) IFA زفراتى — C'est l'ordre d'IFA qui est suivi ici pour ces trois vers, le ms du Caire a *3, 1, 2*

انقآءً على ودّ صاحبه عده اشلدى احمد س يحيى عن ربير [س نكّار] عن محمد س اسحاق عن مؤمّل س طالوت من اهل وادى القرى عن حمرة س ابى صيغم (طويل)

و ننا حلاف الحىّ لا بحى مبهم ، و لا بحى بالاعداء محتلطاں

و ننا يَقيبا ساقطَ الطل و الدى[1] ، من الليل ترِدَا يمُنَة عَطِرَاںِ

نذود ندكر الله عنّا عوى الصبى ، ادا كاد قلبانا ىنا يرِداں

(f 51a) و نصدر عن رىّ العفاف و رنّما ، سقيبا عليل النفس بالرشفاں

4 *zohrah*, ch I (ff 14b-17b) = (trad P 177-179)

(f 14b) و رعم نعص المتفلسفين ان الله حلّ ثناوه حلق كل روح مدوّرة الشكل على هئية الكرة ثم قطعها ايصا فحعل فى كل حسد نصفا و كل حسد لقى الحسد فيه النصف الدى قطع من النصف الدى معه كان بينهما عشق للمناسنة القديمة و تتفاوت احوال الناس فى دلك على حسب رقّة طبائعهم (f 15a) و قد قال جميل فى دلك (طويل)

تَعَلّقَ روحى روحها قبل حلقنا

و من نعد ما كنا نطافا و فى المهد

فراد كما ردنا فاصبح ناميا

و ليس ادا متنا بمنتقص العهد

و لكنّه باقٍ على كل حالةٍ[2]

و رائرنا فى ظلمة القبر و اللحد . .

[1] Lecture Kratchkovskij, corr trad P
[2] IFA حادث

(f 15b) و حكى عن افلاطون انه قال ما ادرى ما الهوى غير انّى اعلم انه جنون الآهى لا محمود و مذموم

و زعم بطليموس (f 16a) و زعم جاليبوس (f 17a) فاذا كانت السودآء سببا لاتصال الفكر وكان اتصال الفكر سببا لاحتراق الدم و الصفرآء و قلبها الى تقوية السودآء كلما قويت قويت الفكر و الفكر كلما قوى قوى السوداء فهذا هو الدآء الذى يعجز عن (f 17b) معالجته الاطبّاء و قد زعم بعض المتصوّفين ان الله جل ثناوه انما امتحن الناس بالهوى لياخذوا انفسهم بطاعة من يهوونه و ليشق عليهم و يسرهم رضاه فيستدلوا بذلك على قدر طاعة الله عزوجلّ اذ كان لا مثل له و لا نظير و هو خالقهم غير محتاج اليهم و رازقهم مبتدياً غير ممتنّ عليهم فان اوجبوا على انفسهم طاعة من سواه كان هو تعالى احرى بان يتبع رضاه و الكلام فى اعتبار ما حكيناه و الاخبار من جميعه بما يرضاه يكثر و ربّما استغنى بالحكايات عن التصريح بالاختبارات و نحن ان شاء الله نذكر بعقب هذا الباب مبلغ الهوى من قلوب ذوى الالباب و نصف مراتبه و تصرفه و ازدياده وتمكنه و تجبر باقتداره على المقتدرين و استظهاره على المستظهرين و تلاعبه بقلوب المتفلسفين و تمالكه على خواطر المتسلمين (1) —

5 Niftawayh à son lit de mort (Ibn Fadlallah 'Omarî, *masâlik*, s v) = (P 175)

«كيف تجدُك» فقال حبّ من تعلم اورثنى ما ترى فقلتُ ما منعك من الاستمتاع به مع القدرة عليه فقال الاستمتاع على وجهين احدهما النظر المباح

(1) plagié par Mas'oûdî, *moroûj*, VIII, 384-385

و الثانى اللذة المحظورة فاما النظر المباح فاورثنى ما ترى و اما اللذة المحظورة
فانه منعنى منها ما حدثنى به ابى   عن النبى صلّعم انه قال من عشق
و عفّ و صبر غفر الله له و ادخله الجنّة

6 Recits de Yaqoût et d'Ibn Fadlallah (= trad P 181)

قال الخطيب «قيل ان محمد بن جامع دخل الحمّام و اصلح من وجهه
و اخذ المرآة فنظر وجهه فغطاه و ركب الى محمد بن داود فلما راه مغطى
الوجه خاف ان يكون لحقه آفة فقال ما الخبر فقال رايت وجهى الساعة
فى المرآة فغطيته واحببت ان لا يراه احد قبلك فغشى على محمد بن داود»[1] —
«قال ابن جامع (عند المتّقى بالله امير المؤمنين) دخلت الحمام فلما خرجت
نظرت فى المرآة فاستحسنت صورتى فوق ما اعهد فغطيت وجهى و اليتُ
انى لا ينظر الى وجهى احد قبله و بادرت اليه فكشف وجهى ففرح
وسرّ و قال سبحان خالقه و مصوّره و تلا « هو الذى يصوركم فى الارحام
كيف يشاء» (Qor III, 4) —

XXVII — ABOU'L HASAN ṬALAQANI

Cadı hanéfite de Balkh, connu pour ses dıscussıons jurıdıques à Bagdad, avec le shâfi'ıte Aboû'l Ṭayyıb Ṭabarî († 450/1058) [2], ıl y compıla, en 421/1030, un recueıl de proverbes populaıres [3]

rısālat al amthāl al baghdādıyah [*al 'āmmıyah*], éd Caıre, Ra'amsıs, s d) — 1 Extraıts = (P 120)

[1] cfr Aḥmad Ghazālı, ıcı, p 98, et Sarrāj, *maṣārı'*, 215
[2] Sobkī, III, 182-188 [3] éd Massıgnon, Caıre, 1911

٩٠ — اسحد لقرد السؤ ى رمانه —

٦٦ — العبد من لا عبد له —

٤٩٦ — من حَبّ و اشتهى ثم صبّ [1] —

٤٤٧ — من لم يكن له شيخ فليشتر شيخا * مثل ى الرجوع الى راى من حرب الامور —

٤٣٧ — ليس «قل هو الله احد» من رحال يسٓ [2]

٥٤ — ايش ى «تنّت» مما يقرع به الحقّ * مثل يضربونه للمدد بالشيء لا عناء له —

٥٧٩ — لا تعمل الخير لا يصيبك سوء —

٤٢١ — ليس كل من يصلّى يعبر له فكيف من يجرى ى المحراب * مثل للمفسد يرجو بذلك صلاح امره — [3]

(1) Corr trad ainsi « Aimer et être exaucé, rend encore plus amoureux »

(2) Cfr Meïdani (éd Freytag II, 302 corr Kratchkovsky

قل « هو الله احد » شريعةٌ و ليست من رحال آل يٓس

Ed id. (s v)

رُدَّ من « طه » الى « بسم الله » (ضرب للرقيع يتصنع)

(comm Casanova) — Cfr *Akhbār al Ḥallâj*, nº 33bis (ms T et K)

سيّى ياسين و [سى] موسى هما لوح انوار الحقيقة و الى الحق اقرب من يا ومو -

(3) L'influence persane apparaît çà et là dans ce recueil, elle s'affirme ouvertement, d ailleurs, dans le *diwān* d'un contemporain, Mihyâr Daylamî († 428/1037 ms Aloûsî = éd Caire, 1925, I, 64 = E 47, n 3) (mètre *ramal*)

اعجبتْ بى بين نادى قومها ، لمّ سعدٍ فمضت تسال بى

قد قبست المجد من خير اب ، و قبست الدين من خير نبى

و ملكت المجد من اطرافهِ ، سودد الفرس و دين العرب

XXVIII — 'ABDAL GHANI NABOLOSI († 1143/1731)

Mystique et hanafite, mort à Damas, d'une vaste érudition, littéraire et juridique, — auteur de multiples opuscules presque tous significatifs, sur les questions controversées en Islam.

1. Liste des chapitres de la *Ghayat al matloûb fī mahabbat al mahboub* [1] (ms. pers. copie sur l'autogr., 1917).

فصل ١ فى فضيلة الحب فى الله و بيان المحبّة (ص ٦)

« ٢ فى بيان حكم النظر الى الوجوه الحسان (ص ١٥)

« ٣ فى بيان ثبوت نظر النبى صلعم الى الوجوه الحسان من الغلمان المردان و نظير غيره ايضاً من الصحابة و التابعين (ص ٢٦)

« ٤ فى ثبوت اتّخاذ النبى صلعم زيد بن حارثة محبوبا له و هو غلام امرد و اتخاذ ابنه بعده اسامة بن زيد محبوبا ايضا و هو غلام امرد و كل من عاب ذلك فهو كافر (ص ٥٥)

2. (id., ms. pers. f° 45/46)

ولا ارى التقبيح و زيادة التشديد من بعض الناس فى النظر الى الوجوه الحسان [2] من الغلمان الّا تقوية لتقبيح الشيطان ابليس اللعين على اول صورة من نوع الانسان آدم عمّ الذى خلقه الله تعاً على اكمل صورة من صور المردان ، و تعقيبا على الملائكة الكرام حيث خرّت ساجدة بامر

[1] Cfr. P. 722 n. — Yoûsof Nabhānī a déclaré l'ouvrage apocryphe, après *istikharah* (*madāïh*, I, 24-26), mais l'autographe en subsiste encore.

[2] Comme Sahl Tostarī, qui avait dit, non sans violence :
سيكون لهذه الامة ثلاثة اصناف من اللوطيين ؛ صنف ينظرون ، وصنف يصافحون ، و صنف يعملون ذلك العمل الخبيث ؛ نعوذ بالله من ذلك كلّه
(ap. Idrīs-b. Beydekin Torkomānī, *fotowwah*, ms. Damas, majm. 26).

الله تعا لذلك الشخص الطاهر بالملاحة و الجمال فى صورة غلام وكانت
الحكمة فى هذا كمال ميل الملائكة الى الصور الحسان و استلدادهم بمشاهدة
ذلك على وجه العيان —

3 (id., f. 55)

اعلم ان اتخاذ المحبوب من غير ريبة ولا ارادة شيء من مقتضيات الشهوة
اصلا بل بمجرّد المحبّة الصحيحة الخالصة لله تعا امر مباح جائز بل
مستحبّ مسنون يثاب به العبد . .

4 (extr. de son *radd mutin*, ms. Caire, tas. 362) = (P. 622)

المحبّ لا يؤلم محبوبه ؟ — البلاء لا يكون ابدا الا مع الدعوى فمن
ادّعى فعليه الدليل على صدق دعواه فلولا الدعوى ما وقع البلا فانعامه
(اى لله) دليلٌ على صدق محبّته منهم و ابتلاءهم لما ادّعوه من حبّهم ايّاه —

5. La lanterne magique (cit. Aloūsī) (¹)

(طويل)

رأيتُ خيال الظلّ اكبر عبرة ، لمن هو فى علم الحقيقة راقى
شخوص و اشباح تمرّ و تنقضى ، وتفنى جميعاً و المحرّكُ باقى

XXIX — KĀZIM-BIN HOSAYN DOJAYLĪ (²)

Littérateur et poete bagdadien contemporain, d'origine shî'ite, né en 1884 (cf. R. Butty, *al adab al 'asrī fī'l 'Irāq al 'arabī*, Bagdad, 1923, t. I, pp. 187-222)

(¹) Cfr. 'Omar Khayyām, *quatrains*, nº 267 (éd. Nicolas)

(²) A qui nous devons également communication du texte d'une qaṣīdah de

1 Lettre du 1 VIII 1924 (cfr P 387)

و انّى لما زرت الحلاج فى السنة الماضية مع الاستاذ امين
الريحانى وجدت لوحة على قبره فيها بالحبر على الورق
نديمى غير منسوب (الابيات)

2 Lettre du 16 XI 1924

اما زيارة امين الريحانى الى قبر الحلاج فقد كانت فى السنة الماضية (اى فى
سنة ١٩٢٣) و قد كنت بصحبته و فى ذلك الوقت رأينا الابيات مكتوبة
فى كاغد ابيض اللون ملصوق على لوحة من الخشب و يظهر ان اللوح
كتب بعد احتلال بغداد بيد الانكليز فهو بلا شك لم يكن فى زمانكم
اتذكّر جيدا ان الكتابة بخط تعليق مما يدل ان كاتبها هندى [1] و لعله من
صوفية الهنود الذين جاؤوا فى الجيش الانكليزى الذى احتلّ بغداد

onze vers écrite en 1139/1727 à la suite d'une visite à la tombe d'al Hallaj par Mostafa Ṣiddīqī Oskodārī (*kashf al ṣadā*, ms Cambridge 930)

ثم اتينا الحلاج و زرناه قلت فى امتداحه (خفيف)
ايها المبتغى لباس ابتهاج ، بادهما للدنو اى ابتهاج
سر محمدا لمعرد لقبوه ، عن خليج الطريق بالحلاج

[1] Ceci concorde avec le témoignage, recueilli en 1911 par le P Anastase Marie de St Elie (lettre 20 III 1911) auprès de Sayyid Rashīd-bin Dāwoūd Sa'dī, grand propriétaire bagdadien, dont les terres avoisinent cette tombe, qui a remarqué que, tous les ans, un certain nombre d'*Hindous* viennent ainsi (isolément, pour ne pas attirer l'attention) « Il les connaît bien Ils ne viennent pas à date fixe » A mon dernier passage à Bagdad (déc 1927), Sayyid Rashīd, devenu *mutawallī* de la tombe, l'avait fait restaurer — Elle avait jadis une petite coupole, s'il faut en croire la miniature assez conventionnelle qu'en donna dès l'an 942/1535 Silāḥlı Maṭrāqī (ms Yıldız 2295, f 54[a])

I — INDEX ARABE DES NOMS D'AUTEURS

ه

و

ى

II — INDEX DES TERMES ET NOMS TECHNIQUES

(non compris les termes des listes des pp 25, 34-38)

ADDENDA ET CORRIGENDA

— p 8, nº 9 cfr Voltaire, *dict philos*, s v « amour de Dieu » (d'après Joinville), et Barrès, *enquête au Levant*, 1923, I, 170, II, 208

— p 15, l 14 cfr G Wiet, *CIA, Egypte*, t II, 1929, pp 62-71

— p 17, l 2 d'en bas, *ri'āyah* Autres mss de cette œuvre Angora, Diyânet ishleri riyaseti 403 (copié en 639 heg), Brousse, jâmi' kabir, 1534

— p 18, n 2 *wasāyā* Le titre exact est *nasā'ih* (ms Stamboul, Baghdadlî Wehbî 614, 66ff), Ibn 'Abbâd Rondî les estimait (*tanbīh* cf Zarroûq Fâsi, *'omdat al morīd*, ms Kattâni, Fes)

— p 33, IV nº 1 A mon dernier passage a Stamboul, j'ai pu completer les lacunes de ma copie d'avant guerre des 155 chapitres du *khatm al awliyā* de Tirmidhi, sur le ms 'Omoûmî 3750, § VI voici les titres non donnes *suprā*, pp 33-36

١٠ و اى اسم مسحه من اسمائه — ٢١ اى شىء حطوط الاولياء من اسمائه — ٢٢ و اى شىء علم البدء — ٢٣ قول النبى عم كان الله و لا شىء معه — ٣٦ اين تنكشف لهم — ٣٧ لمن تنكشف منهم — ٤١ و ما توليته — ٤٢ و ما فطرته — ٤٣ و ما الفطرة — ٤٤ لِمَ سمّاه شرّا — ٤٦ و كم عدد الاخلاق الذى مسحه عطاءً — ٤٧ كم خزائن الاخلاق — ٤٨ انّ لله ١١٧ خُلقا ما تلك الاخلاق — ٤٩ كم للرسل منها اى من هذه الاخلاق — ٥٠ كم لمحمّد صلعم منها — ٥٨ و اين مكانهم منهم — ٦٠ و ما حوص الوقوف — ٦١ وكيف صار امره كلمح البصر — ٦٢ امر الساعة

كلمح البصر او هو اقرب — ٦٣ و ما كلام الله لعامّة اهل الوقوف —
٧٢ ى الاحبار موجود ان الرجل منهم ينصرف منهم بحظّه من ربّه فيذهل
اهل الجنان عن نعيمهم اشتغالاً بالنظر اليه — ٧٣ و ما المقام المحمود —
٧٤ و باىّ شىء باله — ٧٥ كم بين حظّ محمّد صلّعم و بين حظّ غيرة من
الانبياء عم — ٧٦ و ما لوآء الحمد — ٧٧ و باىّ شىء يثنى على ربّه حين
يستوجب لوآء محمّد الخاصّ من جميع الوجوه [راجع كتاب ايضاح الحكمة
لابن برّجان][1] — ٧٨ وما ذا تقدم الى ربّه من العبودية حين يثنى
عليه ربّ العزّة ويشهد له بقدم الصدق — ٧٩ و باىّ شىء يختمه حتّى
يناوله مفاتيح الكرم — ٨٠ و ما مفاتيح الكرم — ٨١ و على من توزّعُ
عطايا ربّنا — ٨٣ و ما النبوّة — ٨٥ و ما الصدّيقية — ٨٦ على كم تثبت
العبودية — ٩٩ و ما مبتداء الحمد — ١٢١ و من الذين استوجبوا القبضة
حتّى صاروا فيهم — ١٢٢ و ما صنعه بهم ى القبضة — ١٢٥ و الى ما ذا
نظر من الانبياء عم — ١٢٦ و ما المعيّة فانّه مع الخلق و مع اصفيائه
و انبيائه وخاصّيته وكيف الفرق بين هولاء ى ذلك التفاوت —

— p 55 Après *B* n° 4, ajouter n° 5

حدثنا ابو العبّاس قال اخبرنى محمد بن عبد الله الفرغانى قال سمعت الجنيد
وابن عطا يكلّمه ى المتنقّلين ى الاحوال بترتيب العلم و من ينقّل ى الاحوال
فيسرع به من اهل المعرفة و كان ابن عطا يقول من تُنقّل ى الاحوال
بترتيب العلم والتفتيش وايفاء الحال و إن ابطأ ى المكان فهو اجود و كان

[1] Note d'Ibn 'Arabi

ابو القاسم يقول من ينقل فى الاحوال بسرعة و خطف به احتطافا اولى بالفصل

(Ahmad Baqlı Yamanı, *rasāil*, an 637/1239, ms Qadı'askar Molla Tchelébı n° 33)

— p 57, n 3 Pour les *Tawāsīn*, les extraits donnés ap Sârı 'Abdallah (*sharh-ı-methnewī*, Stamboul, 1288, t V, pp 112-113, 118-120), fournissent des variantes importantes Pour les *Akhbār*, la decouverte de nouveaux manuscrits a permis d'etablir, en vue d'une 2e edition, un texte critique ou le ms B (Solaymanıyah), intermediaire ancien entre les deux lignees KT (mss de Kazan et Teymour) et AC (mss Londres et Jazāirlī), apparaıt le plus voisin de l'archetype

— p 69, l 10 le feuillet original (Bibl de l'Institut, Paris) precise « inscription au-dessus de la porte de « Jamı' al Hallâjıyah », « fı Soltanî al Maydan »

— p 69, l 15 l'original porte « *al faqīh* »

— p 70, l 1 j'ai vu le texte en 1927, sur un bloc pose à terre, dans la cour d'un masjid modernise (a minaret), rue du Meïdan, extrémite sud, coté ouest, entre al Hawkah et al Talı'

— p 71, l 10 Qannâd etait mo'tazılite (Baghdādı, *osoul al dın*, ed Stamboul, 1928, p 316) Safadı (*wāfī*, art XI, ms Tunıs 4845, s v Hosayn-ıbn-Mansoûr) donne du récıt publie ici une recension abregee profondément différente, ce qui est singulier

— p 79, apres n°7 ajouter (n° 8) c'est à Solamî que Bıroûnî paraıt avoir emprunte le commentaire de Shıblı sur Qor XX, 12 (cfr son emprunt du comm de Hallaj sur Qor III, 16) (*hind*, 43 , *Essai*, p 25*, n° 11)

— p 79, § XI les *fawāıd* de Kholdî sont à Damas (majm 45)

— p 84 les *amālī* d'Ibn Sam'oûn sont à Damas (majm 17)

— p 89, n° 2 La collation avec le ms du *tartıb* de Qoshayrî, chap VI (ms Stamboul, Ayâ Soûfiyâ, 2910) donne l 1) *sırrıhım* (pour *asrârıhım*) , l 2) *yokhâtıboho bi'l latīf(ah)* , l. 4) *thomma yajıdoho kalāma* , l 8) *bımahwı* (au lieu de *lımahqı*) , l 9) suppr

— p 98, ın fine de XXII Outre les *sawânıh* et ses 33 ser-

mons, (prêches a Bagdad et reunis par Sa'id Labbânî), Ahmad Ghazâli a laisse 3) *lobāb al « Ihya »* (ms Berlin 1708, 1709, Bodl I, 324 40 chap), 4) *tajrīdiyah* (*fi kalimat al tawhīd*, ms AS 4868, Fâtih 5389, Berl 2396, Paris 1248), 5) *'ishqiyah* (ms Paris, Supp pers 1851, ff 102b-147b), 6) *bahr al haqîqah* (ms Paris, Supp pers 1367, f 123a-159, 7 chap), 7) *dhakhīrah* (ms Berl 1726, 4 chap), *'aynīyah*, *toyoūr*, une « lettre au sultan Sanjar » (ms Hamidiyah, II, 205), et une « à 'AQ Hamadhâni (ms Paris, Supp pers 483, ms Wali al Din 1819-V), le *kitāb al faqr* que lui attribue le ms Berl 3344 est un faux patent

— p 102, n et ms Stamboul, Shahîd 'Ali, 1984

— p 134, nº 6, 'Abd al Qadir Jazairî donne ce texte ap *mawāqif*, Caire, 1927, III, 215

— p 134, § VIII, l 4 ajouter sa *risālah qodsīyah* (*al 'oloūm al ladonnīyah*), Stamboul, ms Shahid 'Alî, 1389, § VI

— p, 137, l 3 ajouter nº 3bis (id = P 532), piece de treize vers, quatre a refrain séparés par trois groupes de trois vers courts, rimant entre eux

حبيبٌ هو الحبيب نعيو ، هو ربى و حعلى ريو

فلاش نسئل و انا نعلم انو ، هو ربى و حعلى ريو

— p 143, § XI Simnâni, réfutant la doctrine de Kâshânî, disciple d'Ibn 'Arabî (*wojoūdīyah* cf Jâmî, *naf* 558-571), imagina la doctrine des *shohoūdīyah*, exposee en son *'orwah*

— p 158, *B* Kabîr et Bâbâ La'l Dâs y sont biographiés, le *dīwān* de Dârâ Shikoûh est a Londres (ms Or 9492)

— p 176 l 8 seq la comparaison avec le grec montre que le traducteur arabe, par littéralisme, a durci le trait, exagéré les nuances, majoré les valeurs, et surchargé le tout de gloses techniques (*jawhar mojarrad*, cf *akhi*, etc)

— p 185, en bas la syntaxe arabe de Farabi est encore très pénible, dans les passages techniques de ses opuscules, *fīl mousīqī* et surtout *fī ma'ānī al 'aql* (cf mes « *notes* » à l'édition Gilson de la traduction latine médiévale, « *de intellectu* », ap « *Archives d'histoire doctrinale et littéraire du Moyen Age* », tome IV, Paris, 1929)

— p 192, dern ligne le texte de Râghib pâsha est copie, presque littéralement, de Fakhr Râzi (= ici *F* = ms Paris 613, f 559ª) , voici les seules variantes, pour notre page 193 l 2, 3ᵉ mot *F* يرون, et 7ᵉ mot suppr , — l 4, *F* ajoute, après 5ᵉ mot, مجرّد, et après 7ᵉ, وهو (avec réduplicat fautive de la phrase) , — l 7, *F* ajoute, après 6ᵉ mot, سماوية , l 8, *F* lit le 5ᵉ mot متى , — l 11, *F* lit le 7ᵉ mot الناس, et le 11ᵉ حاصلة, l 12, *F* lit les 10ᵉ et 11ᵉ mots فهذاهو

— p 228, l 10 cf texte de l'epitaphe d'Ibn Taymiyah restaurée en 1058/1648 par le cadi hanbalite Barqawi, ap coll Waddington-Schefer, nº 294 (aux *maqâbir al Soûfîyah, Beramke*)

ERRATA [1]

p 8, n 8 et p 25, l 1 lire Ibn Taymiyah

p 12, l 3 d'en bas serrer le premier mot

p 17, l 4 retablir le hamzah final du 4e mot

p 34, l 11 ٦٢, lire ٦٥, — l 3 d'en bas ٩٢ lire ٩١

p 35, l 10 debut, avant 2e mot, ajouter ١٢٥, corr ١٢٧ en ١٢٦

p 35, l 11, après حاصّته, ajouter ١٢٧

p 36, l 4 corr ١٤٥ en ١٤٦

p 39, dern ligne سورة corr صورة

p 59, l 4 d'en bas retablir le *kaf* initial

p 60, n 2 reponctuer يُوتِر

p 65, l 4 corr اژدهاى

p 70, n 2 lire Shoūdhīyah (cf ici p 140, l 1 et n 1)

p 80, l 7 d'en bas lire شعف

p 105, l 7 lire 562/1067

p 117, l 4 ڡيصت, ponctuer قصت

p 119, n 1, l 1 *ab* lire *al*

p 125, l 13 lire سدحانه

p 179, l 1 *at* lire *ul*

p 183, l 6 lire *thalāth*

p 188, l 9 lire تومِص (simple kesra, sans yā)

[1] Un certain nombre de *hamzahs* ont été omis p 177, l 3 d'en bas, 9e mot, p 191, l 16, 10e, p 222, l 5 d'en bas, 12e, p 235, l 3 d'en bas, 7e, p 236, l 4, 7e, p 239, l 7, 7e mot

p 194, n 1 lire extraites

p 215, l 11 lire تالى

p 229, l 12 lire حرّة (*sans* alif)

p 232, n 2 atudies lire etudiés

p 237, l 2 d'en bas lire مستقبحا

p 248, col 2, l 4 le *techdīd* est sur le *rā*

p 250, col 1, l 15 lire hazz

p 252, col 2, l 14 corr 251 en 253